
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2017 №3

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Mustafayev İ.İ., Gözəlov S.S.

Sülh və hərbi dövrlərdəki fəvqəladə hallarda psixoloji
dayanaqlılığın xüsusiyyətləri3

Çələbiyev N.Z.

Fərdi həyat üslubu.....12

Quliyev F.A.

Etnik stereotiplər: genezisi, ontoqnoseologiyası,
etnosun sosial-mədəni həyatında rolu.....26

Əmrahlı O.B.

Deviant davranışın xüsusiyyətləri.....38

Quliyeva R.E.

Təxəyyülün inkişaf etdirən üsulların səciyyəvi xüsusiyyətləri.....46

Novruzova A.N.

Vətənpərvərlik və onun mahiyyətinə yanaşmalar.....55

Əhmədova G.Ş.

Piylənmədən əziyyət çəkən qadınların şəxsiyyətinin
psixoloji xüsusiyyətləri70

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Bünyatova A.R.Əmirova S.Ə.

Yeni sağlam təhsil texnologiyaların kiçik məktəblilərin idrak və
emosional–iradi proseslərinə təsiri79

Məmmədov İ.M., Şahverdiyeva S.Z.

Biliklərin əldə edilməsinin asanlaşdırılması təlim prosesinin humanistləşdirilməsinə nail olmaq yollarından biri91

Orucova S.R.

Yeniyyətlərdə peşəseçiminin formalaşmasının əsas istiqamətləri100

İbrahimova X.N.

Yeniyyətlərin peşəyönümündə özünügerçəkləşdirmənin rolu110

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOGİYASI

Mustafayev M.H.

Gənclərdə dəyərlər sisteminin təzahür xüsusiyyətləri120

TİBBİ PSIXOLOGİYA

Кадырова И.С., Юсифова К.М.

Охрана репродуктивного здоровья населения126

Əhədzadə Z.

Daun sindromlu uşaqların psixoloji və kliniki xüsusiyyətləri133

SÜLH VƏ HƏRBİ DÖVLƏRDƏKİ FÖVQƏLADƏ HALLARDA PSIXOLOJİ DAYANAQLILIGIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mustafayev İ.İ.

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Gözəlov S.S.

e.o.mayor, dosent

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Açar sözlər: *Fövqəladə hallar, psixoloji davamlıq, davamsızlıq, adaptasiya, dezadaptasiya.*

Ключевые слова: *Чрезвычайные ситуации, психологический устойчивость, психологический неустойчивость, адаптации, дезадаптации.*

Key words: *Emergency situation, psychological endurance, psychological imbalance, adaptation, disadaptation*

Sülh və hərbi dövrlərdə fəvqəladə halların (SHDFH) meydana çıxması insanların sağlamlığına və həyat fəaliyyətinin şəraitinin pozulmasına, bəzi hallarda isə ölümünə səbəb olur[1]. SHDFH nəticələrinin aradan qaldırılmasında iştirak etmiş və ya fiziki zədələnmiş, yaxınlarını və ya qohumlarını itirmiş, eləcə də sarsıdıcı hadisələrin şahidi olmuş insanlar daha çox psixi travmaya məruz qalırlar. Onlarda emosional təəssüratlar, davranış və psixi vəziyyətlərinin pozulmaları, təcili psixoloji yardıma ehtiyac meydana çıxarır [2,3].

Bu vəziyyəti psixoloji davamlığa [3] əks göstəricilər sırasına aid etmək lazımdır:

- psixi dezadaptasiyaya meyl və psixoloji müqavimətin zəifləməsi;
- yüksək həyəcan və qorxu;
- stressə qarşı davamlılığın aşağı olması, hərəkətlərində emosional müvazinətsizlik və qeyri-iradilik (impulsivlik);
- diqqətin toplanması və paylanmasına qabiliyyətin kifayət qədər olmaması;
- sensor (idrak) və hərəkəti (motor) prosesləri arasında funksional əlaqələrin pozulması;
- orqanizmdə (ürək-damar xəstəliyi, diabet və s.) funksional dəyişikliklər;
- hiss orqanları (görmə və eşitmə qabiliyyətinin azalması) çatışmazlıqları;

– affektiv reaksiyaya meyllik və dözümsüzlük;

– reaksiyanın ləngliyi və kifayət qədər bacarıqsızlıq;

– düşüncəliyin (fərasətli, anlaqlı, zəkali, fəhmli, ayıq, zirək, tez başa düşən) azlığı, intellektual bacarıqlarının səviyyəsinin kifayət qədər olmaması;

– alkoqola və narkotikə aludəçilik.

Xilasedicilərin xidməti vəzifələrin icrasında imkanlarını məhdudlaşdıran, təhlükəli hallarda müvəqqəti amillərin təsirlə meydana çıxan psixoloji davamsız vəziyyəti peşə hazırlığının, təcrübəsizliyin və digər psixogen faktorların nəticəsi kimi də qiymətləndirilə bilər[4,5].

SHDFH-da meydana çıxan təbii fəlakətlər, texnogen qəzalar, sosial-siyasi hadisələr və hərbi toqquşmalar nəticələrinin ardan qaldırılmasında qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin (QX və DTİ) aparılmasına cəlb edilən hərbi qulluqçular, xilasedicilər və dəstələrin əməkdaşları zəruri olan möhkəmlilik, qətiyyət, əzmkarlıq və dözümlülük, yüksək mənəvi-psixoloji hazırlığa əhəmiyyətli təsir edən, iradi-emosional gərginliyə psixoloji davamlığın formalaşmasını tələb edir[6].

Psixoloji davamlılıq – çətin situasiyalarda frusturasiya və stressogen təsirlərə insanın davamlığını təmin edən, şəxsiyyətin vəhdət xarakteristikasıdır.

Psixoloji davamlılığa malik şəxsiyyətin davranışı, ümumilikdə aşağıdakı sxem üzrə həyata keçirilir: tapşırıq – onun aktuallaşdırma motivləri – fəaliyyətin həyata keçirilməsi, onu reallaşdırmağa aparan, – çətinliyin dərk edilməsi – emosional reaksiyaların neqativliyi – çətinliyə üstün gəlmə üsullarının axtarılması – mənfi emosiyalarının gücünün aşağı olması – işləmə və fəaliyyət qabiliyyətinin daha da yaxşılaşdırılması (hərəkətə gətirmə səviyyəsinə uyğun olaraq optimallaşdırılması).

Psixoloji davamlıq dedikdə – çətin şəraitlərin stressogen və frusturasiyaedici təsirlərə davamlığını təmin edən, şəxsiyyətin vəhdət (möhkəmlilik) xarakteristikasıdır[4].

Müasir dövrdə ordumuzun möhkəmləndirilməsində şəxsi heyətin hazırlığının xarakterik keyfiyyətlərinin formalaşmasında mənəvi-humanitar və psixoloji hazırlığına xüsusi diqqət yetirirlər[7]. Bu isə hərbiçilərin, xilasedicilərin döyüş şəraitində onların üstün gələcəyi çətinliklərə hazırlaşmasından ibarətdir.

Şəxsi heyətin SHDFH fəaliyyəti aşağıdakı keyfiyyətləri tələb edir:

– ideoloji-humanitar tərbiyəlilik və əxlaqi möhkəmlilik;

– təşkilatçılıq qabiliyyətinin kişafı;

– hərbi-nəzəri və hərbi-texniki savadlılığı və s.,

Şəxsi heyətin yüksək mənəvi-hümanitar hazırlığının formalaşdırılması əsasında psixoloji hazırlığın həyata keçirilmə yollarına ümumi halda baxmaq olar:

- SHDFH bütün faktorunun gözlənilən, tanış və adətlərə çevrilməsi;
- hərbcilərin döyüşə uyğun olan psixoloji çətinliyə üstün gəlmə təcrübələri ilə silahlandırılması;
- SHDFH vəziyyətləri ilə şəxsi heyətin fəaliyyətləri arasında mümkün olan fərqin azaldılması.

Yuxarıda qeyd edilən tədbirləri bütünlüklə sülh dövründə həyata keçirmək çətinidir. Buna görə də, şəxsi heyətdə gözlənilməzliklə, yeniliklə fəaliyyətə tez və düzgün istiqamətlənməyə, qoyulan döyüş tapşırığı və şəraiti təsəvvür etməyə həmişə yüksək hazırlığı inkişaf etdirmək zəruridir.

Şəxsi heyətin döyüş hazırlığının psixoloji xüsusiyyətləri:

- şəxsi heyət və komandirlərin döyüş hazırlığının əsas daxili komponentləri;
- əsas psixoloji komponentlər arasında əlaqə və onların dinamikası;
- şəxsi heyətdə müdafiə vasitələrinə inamın möhkəmləndirilməsi;
- SHDFH haqqında düzgün təsəvvürün formalaşdırılması;
- emosional-iradi davamlılığın, iradi keyfiyyətlərin, özünü idarə etmənin və özünə nəzarətin hormonik inkişafı;

– peşəkar-döyüşçü psixoloji keyfiyyətlərin və xüsusən də təfəkkürün inkişafı;

– gözlənilməzlik faktorunun istənilən hallarda meydana çıxmasında psixoloji çətinliyə üstün gəlmək, öz imkanlarını maksimum səfərbər etmək qabiliyyətinin inkişafı;

– radiasiya və kimyadan müdafiə vasitələrinin, kəşfiyyatın aparılması üzrə eyni tipli və ya spesifik şəraitlərdə psixoloji davamlılığın inkişafı;

– daxili psixoloji döyüş hazırlığının zəruri səviyyədə saxlanılması və formalaşdırılması.

Təklif edilən metodikanı rəhbər tutaraq psixoloji davamlılığın səviyyəsini müəyyən edə bilərik:

1. Psixoloji davamlılığın yüksək səviyyəsi, hərbi qulluqçunun qarşıya qoyulmuş tapşırıqların və vəzifə borclarını mürəkkəb, həddindən artıq gərgin vəziyyətdə, keyfiyyətlə, inamla və müstəqil olaraq yerinə yetirmə, xarici maneələrlə mürəkkəbləşdirilmiş, tez-tez dəyişən şəraitdə fəaliyyətdə nəticəni (məhsuldarlığı) və verilmiş ritmi saxlamaq bacarığı ilə xarakterizə olunur.

2. Psixoloji davamlılığın orta səviyyəsi hərbi qulluqçuların komandirin rəhbərliyi altında, müstəqil olaraq, həm də kollektiv tərkibində müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsidir.

3. Psixoloji davamlılığın aşağı səviyyəsi, bir qayda olaraq ayrı-ayrı gənc hərbcilərdə müşahidə edilir. Bu

tip hərbcilər möhkəm peşə vərdişlərinin qazanılmasına, hərbi ustalığa kifayət qədər yiyələnmədiyinə görə, emosional-iradi davamlılığa və fiziki mətinliyə zəruri dərəcədə nail olmadıqlarından həmişə bölmə komandirinin, yoldaşlarının və kollektivin himayəsinə ehtiyacı vardır.

Döyüş fəaliyyətində psixikaya təsir edən psixogen faktorlarla tanışlıq bu şəraitdə meydana çıxan əsas psixoloji çətinliyə üstün gəlməyə imkan yaradır, fəaliyyətinin ilk saatları və birinci sutkasında qarşıya qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə keçid imkanları maksimum olur [7,8].

Bu problem psixoloji hazırlığın köməyiylə həll edilir və psixoloji davamlılığı formalaşdırır. Buraya isə aşağıdakılar aiddir:

- şəxsi heyətlərdə mümkün ola biləcək SHDFH xarakteri haqqında düzgün anlayışlar yaratmaq, (təbii, texnogen və döyüş, istilik-nüvə, kimyəvi, bioloji, yandırıcı və s.) silahların təsirlərinə və onlardan müvəfəqiyyətlə müdafiə olunmaq üçün güclü inam tərbiyə etmək;

- müasir qəzaların, fəlakətlərin bütün şəraitlərinə və KQS zədələmə faktorlarına təsirinə psixikanın davamlılığını tərbiyə etmək;

- döyüşə psixoloji hazırlığın tərbiyə edilməsi;

- əsəb-psixoloji dözümlülüyn inkişafı;

- peşəkar-döyüşçü psixoloji keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi;

- hərbi kollektivlərdə psixoloji hazırlığın formalaşdırılması;

- komandirin daha məqsədyönlü işləməsi üçün çavuş və zabitlərin psixoloji hazırlığı qeydlərinin aparılması.

SHDFH nəticələrinin ardan qaldırılmasında QX və DTİ aparılmasına cəlb edilən hərbi qulluqçular, xilasedicilər və dəstələrin əməkdaşları hərbcilərinin psixoloji davamlılığının formalaşması cəmiyyətin həyatının bütün tərəfləri ilə əlaqədardır. Bu növ mükəmməlləşmənin təşkili bünövrəsi psixoloji davamlılığın bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi formalaşdırılmasına hazırlığın təşkilinin məzmunu təklif oluna bilər:

- psixoloji hazırlıq proqramlarının (onun ümumi məzmununun konkretləşdirilməsi, aydınlaşdırılması, şəxsi heyətdə hansı keyfiyyətlər mütləq yaradılmalıdır və s.) işlənilməsi;

- məşğələlərin, təlimlərin, döyüş tapşırıqlarının və müxtəlif növ məşqlər zamanı əlavə məqsəd olaraq psixoloji sualların qoyulması;

- məşğələlərin, məşqlərin və təlimlərin gedişinə prosesi zamanı psixoloji təsir göstərə bilən metodların, üsulların, mümkün ola bilən şəraitlərin xüsusi olaraq seçilməsi;

- psixoloji hazırlığın nəticələrinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiqi.

Şəxsi heyətin psixoloji hazırlığının real vəziyyəti, MXFH tapşırıqların qoyuluşundan, mənəvi-döyüş keyfiyyətlərindən, onun təsir xüsusiyyətlərindən və hər şeydən əvvəl elmi təkliflərin düzgün qeydi, hərbi pedaqogika və psixologiya elminin nəaliyyətlərinin səmərəli tətbiqindən ibarətdir.

Deməli, psixoloji hazırlıq psixoloji davamlığa zəruri olan aşağıdakı keyfiyyətləri formalaşdırır və inkişaf etdirir:

- peşəkar-döyüşçü psixoloji keyfiyyətləri;

- xüsusi əqli keyfiyyətlər (əqlin genişliyi, dərinliyi, məntiqiliyi, səfərbər olunması, sürətliliyi, tənqidiliyi, hərbiçi-xilasedici duyumu);

- döyüş tapşırığını yerinə yetirmə şərtləri haqqında təsəvvürlərin, biliklərin aydın olması;

- döyüş şəraitində maksimum yaxınlaşmış vəziyyətdə əqli, emosional və iradi psixoloji çətinliklərə üstün gəlmək vərdislərinin aşılınması [9].

Hərbi hissələrdə psixoloji davamlığın, normal hərbi xidmətin və psixoloji atmosferanın yaradılması komandirin şəxsi xüsusiyyətlərindən, liderlik keyfiyyətlərindən, iş üslubundan, təcrübəsindən və təbəçilərə psixoloji təsir gücündən asılıdır. Buna görə də şəxsiyyətin, kollektivlərin formalaşması, nizamnamə qaydalarının və hərbi intizamın möhkəmlən-

məsi məsələləri mənəvi-humanitar və psixoloji hazırlıqla qırılmaz əlaqədədir.

Şəxsi heyətin psixoloji hazırlığı döyüş təlimlərinin aparılması gedişində psixoloji davamlılığın formalaşmasında öz ifadəsini tapır və həyata keçirilir. Döyüş ustalığı özü psixoloji əhəmiyyət kəsb edir[9].

Kollektivin də psixoloji hadisələrə münasibətinə döyüş ustalığı təsir göstərir. Belə ki, komandirin döyüş ustalığı hərbi hissənin və qrupların bütün üzvləri üçün davamlılıq, dözümlülük və sakitliyinin ən güclü təsiredici faktorudur. Təbəçilərin döyüş ustalığı öz növbəsində – soyuqqanlılığın şərti, komandirin cəsarətli qərarlar verməsinə inamının ilkin şərtidir.

Şəxsi heyətdə FH xidmətinə və SHDFH adətlərin formalaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu adətlər psixoloji hazırlıqda mühüm rol oynayır, ancaq, hərbiçini fəlakətlərlə mübarizə aparan, hərbi xidmətin çətinliyini dəf etməyi bacaran, döyüş tapşırığını həll etmək qabiliyyətini həmişə yüksək saxlayanları tam hazırlıqlı hesab etmək olar.

Hərbi qulluqçuların xidmətinə adətlərin strukturunda FH qəza xidmətinə, xüsusən də istifadə etdiyi silah və texnikaya məhəbbət hissləri; hərbi kollektivinin həyatında qəbul edilmiş mənəvi və hüquqi davranış

normaları olaraq qəbul edilmişləri özü üçün qanun kimi qəbul etmək; SHDFH ekstremal şəraitlərin təhlükəsinə davamlılıq; hərbi kollektivin yaşayış şəraitinə uyğunlaşmaq mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hərbi hissələrində və xilasedici dəstələrdə xidmətə şəxsi heyətdə məhəbbət hissləri adətlərin, vərdişlərin əsasını təşkil edir. Bu isə xidmət-insan-təhlükə münasibətlərinin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. SHDFH həqiqi, əsl məhəbbətin formalaşması, onun çətinlikləri və təhlükəliklərilə hərtərəfli tanış olduqdan sonra meydana çıxması baş verir.

Hərbçilərin xidmətə adətləri yayğıkeşlik sayəsində baş verir. Bu isə öz peşəsilə fəxr etməyi, istənilən şəraitdə öz vəzifə borclarını düşünərək yerinə yetirməyi və müxtəlif vasitələrin etibarlı olmasına inamı inkişaf etdirir. Bunlar hamısı reallıq olaraq mövcuddurlar, onları nəzərə almamaq və ya kənar etmək də təhlükəlidir.

Müxtəlif qoşun növlərində hərbi xidmətinin çətinliklərinə və təhlükələrinə sakit münasibətin, onlara üstün gəlmə tərbiyə olunmasına hazırlıq və bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə öz qabiliyyətinə inamın öyrədilməsinin özündə birləşdirdiyi psixoloji tədbirləri psixoloji davamlılığın formalaşdırılmasının əsasıdır.

SHDFH şəraitində fəaliyyət göstərən şəxsi heyətin müxtəlif qəzalara, fəlakətlərə və katastroflara psixoloji davamlılığı ifadə edir: – hadisələr zamanı inamlı hərəkət etmə bacarığını; – silahlarla və döyüş texnikasını inamla idarə etmək vərdişlərini; – xidməti və döyüş tapşırıqlarının yəinə yetirmə vaxtı xüsusi hazırlığa və sonra normal yatmaq vərdişləri və bacarığı olmalıdır.

Bu keyfiyyətləri SHDFH ekstremal şəraitinin spesifik davamlılığına uyğun olaraq, ancaq fərdi metodlarla inkişaf etdirmək olar. Nizamnamə qaydaları, şəxsi gigiyena tələblərinin və təlimat qaydalarının ciddi gözlənilməsi onun formalaşmasını sürətləndirə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinasında qarşıya qoyulan «Milli təhlükəsizlik konsepsiyası» məsələlərinin SHDFH müvəffəqiyyətli həllinin Azərbaycan Respublikası silahli qüvvələri və başqa silahli birləşmələri şəxsi heyətinin psixoloji davamlılığı – mənəvi-psixoloji təminat hazırlığı hərbi peşəkarlığı aşağıdakı keyfiyyətləri tələb edir:

1. Vətənə sonsuz məhəbbət və sədaqətlilik;

2. SHDFH fəaliyyətə mənəvi-psixoloji və humanitar hazırlıq;

3. Birlik, dostluq və qarşılıqlı himayəetmə qabiliyyətinə sahib olma;

4. Cəsurluq, şəxsi intizamlılıq, mərdlik və qəhrəmanlıq;

5. Hərbi xidmətlə fəxr etmək, geyim formasına məhəbbət;

Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühitini və milli maraqlarının həyata keçirilməsinə mane olan və ya onlara təhlükə yaradan şərait, proses və amillərin təhlil edilməsi, proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsi şəxsi heyətin döyüş ustalığının tərkib hissəsi olmaqla psixoloji davamlılığı ifadə edir. SHDFH fəaliyyətə şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji təminatın yüksəldilməsi və baş verməsi ehtimal olunan fəvqəladə hallar və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üzrə tam məlumatların verilməsi psixoloji davamlığın səviyyəsinin yüksəldilməsinə zəmanət verir.

Ədəbiyyat:

1. Осагов Н.О. Фөвқәлада hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi/ Bakı. 2010. 388səh.
2. Осухова Н.Г. Психологическая помощь в трудных и экстремальных ситуациях: учеб. Пособие для студ. Учреждений высш. проф. образования. – 5-е изд., перераб. И доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2012. – 320 с.
3. Малкина-Пых И. Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с. – (Справочник практического психолога).
4. Александровский Ю.А., Лобастов О.С., Спивак Л.И., Щукин Б.П. Психогении в экстремальных условиях. М.: Медицина, 1991.
5. Куликов Л.В. Стресс и стрессоустойчивость личности // Теоретические прикладные вопросы психологии. Вып. 1. СПб.: СПбГУ, 1995.
6. Gözəlov S.S., Məmmədov A.M. Fəvqəladə hallara qarşı psixoloji hazırlığın formalaşdırılması. Milli Aviasiya akademiyasının elmi əsərləri. №2., 2006., s. 174-187
7. Əliyev N. A., Gözəlov S.S. Taktiki hazırlığın mükəmməlləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji aspektləri AAHDM-in nəşriyyatı., Bakı., 2008. 216 səh.
8. Əliyev N.A. Gözəlov S.S. Hərbi qulluqçuların döyüş fəaliyyətinin və xidmətinin psixoloji təhlili. Bakı: BAHDM-nin nəşriyyatı, 2000. 59 səh.
9. Gözəlov S.S. Şəxsi heyətin psixoloji hazırlığının formalaşdırılması «Hərbi bilik» jurnalı, 2007. №3., s. 75-85
10. Azərbaycan Respublikasının Hərbi doktrinası. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 2010-cu il

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ В ЧРЕЗВУЧАЙНЫМ СЛУЧАЯХ В ПЕРИОД ВОЙНЫ И МИРА

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются мирное и военное период в чрезвычайных ситуациях в период подготовки к военной службе и выполнение боевых заданий военнослужащих (спасателей) формирования психологической устойчивости процесс профессиональной подготовки.

XXI век научно-технического прогресса, в период стихийных бедствий, техногенных катастроф и характеризуется разнообразием социально-политических отношений между людьми. Для человеческие жизни и здоровью вредоносных факторов постоянно растет.

В статье были рассмотрены психологической устойчивости военнослужащих формированию характерных особенностей, и функциям структурные компоненты и мирное и военное время чрезвычайных ситуаций.

Автор дал всесторонний анализ сути психологической устойчивости, его составные части и признаков его появления мирное и в военной время в чрезвычайных ситуациях. Морально-психологической подготовки и гуманитарной подготовки составляет основы психологическая устойчивость.

FACTURES OF PSYCHOLOGICAL RESISTANCE IN EMERGENCY SITUATIONS IN THE PEACEFUL AND MILITARY PERIODS

ABSTRACT

In the article in the times of Peace and war in case of Emergency preparedness, training military personnel (rescuers) as a kind of psychological sustainability of the process of formation of the foundation in implementation

of service and combat mission organized in extreme conditions - was justified.

XXI century as a period of technological progress, technological disasters, disaster was even more complicated socio-political relations between people. Human lives, health pests of the always growing. The characteristic features, structures and functions in the article that serves a psychological sustainability State of emergency in times of peace and war component considered.

Psychological resistance to the essence of the author, his part to his emerging forms and sign a comprehensive analysis of his given State of emergency in times of peace and war. A psychological and mental strength as a union man, regardless of his position in which the task will certainly help to successfully perform humanitarian training.

Military doctrine of the Republic of Azerbaijan and other armed units - moral-psychological preparation of the personnel of the armed forces of the Republic of Azerbaijan on the «National security concept» and military professionalism of the author is to be effective implementation of the method proposed by əsasında psychological sustainability of the successful solution of the military problems in the emergency Peace and.

Məqalə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin İnşaat-texnologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə elmlər doktoru

Məqalə redaksiyaya 29 aprel 2017-ci ildə daxil olmuşdur

FƏRDI HƏYAT ÜSLUBU

Nuralı Çələbiyev

ADPU-nun Şəki filialının dosenti,
elmlər doktoru hazırlığı üzrə dissertant
n_chelebiyev@mail.ru

Açar sözlər: *yeniyyətə, gənclik həyat üslubu, cinsi və etnik identiklik, həyatı özünü təyinetmə, qloballaşma, deviant davranış, ailə konfliktləri*

Ключевые слова: *оточество, юрщество, жшзшенный стил, полевоы и этнический идентичность жшзшенное самопределение, гловализация, девиантное поведение, семейные конфликты.*

Key words: *teenager, youth, lifestyle, gender and ethnic identity, vital self-esteem globalization, desiant behovior, family conflicts.*

“**Üslub**” sözü yunanca “stylos” sözündən götürülmüşdür, “tərz”, “qayda”, “təsir priyomu” mənalarında işlədilir. “Həyat üslubu” anlayışı sosiologiya, fəlsəfə, sosial və diferensial psixologiyada geniş istinad edilən anlayışlardan biri kimi elmi terminologiyaya 1960-1970-ci illərdə daxil olmuşdur və “**həyat standartı**”, “**həyat tərz**i” anlayışları ilə sinonimlik təşkil edir.

Həyat üslubu insanların müəyyən davranış tipini əks etdirən sosial-psixoloji kateqoriya kimi hər hansı cəmiyyətdə ictimai-iqtisadi formasiyanın təsiri altında və onun hüdudları çərçivəsində formalaşan yaşam tərzinin konkret fərdə aid xarakteristikasını ifadə edir və insanların

cəmiyyətdə müəyyən tip davranışını ifadə edir. Bununla belə, “həyat üslubu” anlayışı insanın həyat və fəaliyyətinin subyektiv cəhətlərini, fərdin, ailənin sosial qrupların gündəlik həyat və fəaliyyətinin, gündəlik davranışının psixoloji aspektlərini daha dəqiq ifadə edir. “Həyat üslubu” hər bir insanın öz qarşısına qoyduğu məqsədlərinə çatması üçün qazandığı fərdi üsuldur. [1, s.654]

Məşhur Avstriya psixoloqu Alfred Adlerə görə, uşağın şəxsiyyətinin strukturu (fərdiyyəti) 5 yaşadək olan erkən uşaqlıq dövründə xüsusi olaraq “həyat üslubu” formasında təşəkkül tapır və onun gələcək psixi inkişafını müəyyənləşdirir. Uşaq öz bədən orqanlarının inkişaf etmədi-

yinə görə natamamlıq kompleksi ilə yaşayır. Alfred Adler Z. Freyddən fərqli olaraq, insanın davranışını şüursuzluq və seksualılıqla deyil, sosial faktlarla, həyat üslubunun təsiri altında formalaşan xarakterlə bağlayırdı. Məşhur psixanalitik A. Adler “həyat üslubu” anlayışını elmə gətirmiş və fərdin öz natamamlıq kompleksini aradan qaldırmaq üçün onu nadir üsul adlandırmışdır. A. Adlerə görə üslub şəxsiyyətin həyat yolunun təkrarsızlığı və özünəməxsusluğudur.

Müasir psixologiyada üslub ideyası fərdi, koqnitiv, emosional və ünsiyyət üslubları adı ilə fəaliyyət prosesində reallaşan **“şəxsiyyətin üslubları”** konsepsiyasında daha mükəmməl işlənmişdir. “Üslub” termini fəaliyyətin obyektiv tələblərini və xüsusiyyətlərini təyin edən bir anlayış kimi məqsədə çatmaq və yüksək nəticə əldə etmək üçün əməliyyatların fərdi özünəməxsusluğunu ifadə edir. S. L. Rubinşteyn yazırdı ki, hər hansı parlaq şəxsiyyət belə, az və ya çox dərəcədə hisslərin əsas palitrasını ifadə edən ifadəli emosional üsluba malikdir. [2, s.89]

Həyat üslubu integral törəmə kimi insanın mühitə uyğunlaşması, mühitə qarşılıqlı təsirinin və bu təsirlərdən yaranan münasibətlər əsasında erkən uşaq yaşlarından formalaşmağa başlayır. Hər bir şəx-

siyyətin fərdi həyat üslubu onun özü kimi, təkrarsız və unikalıdır. Şəxsiyyətin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri kimi temperament tipi, xarakter əlamətləri, üstünlük təşkil edən qabiliyyətləri, maraq və meyilləri, emosional və iradi keyfiyyətləri, şəxsiyyətinin istiqaməti və ya motivlər sahəsi onun fərdi həyat üslubunun əsasını təşkil edir. Alfred Adler qeyd edirdi ki, fərdi psixologiyanın başlıca vəzifəsi şəxsiyyətin təkrarolunmazlığı ilə və vahidliyi arasındakı əlaqəni müəyyən etməkdən ibarət olmalıdır. Adlerə görə, həyat şəraitindən asılı olaraq hər bir insanın sahib olduğu fərdi həyat üslubu deformasiyaya uğraya bilər. Əskiklik duyğusu (fiziki natamamlıq), erköynlük, bəyənilməmə və s. kimi amillər uşaqlarda kiçik yaşlarında, xüsusilə “ mən” obrazının formalaşmağa başladığı erkən uşaq yaşlarında və mənlilik şüurunun təşəkkül etdiyi yeniyetməlik və erkən gənclik yaşlarında təşəkkül tapır. Bu və ya digər xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkən, fiziki və psixi qüsurları olan uşaqlarda kəskin ifadəli natamamlıq kompleksi inkişaf edir ki, bu adətən sosial maraqların itməsinə, təcrid olunmaya və yanlış seçimlərə gətirib çıxara bilər. Buna baxmayaraq, natamamlıq kompleksi ilə yaşayan uşaqlar bu nöqsanlarını müxtəlif vasitələrlə kompensasiya edərək özləri üçün optimal

həyat üslubu qazana bilərlər. Nümunə olaraq o, göstərirdi ki, cılız bədən quruluşu olduğuna görə, başqa uşaqların daim təzyiqlərinə məruz qalan oğlan yüksək komplusasiya cəhdləri ilə məşhur idmançı ola bilər.

Xarici aləmin passiv obyektı olmayan hər bir insan həyatda öz mövqeyi uğrunda mübarizə aparmaqla, həm də bu aləmə fəal dəyişdirici subyekt kimi təsir gücünə malikdir. Adler yazırdı ki, insanlar xarici qüvvələrin əlində köməksiz piyadalar deyil, onların hər biri bu qüvvələrlə mübarizədə öz şəxsiyyətlərini formalaşdırırlar. O, insanda yaradıcı qüvvələrin əsas təzahür forması kimi həyat gücünün formalaşması proseslərini, həyat üslubunu və ümumilik hissini, o cümlədən insanın cəmiyyətdə başqa adamlarla münasibətlərindəki həmrəylik hissini aid edir və əməkdaşlığı ümumilik hissənin təzahürlərindən biri hesab edirdi. [3, s. 48-49]

Müasir psixologiyada “üslub” termini “**affektiv-koqnitiv**” üslub, (Roys, N.E.Popava,) “**liderlik üslubu**” (K.Levin), “**qarşılıqlı münasibət üslubu**” (S.V.Kovalov, R.S. Nemov), “**müəllim fəaliyyətinin fərdi üslubu**” (A.K.Markova, A.Y.Nikonova, M.M.Kaşapov, V.A.Kan-Klik), “**emosional üslub**” (E.A.Klimova), “**emosional reaksiyaların fərdi üslubu**” (V.S.Merlin), “**fərdi fəaliyyət**

üslubunun kompensasiyası” (V.D.Şadrikov), “**koqnitiv üslub**” (Q.Uitkina, M.A. Xolodnaya) və s kimi mənalarda işlədilir.

Məlumdur ki, bəşəriyyətin tarixi bir-birini əvəzləyən insan nəsillərinin tarixi,ictimai inkişafda birgə yaşayışın tarixidir. Cəmiyyətdə insanların birgə yaşayış və birgə fəaliyyət qaydaları, ictimai – siyasi, iqtisadi, mənəvi, dini, idrakı, tərbiyəvi,əmək və s. kimi fəaliyyətlər həyat tərzinin formalaşmasını şərtləndirən başlıca amillərdir. İnsanların qeyd olunan fəaliyyətlərin sistemliliyi, genişliyi, intensivliyi və s. həyat üslubunun formalaşmasında müstəsna təsir gücünə malikdir. Şübhəsiz ki, hər bir cəmiyyətdə həyat üslubu həmin cəmiyyət üçün xarakterik olan istehsal üsulunun, ilk növbədə isə sosial-iqtisadi münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənir. Həyat üslubu onu müəyyənləşdirən həyat şəraitindən asılıdır. Sosial-maddi həyat şəraiti, müxtəlif sosiallaşma institutları, elmi və texnoloji proseslər, cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən dəyərlər, ustanovka və stereotiplər, yeni tipli dəyər-motivasiya strukturları, həyat şəraitinin modernləşməsi və s. həyat üslubunun formalaşmasına təsir göstərir. Burada cəmiyyətdə bərqərar olmuş adət və ənənələrin və təbii amillərin rolu da az əhəmiyyətli deyildir.

Ailə insanın mənəviyyatının, ruhi aləminin doğulduğu ilk təbii məkandır. Onun üzvləri arasındakı çoxcəhətli münasibətlər, onların birbaşa və açıq olması, vasitəsiz ünsiyyət, hisslərin təbiiliyi, uşaqların davranışında müşahidə olunan ən kiçik detallara qarşı canlı reaksiya – bütün bunlar şəxsiyyətin emosional və mənəvi aləminin formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradır. Uşağın şəxsiyyətinin mənəvi əsaslarının, onun həyat prinsiplərinin, şəxsiyyətinin, **“mən” obrazının, cinsi, və etnik identikliyin** təşəkkülündə sübhəsiz ki, başlıca təsir gücü ailəyə məxsusdur.

Validəylərlə isti və səmimi münasibətlər uşaqlarda güvənlik, inam və ümid hisslərinin və bu əsasda davamlı həyat əhvallarının formalaşmasına təminat yaradır. Sağlam və normal ailələrdə valideynlər və uşaqlar gündəlik şəxsi ünsiyyət və münasibətlərlə bir-birlərinə bağlı olur, bu zəmində onlar arasında ruhən ümumilik, həyat strategiyası və davranış normaları təşəkkül tapır. Belə münasibətlərin təbii əsasını isə atalıq və analıq hissləri, qohumluq əlaqələri, bunlardan irəli gələn valideyn məhəbbəti, dərin qarşılıqlı bağlılıq duyğuları təşkil edir.

İnsanların cəmiyyət həyatında birgəyaşayışı və birgəfəaliyyəti həyatı reallıq olaraq davranış mədəniyyətinə əsaslanır, yaş dövrlərindən

keçərək zaman və sosial çərçivə ilə hüdudlanan müəyyən norma və standartlarla müəyyənləşir. Uşaq ailə mühitində lap kiçik yaşlarından valideynlərin davranış nümunəsi əsasında şüursuzluq səviyyəsində, yaşlı olduqdan sonra şüurlu və düşüncəli olaraq, fəal mübarizə vasitəsilə özündən əvvəlki nəsillərin davranış nümunələrini, onların yaşam norma və prinsiplərini mənimsəyir. Yeniyetməlik və gənclik yaşlarında həyat planları və məqsədləri aktuallaşdıqda insanlar şəxsi təcrübə nəticəsində davranışın yeni modellərinə yiyələnirlər. Yeniyetmə mənəviyyatı, şəxsiyyəti ailədə, valideynlərin təsiri altında formalaşır. Yəni ailə mühiti, ailədaxili münasibətlər, ailənin maddi imkanı, ailə üzvlərinin həyata, əməyə, fəaliyyətə və s. münasibəti yeniyetmənin də həmin sahələrə münasibətinə, mənəviyyatına öz təsirini göstərir. [4, s.73]

Müasir ailələr öz demoqrafik göstəricilərinə və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə görə ənənəvi ailə tipindən fərqlənir. Cəmiyyətdə dərinləşməkdə olan sosial təbəqələşmə ayrı-ayrı sosial qrupların maddi rifahında və həyat tərzində kəskin fərqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müasir yeniyetmə və gənclərin həyatı vacib tələbatlarını təmin etməkdə çətinlik çəkən valideynlərlə övladlar arasında konfliktlər

kəskinləşir. Bəzi yeniyetmə və gənclər öz həmyaşıdlarının firavan həyatına şahidlik edərək valideynlərini acizlikdə, öz həyatlarını yetərinəcə qura bilməməkdə günahlandırırlar.

Yeniyetmə və gənclər üzərində tədqiqatlar aparan bütün psixoloqlar təsdiq edirlər ki, müasir yeniyetmə və gənclərin sosial fəallığı xeyli artmış və onun təzahür formaları rəngarəng olmuşdur, ideallara və dəyərlərə münasibət xeyli dəyişmişdir.

İctimai-tarixi şəraitin dəyişməsindən asılı olaraq yetişməkdə olan hər bir yeni nəsil özünəməxsus həyat üslubuna malik olur və bu, onların nəslin həyata baxışlarını, zövq və tələbatlarını, dünyagörüşü və əqidəsini əks etdirən ümumi xarakteristikadır. Bu, hər bir nəslin geyimə, moda, saç düzümünə, musiqiyə, əyləncələrə, tipik aksesuarlara, avtomobilə, mənzilə, habelə məişət texnikasına, başqa sözlə, maddi və mənəvi sərvətlərə və s. münasibəti ilə müəyyən olunur.

Məlumdur ki, insanın sosial mahiyyəti şəxsiyyət anlayışında aydın ifadə olunmuşdur və o, fərdin sosiallaşması, sosial münasibətlərə qoşulması prosesində təşəkkül tapır. Məşhur sosioloq Q.M.Andreyevanın qeyd etdiyi kimi, sosiallaşma fərdin sosial təcrübəni mənimsəməsi və onu öz fəaliyyətində təkrarlaması yolu ilə həyata keçirilir. [5, s.194]

Şəxsiyyətin sosiallaşmasını təmin edən ilkin amillərdən biri, maddi rifah səviyyəsi cəmiyyətin ilkin özəyi, ilkin sosiallaşma institutu və qapalı kiçik sosial qrup olan ailədir. Ailə şəraiti, onun sosial, maddi və məşğulluğu, valideynlərin təhsil səviyyəsi və s. uşağın gələcək həyat yolunun və fərdi həyat üslubunun müəyyənəlməsində əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bu prosesdə təqlid və valideynlərin uşağa yönəlmiş şüurlu və məqsədyönlü tərbiyəvi təsiri, ailədaxili mənəvi – psixoloji iqlim əsas və aparıcı amillərdir.

Şəxsiyyətin sosiallaşmasına cəmiyyətin, o cümlədən ailənin təsiri prosesinin tədqiqi ilə bir çox alimlər məşğul olmuşlar. Onların sırasında J.Piaje, B.G.Ananyev, S.L.Rubinshteyn, İ.S.Kon, V.N.Drujinin, S.V.Kovalev, Y.İ.Aleşina, A.S.Spivakovskaya, V.S. Toroxtiy, V. A. Slastenin, V.A.Rean, A.V.Petrovski, N.Q.Patriçenko, Q.M.Andreyeva, Ə.Ə.Əlizadə, R.İ.Əliyev, A.N.Abbasov, H.Ə.Əlizadə, S.M.Quliyev və b. alimlərin adlarını çəkmək olar.

Son dövrlərdə cəmiyyət həyatında baş verən proseslər şəxsiyyətin sosiallaşmasında ailənin rolunun xeyli zəifləməsinə səbəb olmuşdur. Qlobal transformasiya, sosial – iqtisadi qeyri-sabitlik, ənənəvi dəyərlərin deformasiyaya uğraması tərbiyə işində, fərdin sosiallaşmasında ailə

institutunun təsir gücünün aşağı enməsinə gətirib çıxarmışdır.

Həyat üslubu və yaşam mədəniyyəti simvolik reallıq kimi cəmiyyətdə ayrı-ayrı fərdlərin və onların sosial qruplarının üstün tələbatlarından, həyata baxışlarından və düşüncə tərzindən irəli gələn davamlı obyektiv sosial təzahürlər və şəxsiyyətin mədəni özünütəyinetmə formasıdır. Fərdi həyat üslubu müəyyən yaş qrupuna aid edilən insanların özünüidentifikasiya prosesi, müəyyən sosial qrupa mənsubluq və özünüyaratma kimi komponentlər əsasında formalaşır. Burada **“mən” identikliyi ilə qrup identikliyinin** sərhədləri müəyyənləşir və fərd kollektiv emosional qiymətləndirməyə, milli və cinsi normalarla ölçülən mədəni identikliyə mənsubluğunun hansı səviyyədə olduğunu anlayır. Gənclərin müstəqil ailə həyatına hazırlığında və peşəseçmədə fərdi həyat üslubu, gələcək həyat planları rəmzi amildir. Bu, dəyərlərə seçici münasibətin, ailə qurmaq üçün nikah tərəfdaşının seçilməsində özünü biruzə verir. Üslub şəxsiyyətin sosial mühitdə yaradıcı imkanlarını üzə çıxarır və onun tamlığının, daxili aləminin, şəxsi ləyaqəti və dəyərlərinin vasitəsilə cəmiyyətdə tanınması və qəbul edilməsi formasına çevrilir.

Yeniyetmə yaşı dövründə təşəkkül tapan **həyatı özünütəyinetmə**

şəxsiyyətin gələcək fərdi həyat üslubunun formalaşmasının əsasıdır. Rus psixoloqu L.İ.Bojoviçə görə, “özünütəyinetmə yeniyetmənin öz gələcək həyatını sadə proqnozlaşdırmasından, öz gələcəyi ilə bağlı sadə arzularından fərqlənir. O, subyektin təşəkkül tapmış davamlı maraq və cəhdlərinə, öz imkanlarını və xarici şəraiti nəzərə almaqla yeniyetmənin formalaşan dünyagörüşünə əsaslanır və peşə seçmə ilə bağlıdır.” [6, s. 360]

Şəxsiyyətin fərdi həyat üslubunun formalaşmasında sosial maraqların da güclü təsiri vardır. Uşaq öz həyatında fərdi həyat təcrübəsinə aیلədə, yaşlıların mühitində, müstəqil həyata qədəm qoymağa başladığı erkən uşaqlıq yaşlarında yiyələnir. Uşağın sosial davranışının formalaşmasının əsası aیلədə qoyulduğuna görə, aیلədaxili qarşılıqlı əlaqələr uşaq üçün nə qədər xoşagəlimli olarsa, bu onun gələcəkdə sosial-mənəvi inkişafı daha əlverişli zəmin yaradır. [7, s.10]

Müasir sosial-iqtisadi və elmi-texnoloji tərəqqi ictimai həyatın bütün sahələrində **“insan amili”** qarşısında yüksək tələblər qoyur. Bu problemə münasibət bildirən rus psixoloqu B.F.Lomov hələ XX əsrin 80-cı illərində yazırdı ki, “insan amili” haqqında məsələdən söz düşəndə, söhbət insanın tələbatları və qabiliyyətləri, onun davranış motivləri, maraqları və yaradıcılıq imkan-

ları, əmək və iş qabiliyyəti, intellekti, emosiyaları, iradəsi və xarakteri, şüuru və mənlilik şüuru, sosial ustahovkaların, sərvət meylinin və s. formalaşmasından gedir.

Valideynlər bilməlidilər ki, arası-kəsilməz nəsihətlər, öyüdvermə, yeniyetmələrin həyatının ciddi reqlamentləşdirilməsi onlar tərəfindən özlərinə qarşı hörmətsizlik, inamsızlıq, müstəqilliklərinin, hüquq və azadlıqlarının sıxışdırılması və məhdudlaşdırılması kimi qəbul edilir.

Canlı, fəal və kəskin xarakter almağa başlayan yaşlılıq hissənin təsiri altında yeniyetmə qəti surətdə yaşlıların təzyiq və sıxışdırılmalarına qarşı mübarizəyə başlayır. Adətən səs-küylü ailə qalmaqallarına, qarşılıqlı qıcıqlandırmalar, emosional partlayışlar və aqressiyalar, bəzən yeniyetmələrin evdən qaçmalarına səbəb olur. Qorxaq, dəyməduşər, valideynlərinə hədsiz bağlı uşaqlarda isə belə situasiyalarda fərqli təzahürlər özünü göstərir: adətən belə hallarda onlar ağlayır, özünü-günahlandırma hissi və vicdan əzabı keçirir, hədsiz itaətkarlığa, şəxsi cəhd və təşəbbüslərini boğmağa üstünlük verirlər. Yeniyetmənin ailədə ünsiyyət forması ilə onun özünüqiyətləndirməsinin adekvatlığı və sabitliyi arasında əlaqənin tədqiqi nəticələri göstərmişdir ki, valideynləri ilə etibarlı münasibətləri olan

yeniyetmələrdə adekvat və dayanıqlı özünüqiyətləndirmə üstünlük təşkil edir. Əksinə, ciddi reqlamentləşdirilmiş, **avtoritar və qəddar ünsiyyət tipi** ilə fərqlənən **əlverişsiz ailələrdə** böyüyən yeniyetmələr üçün qeyri-adekvat və davamsız özünüqiyətləndirmə səciyyəvidir. Avtoritar ailələrdə ailədaxili münasibətlərdə antipatiya, kobudluq və əsəbilik, hədə və təhqir, ailə-məişət zorakılıqlarına daha çox ciddi intizam qaydaları əsasında tərbiyə işinin həyata keçirildiyi belə ailələrdə yeniyetmələrdə nisbi avtonomluq meylləri güclü olur. Aşağı özünüqiyətləndirməyə malik olan, ifadəli şəxsi təcrid və gərəksizlik hissi ilə yaşayan, az sosial fəallığı ilə fərqlənən, şəxsiyyətlərarası əlaqələrdən məmnun olmayan yeniyetmələrdə neqativ ailədaxili münasibət təcrübəsi formalaşır. Belə ailələrdə rəasional “tərbiyəedici təsir vasitəsiz emosional ünsiyyətdən üstün, cəza əsas nəzarət üsulu olduğuna və dəqiq və aydın tərbiyəedici strategiya və proqramlar olmadığına görə, bu tip ailələrdə tərbiyə olunan yeniyetmələrdə pozitiv özünüqiyətləndirmənin formalaşması baş vermir. Uşaq nə qədər böyük yaşdadırsa, onun özünə-təsdiqə, müstəqilliyə, hörmətlə və hüquqlarının tanınmasına olan tələbatı bir o qədər yüksək olur və bu da valideynlərlə yeniyetmə və gənclərin

konfliktlərinin şiddətlənməsinə gətirib çıxarır. Bu konflikt o halda daha da kəskin xarakter alır ki, uşaq həmişə valideynlərlə razılaşmağa tabe olur və öz tələbatlarını valideynlərin tələbatlarına uyğunlaşdırmaq məcburiyyəti ilə üz-üzə qalır və belə hallarda “Tutaq ki, mən pisəm, amma mən sizinəm, mən sizinləyəm” tipli metaforik düşüncə yaranır. Valideynlərdə uşağın pozitiv obrazı formalaşmışsa, bu mexanizm uşağın özünə güvənlik hissini artırır. [8, s.110-117]

Həyat üslubu fərdin, sosial qrupun, bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin tipik növlərinin məcmusunu əhatə edən fəlsəfi-sosioloji kateqoriya kimi həyat şəraiti ilə vəhdət təşkil edir. Həyat üslubu həyat fəaliyyətinin əsas sahələrini (əmək, məişət, ictimai həyat və mədəniyyət) qarşılıqlı əlaqədə araşdırmaq, həyatın qaydası, səviyyəsi və keyfiyyətindən asılı olaraq, insanların davranış motivlərini aşkara çıxarmaq imkanı verir. Erkən gəncliyin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də həyat planlarının və həyat ideallarının formalaşmasıdır. Həyat planı bir tərəfdən şəxsiyyətin öz qarşısına qoyduğu məqsədin ümumiləşməsi, onun motivlər piramidasının qurulması, digər tərəfdən sərvət meylinin dayanıqlı nüvəsinin yaranması nəticəsində meydana gəlir. [9, s.190]

Özünü-təyinetməni “identiklik axtarışı” adlandıran rus psixoloqu T.N.Sinegireva böyük məktəb yaşı dövründə şəxsi özünü-təyinetmə probleminin eksperimental tədqiqi nəticəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, “Mən”in təşəkkül tapması gərgin mənəvi problematikanıdır. Bu prosesdə fərdi mənəvi dəyərlər inkişafın və özünü-təkmilləşdirmənin motivi rolunda çıxış edir. [10, s.28]

Müasir sivilizasiya, ictimai münasibətlərin xarakterində baş verən proseslər dərin sosiodynamik və psixodynamik dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Dəyərlər sisteminin sürətlə dəyişdiyi müasir qloballaşma şəraitində yeni nəsil gənclik yetişməkdədir. Ənənəvi dəyərlərin yeni dəyərlərə transformasiyası cəmiyyətimizdə yeni etnomədəni dəyərlərin yaranmasına və sürətlə genişlənməsinə yol açır. Qarşısız alınmaz yeni global çağırışlara reaksiya göstərən ən həssas və fəal sosial qrup gənclərdir. Gənclik yaşı dövrü (15-25 yaşlar) romantika, böyük coşqunluq bitib-tükənməyən gənclik arzuları, yaradıcı təşəbbüslərin artması, həyat idealları və sərvət meyillərinin sabitləşməsi, fərdin sosiallaşması, identiklik axtarışı, şəxsin həyatı özünü-təyinetmə, mənlilik və əxlaqi şüurun təşəkkülü baxımından məhsuldar yaş dövrüdür. Bu yaş dövrü şəxsiyyətin intellektual, iradi, mənəvi-emosional aləmində

yeni keyfiyyət dəyişikliklərin, yeni norma və standartların imitasiyası və s. baxımından həm də senzitiv yaş dövrüdür. Bu yaş dövrlərində formalaşan motivlər sahəsi, sərvət meylləri dəyərlər sistemi-şəxsiyyətin fərdi həyat üslubunun əsasına çevrilir.

Müasir dövrdə mənəvi sahədə baş verən **qloballaşmanın çağırışları** əsasında cəmiyyətimizə daxil olan mədəniyyət bütün insanlara, xüsusilə gənclərə daha çox variant seçməyə imkan verir. Moda, rəngarənglik, hedonizm, milli və yerli dəyərlərə qarşı laqeydlilik həmin seçim və azadlığın tipik nəticələri hesab edilir. [11, s.51]

Sürətlə qloballaşan dünya ayri-ayrı xalq və millətlərin ənənəvi həyat tərzinə yeni meyllərin yol açmasına, bir sıra hallarda yad, milli mənəviyyəyə zidd davranış normalarının sürətlə yayılmasına gətirib çıxarmışdır. Yeniyetmə və gənclərin ünsiyyət və davranışında kəskin ekspressiv çalarları ilə diqqəti cəlb edən kütləvi təlqin effektiv və ekzotik moda, saç düzüümü, müxtəlif aksesuarlar, qeyri-normativ leksika, yaşlı nəsil tərəfindən nəinki birmənalı qarşılanmır, əksər hallarda həm ailədə, həm də yaşlıların mühitində ikrah doğurur, münəqişələrə səbəb olur. Yeniyetməlik və erkən gənlik yaş dövrləri müasir dövrdə sosial və psixoloji baxımdan ən mürəkkəb və həssas dövrlər-

dən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. İnsan həyatının qeyd olunan həmin dövrləri həm yaxşı, həm də xəşagəlməz, zərərli vərdişlərin yaranması ilə xarakterizə olunur. Alkoqolizm, oksikomaniya, antisosial, amoral və delikvpekt (hüquqa zidd – N.Ç.) davranışlar öz başlanğıcını məhz bu yaş dövrlərindən götürür.

Yeniyetmə və erkən gənlik yaşlarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri özünüdəyər, özünüifadəyə, özünüdərkətməyə və emosional bağlılığa olan tələbatların aktuallaşmasıdır. Onlar “gənlik subkulturası” adlanan vasitələrlə öz fərdiyyətlərini nümayiş etdirməyə, diqqət mərkəzində olmağa cəhd göstərirlər.

Bəzi yeniyetmə və gənclər asosial kompaniyalara, korporativ qruplaşmalara, küçə və kriminal qruplara qoşulur, zərərli vərdişlərə qurşanır, ictimai asayışı pozur, cəmiyyətin mənəvi və hüquq normalarına etinasızlıq və hörmətsizlik nümayiş etdirirlər. Yeniyetmə və gənclər əksər hallarda valideynlərin tələblərinə müqavimət göstərir, onlara ünvanlanan iradları etirazla qarşılayır və “Mən uşaq deyiləm”, “Mənim işimə qarışmayın”, “İmkan verin, öz həyatımı özüm bildiyim kimi yaşayım” – deyər üsyankar davranış nümayiş etdirirlər.

Cəmiyyətdə **nəsillər arasında konfliktlər** müxtəlif yaş qruplarını

təmsil edən nəsillər arasında ziddiyyətlər və maraqların toqquşması nəticəsi olaraq baş verən sosial hadisələrdən biridir. Bu ziddiyyətlərin əsas mənbəyini sosial-iqtisadi maraq və tələbatlar, müxtəlif nəsillərin həyat şəraiti, müxtəlif subkulturalara məxsus insanların ideya-siyasi baxışlarındakı ziddiyyətlər təşkil edir.

“Gənclik dövrünün sonu cəmiyyət üçün tam hazırlanmış nəslin varlığı deməkdir. Bu səbəbdən də gənclərin davranışında hər hansı səhvi korreksiya etmək istəyən valideynlər prosesi birbaşa deyil, dolayısı ilə etməli və daha çox dostluq, yoldaşlıq mövqeyinə üstünlük verməlidirlər” [12, s.140]

Ailədə qarşılıqlı münasibət üslubunun avtoritar, demokratik və neytral olmaqla 3 əsas tipini fərqləndirən rus psixoloqu S.V.Kovalyov qeyd edir ki, ailədə yeniyetmə və gənclərə avtoritar təsir vasitələrə ilə yanaşan valideynlər passiv, miskin və itaətkar kölə bəsləyirlər. Belələrinə təşəbbüskarlıq, şəxsiyyətin müstəqilliyi çatışmır. Bəzən isə onlar əksinə, qıyamçı və neqativist kimi böyüyürlər. [13, s.31]

Tarixən xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərində ailə dəyərləri və ailə mənəviyyəti daim uca tutulmuş, onu qoruyub saxlamaq, valideynlik borcunu yerinə yetirmək, ailə daxilində

səmimiyyət, mehribançılıq, ailə başçısına, ağsaqqal-ağbirçəklərə hörmət, uşaqlara qayğıkeş münasibət və xoş rəftar təqdir edilmiş, ailə məsələsinə yüngül münasibət bəsləyən, onun qədrini bilməyənlər mənəvi cəhətdən düşkün sayılmışlar. Atababalarımız yaxşı anlayırdılar ki, nikahın əsasını məhəbbət hissi ilə borc və məsuliyyət hissinin vəhdəti təşkil edir.

Fərdin sosial həyatı başqa insanlarla çoxsaylı birgə fəaliyyət formalarının və bu əsasda formalaşan qarşılıqlı münasibətlərin mürəkkəb sistemidir. Sosial həyat fərdin öz mövcudluğunu qoruyub saxlaması, maraq, tələbat və dəyərlərin reallaşması və sosial əlaqələrlə şərtlənir. Hər bir insanın fərdi həyatı onun təbii, sosial, ictimai-siyasi və mədəni mühiti ilə sıx bağlıdır və cəmiyyət həyatının ayrı-ayrı sahələrində baş verən dəyişikliklər fərdin sosial və etno-mədəni həyatında öz təsirini göstərir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Yeniyetməlik və gənclik yaş dövrləri fərdin ontogenik inkişafında ən məhsuldar dövrlər kimi nəzərdən keçirilir. Bu yaş dövrlərində bir çox psixoloji keyfiyyətlərin formalaşmasına aid tədqiqatlar aparılsa da şəxsiyyətin fərdi həyat üslubunun, yaşam tərzini üçün standartların seçilməsi onun motivləri problemi sistemli

tədqiqat olunmamışdır. Problem psixologiyada həyatı özünütəyinetmə kontekstində işlənmiş, həyat üslubunun təşəkkülündə ailənin rolu, yaşlıların nümunəsi aspektində araşdırılmamışdır. Cəmiyyətimiz sürətlə nüfuz edən qloballaşma prosesi yeni dəyər-motivasiya strukturlarının, xüsusilə dəyərlərin istiqamətinin yeniləşməsinə səbəb olmuşdur. Məqələdə dəyişən cəmiyyətdə ailə həyat tərzinin modernləşməsi və transfarmasiyalar yeniyetmə və gənclərdə fərdi-həyat üslubunun formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin təsiri məsələsi tədqiq olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Философский энциклопедический словарь. М., «Советская энциклопедия» 1983
2. Дорфман Л.Я. Индивидуальный эмоциональный стиль // Вопросы психологии. 1989, №5, стр. 88-95
3. Çələbiyev N.Z. Dünyanın məşhur və tanınmış psixoloqları (tarixi – bioqrafik öçerklər) B., ADPU-nun nəşriyyatı, 2017.
4. Əliyev R.İ., Əliyeva G.B. Şəxsiyyət psixologiyası. B., ADPU-nun nəşriyyatı, 2010
5. Андреева Г.М. Социальная психология М., Аспект Пресс, 1998
6. Обухова Л.Ф. Возрастная психология. М., Педагогическое общество России. 2003.
7. Беляд Мухаммед Реза. Влияние методов семейного воспитания на познавательное и социальное развитие детей 5- 7 лет /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук М., 2012
8. Соколова Е.Т., Чеснова П.Т. Зависимость самооценки подростка от отношения к нему родителей //Вопросы психологии, 1986, №1. стр. 110-117
9. Кон И.С. Психология ранней юности. М., “Просвещение”, 1989.
10. Снегирева Т.В. Личностное самоопределение в старшем школьном возрасте // Вопросы

Məqalənin praktik əhəmiyyəti:

Tədqiqat işində çoxsaylı elmi-mənbələrə istinadən şəxsiyyətin əxlaqi və mənlilik şüurunun, həyat idealları və dünyagörüşünün təşəkkül tapdığı yeniyetməlik və gənclik yaşlarında pozitiv həyat yolunun, fərdi həyat üslubunun formalaşdırılmasına ailə həyat tərzinin davranış mədəniyyətinin təsiri məsələləri araşdırılmışdır. Müəllifin əldə etdiyi nəticələrdən yeniyetmə və gənclərlə tərbiyə işini həyata keçirən müəllim və tərbiyəçilər valideynlər həmçinin psixologiya sahəsində təhsil alan tələbələr və digər tədqiqatçılar faydalana bilərlər.

- психологии. 1989, №2 стр. 27-35
11. Aminzadeh Tabrizi Maryam Seyyed Samad qızı. Qloballaşmanın identikliyə və “Mən”in inkişafına təsiri // Psixologiya jurnalı, B., 2012, № 1, s. 49-61
12. Qurbanova L.M. Ailənin psixoloji problemlərin və həlli yolları. B. “Bilik” nəşriyyatı, 2013
13. Ковалев С.В. Психология современной семьи. М., Просвещение, 1988.
14. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. B. “Mütərcim”, 2015.

ВЛИЯНИЕ ВНУТРИСЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ ЖИЗНИ ПОДРОСТКОВ И МОЛОДЕЖИ

АБСТРАКТ

В статье исследованы проблемы влияния внутрисемейных отношений на формирование индивидуального стиля жизни, жизненных стандартов у подростков и молодежи с психологического аспекта. Ссылаясь на историю включения категорий «жизненного стиля» в научный оборот, можно прийти к убеждению о формировании самоопределения взглядов и представлений об индивидуальном стиле жизни, поиска идентичности, идеалов жизни и профессиональной направленности, особо подчеркнут в этом процессе самосознание и нравственное сознание, факторы влияния области мотивов склонности к богатству и личности. На фоне глобальных вызовов современного нового поколения подростков и молодежи автор, отмечавший появление новых склонностей в системе ценностей – мотивация, ссылаясь на характер семьи и внутрисемейных отношений в определении подростками и молодежью своего будущего и образа жизни, показал что, современные семьи наряду с демографическими показателями, отличаются от традиционных семей и характером межличностных отношений. Структурные и функциональные изменения, наблюдаемые в современной семейной жизни, формируемые на их фоне межличностные отношения, ставят многих подростков и молодежи перед неправильным выбором. Увлечение модой, гедонизм, мотивация к приобретению богатства легким путем,

потребительские взгляды на жизнь направляют ряд подростков и молодежи на девиантное поведение, что становятся причиной равнодушия к национально-духовным ценностям, противозаконных поведений, влечения вредным привычкам, и в этом сильное влияние имеет, в частности авторитарный характер типов и стиля общения, на ослабление семейной среды, личных примеров родителей, функций воспитательной и эмоциональной поддержки семьи как института воспитания.

INFLUENCE OF FAMILY RELATIONSHIPS ON THE FORMATION OF TEENAGERS AND YOUNG PEOPLE'S INDIVIDUAL LIFESTYLES

ABSTRAKT

In this article the teens and young people's individual lifestyle, the problem of the impact of family relationships on the formation of living standards have been studied on psychological aspect. Referring to the history of incorporating the «Life style» category into scientific circulation, the author has come to the conclusion that the imaginations and visions have been formed on the basis of vital self-esteem, identity search, life ideals and professionalism and has emphasized that the sense of self-consciousness and moral consciousness, wealth tendency and motives of personality are influential factors in this process. Noting the creation of new trends in the the value-motivation system of new generation of teenagers and young people in the backdrop of global challenges, the author showed that modern families along with demographic indicators, also differ from the traditional family by the nature of interpersonal relationships pointing to the nature of family and interdependent relationships between teens and young people in determining their own way of life and lifestyle. Structural and functional changes observed in the life of a modern family, and inter-personal relationships shaped in their background leave many teenagers and young people in front of the wrong choice. Fashion enthusiasm, hedonism, the motive of being wealthy in the easiest way, consumer outlooks lead a number of teenagers and young people to deviant behavior, causes the

inclination of indifference to national and spiritual values, unlawful behavior and harmful habits, which also has a strong influence on the weakening of the family's educational and emotional support functions as the institution of a parent's personal example of a disadvantaged family environment, especially aphoritic characteristics of communication styles.

Məqalə ADPU-nun Şəki filialının Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 10 mart 2017-ci ildə daxil olmuşdur

**ETNİK STEREOTİPLƏR:
GENEZİSİ, ONTOQNOSEOLOGİYASI, ETNOSUN
SOSIAL-MƏDƏNİ HƏYATINDA ROLU**

Fəxrəddin Quliyev

*Heydər Əliyev adına Azərbaycan
Ali Hərbi məktəbi*

E-mail: Fakhrraddin.Kuliev@mail.ru

Açar sözlər: *genesis, ontogenesologiya, stereotip, sosial-mədəni, etnos*

Ключевые слова: *генезис, онтогносеологии, стереотип, социокультурной, этнос*

Key words: *genesis, gnoseology, stereotyp, socio-cultural, ethnos*

Yaşadığımız qloballaşma, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı dövründə etnik stereotiplərin müasir elmi paradıqmalarla təhlili mühüm fəlsəfi əhəmiyyət kəsb edir. Milli özünüdərk, millətlər arasında özünüidentifikasiya, daim yeniləşən cəmiyyətdə etnik unikallığın qorunub saxlanması üçün adaptiv mexanizmlərin işlənilib hazırlanması etnik stereotiplərə yenidən qayıtmağı, onların ontoqnoseologiyasının tədqiqini zərurətə çevirir.

Stereotip anlayışını elmə Amerika sosioloqu Lippman gətirmişdir. Lippman ilk dəfə kitab çapı texnikasında rast gəlinən “stereotip” anlayışının sosial mahiyyətini açmışdır: stereotip dünya mənzərəsinin beynimizdə inikasıdır, mürəkkəb sosial

obyektlərin qavranılmasında enerji sərfinə qənaət etməyə xidmət edir, dəyərlərimizi, mövqelərimizi, hüquqlarımızı, ənənələrimizi qoruyur, biz məşğul olduğumuz sahədə özümüzü təhlükəsiz hiss edirik [1,95-96].

Stereotipin birbaşa deyil, sonradan aşkar edilməsinə Lippmanın münasibəti belədir: həyatda bir çox bilikləri əldə etdiyimiz zaman çox hallarda görüb təyin etmir, təyin edib sonra görürük [2, 81].

Lippmanın monoqrafiyası sosioloqlar arasında sosial stereotiplərə marağı artırmış, sosial stereotiplərin geniş miqyaslı tədqiqinin başlanğıcını qoymuşdur. D.Kats və K.Breyli stereotiplərin tədqiqi üçün metodika işləmişlər. Prinston universitetində müxtəlif millətləri təmsil edən on etnik qrupdan ibarət 100 tələbə arasın-

da təcrübə aparılmış və müəyyən edilmişdir ki, tipik məsələlərin həllində tələbələr yekdil fikirdədirlər[3, 280-290].

Sosial stereotip çoxaspektli metaforik anlayışdır, stereotipin definasiyası məsələsində mütəxəssislər arasında yekdil rəy yoxdur.

Stereotiplərə “sosial psixologiyada bir qrupa daxil olan, müəyyən əlamətlərə görə oxşar insanlara, fenomenlərə, hadisələrə qərarlaşmış dayanıqlı münasibət” kimi baxılır [4, 288].

Konseptual baxımdan isə sosial stereotip “sosial obyektin adətən emosiyalarla boyanmış və yüksək dayanıqlı, sxemləşdirilmiş, standartlaşdırılmış obrazı və ya təsəvvürüdür” [5, 626-627].

Sosial stereotip konkret şəxs üçün sosial yönəlişlik və sosial əqidənin dəqiq və fiksə edilmiş bir növüdür[6, 141].

Stereotiplər qrup antoqanizminin koqnitiv komponenti, yəni, konkret qrup və ya sosial kateqoriyaya mənsub insanları səciyyələndirən fərdi xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür kimi də qiymətləndirilir[7, 265].

Etnik qruplarda stereotiplər üçün başqa etnos və xalqların nümayəndələrinə neqativ münasibət, etnoslararası münasibətlərin tarixi təcrübəsindən yaranan etnik qrupların rəqabəti, “yoxlanılmadan etnik qiymətləndirmə” daha xarakterikdir.

Yaşadığımız informasiya cəmiyyətində informasiyanın qəbulu, emalı və alınan nəticənin qiymətləndirilməsi cəmiyyətin hər bir üzvünün qarşılaşdığı bir məsələdir. Bu baxımdan sosial stereotiplər cəmiyyətin həyatında əsrlər boyu formalaşmış düşüncə və davranış modelləri, sosial hadisələrə mövqe seçimində enerji və vaxta qənaət məqsədi ilə istifadə olunan ümumiləşdirilmiş qərar qəbuletmə alqoritmləridir.

Mayers insanların stereotipə münasibətlərində “düşüncəyə qənaət” prinsipinə üstünlük verir: stereotip düşüncə və qavramaya məlumatların azlığı halında, ciddi məşğul olduqda, emosional həyəcanlanma vaxtı, yorğun olduqda, həmçinin həmsöhbətlərin və əhatəsində olan insanları qiymətləndirmə təcrübəsinin az olduğu gənc yaşlarında daha çox müraciət edirlər. [8, 311].

Stereotiplərin əsas atributları kimi ümumiləşdirmə məqsədilə sadələşdirilib sxem halına gətirilmə, bütövlük – insanı sistem halında səciyyələndirmə, mənsub olduğu etnik qrupa və digər etnosa “özününkü” və “yad” münasibətlərindən irəli gələn subyektivlik, dəqiq definasiyaya sığışmayan metaforikliyi göstərə bilərik.

Sosial stereotiplərin xüsusi forması olan etnik stereotiplər milli-etnik məsələlərdə mühüm rol oynayır,

belə ki, stereotip fenomeni etnosun dili, mədəniyyəti və etnik unikallığını əhatə edir. Bir sistem anlayışı olaraq etnik stereotiplər etnosun insan, cəmiyyət, təbiət, kainat, həyat, ölüm və əbədiyyət haqqında düşüncələr sisteminin baza elementləri, əsas kateqoriyalarıdır, etnosun təfəkkür və davranış tərzlərini, dəyər yönümlü baxışlarını təcəssüm etməklə yanaşı cəmiyyətdə insanlararası əlaqə formalarının normativ tənzimləyiciləridir.

Stereotiplər avtostereotip və heterostereotip olmaqla iki qrupa bölünür. Avtostereotiplər mənsub olduğu etnosun düşüncə, davranış və rəftar tərz, dəyər yönümləri, gerçəkliyə münasibəti haqqında rəy və mühakimələri, heterostereotiplər isə eyni ilə digər etnos haqqında fikir və rəylər sistemidir. Avtostereotip və heterostereotiplər “özü” və “yad” anlayışları ilə bağlı birqiymətlidir, milli hisslər və emosional formada özünü göstərir. Bir qayda olaraq başqa etnos haqqında informasiyamız az, öz etnosumuz haqqında isə əksinə çox olur, buradan da heterostereotiplər üçün bircinslik, avtostereotiplər üçün isə dolğunluq və rəngarənglik xarakterik olur.

Etnik özünüdərkini ifadəsi olaraq stereotip etnosun ictimai-tarixi inkişafı nəticəsində, ilk növbədə mifik və folklor şüuru, etnosun yaratdığı

maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri əsasında formalaşır, stereotiplərdə tarixin qədim qatlarından gələn rituallar, adət-ənənələr öz izlərini qoyur. Stereotiplərin formalaşmasına millətlərarası münasibətlər də ciddi təsir göstərir.

L.Qumilyovun fikrincə etnosun formalaşmasında coğrafi şərait, landşaft, təbii və sosial amillərin qarşılıqlı təsiri mühüm rol oynayır, etnosa məxsus psixologiya “insanların şüurlu şəkildə deyil, şüuraltı qarşılıqlı simpatiya və birlik hissləri əsasında digər kollektivlərə qarşı qoymaq, “biz və onlar”, döğmə və yadlara ayrılması” [9, 11], “daranış stereotipləri və özünü digərinə qarşı qoymaqla” xarakterizə olunur.

Problemə psixolinqvistik baxış göstərir ki, stereotip konsept əsasında da yarana bilər, amma konseptlə müqayisədə daha fəaliyyət yönümlüdür, onun əsas struktur elementi kimi emosiya stereotipin strukturunda yaranan biliklərə fəaliyyət yönümlülük verir, müəyyən xarakterli davranış reaksiyalarına sövq edir [10, 164].

Stereotiplərin formalaşma mexanizmi ilə bağlı Rusiya fiziologiya məktəbinin nümayəndələri fundamental nəticələr əldə etmişlər. Müasir fiziologiya elminin banisi İ.P.Pavlov baş beynin fiziologiyasını tədqiq edərək stereotipi sistem fenomeni

kimi təyin etmiş və bu nəticəyə gəlmişdir ki, insanlar müəyyən bir alqoritm ilə düşünür, "beyin yarım-kürələrinin qabığı təcrid edilmiş afferent şöbədir. Qəbul edilmiş qıcıqlanmaların yüksək analizi və sintezi bu şöbədə gedir, afferent şöbə yaradıcıdır. Böyük yarım-kürələr dinamik tarazlıq vəziyyətində olan sistemdir, onu stereotip adlandırmaq olar[11, 104-115]. Dinamik stereotip uzunmüddətli təkrarı eynitip təsirlərdən dayanıqlı sistem kimi formalaşır, informasiyanın seçimi və emalı üçün alqoritm funksiyasını daşıyır.

A.A.Uxtomskinin dominant nəzəriyyəsi mərkəzi sinir sisteminin əsas fəaliyyət vektorunu təyin edir. Sinir mərkəzlərinin normal iş prinsipi kimi dominant müəyyən həllədiçi akta yönəlmiş zəncirvari refleksdir, mühitlə yeni əlaqə yaratmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, qıcıqlanmaların hakim mərkəzlər qrupuna bir istiqamətli konvergensiya hesabına yaranır, bu, mərkəzlər arasında tarazlığın prinsipial pozulması halına uyğundur. Hər bir dominant vəziyyətinə sinir sisteminin müxtəlif laylarını əhatə edən aktiv mərkəzlərin bütöv kəhəkşanı (konsellyasiya) uyğundur[12, 32-46].

Anoxinin funksional sistem nəzəriyyəsində baş beynin fəaliyyət mexanizminin fizioloji və fəlsəfi əsasları afferent sintez və qabaqlayıcı

inikas vasitəsi ilə müəyyən olunur [13,14].

Mərkəzi sinir sistemi yüksək ixtisaslaşmış aparat, xarici dünyanın ardıcıl və təkrarı hadisələrini maksimal və tez qabaqlama aparatıdır.

Rus fizioloqları eyni zamanda dinamik stereotiplərin xarici stimuldən asılı olmayaraq fəaliyyəti[15]və sinir sisteminin effektivliyinin artırılması, eynitipli məsələlərin həllində optimal rejimdə işləməsi [16, 89] məsələlərini də tədqiq etmişlər.

Yaranma və təzahür mexanizminə görə etnik stereotipləri iki qrupa ayırırlar: etnik davranış stereotipləri və etnik düşüncə stereotipləri. Lap qədim zamanlardan formalaşmağa başlamış, nəsillərin təcrübədən keçirib yaratdığı etnik davranış stereotipləri mədəniyyətlərin təsiri ilə dəyişmiş, xarici təsirlərə az məruz qalır, etnosdaxili və etnoslararası münasibətlərdə özünü göstərir. Etnik düşüncə stereotipləri əksinə iqtisadi, siyasi və sosial faktorların təsiri ilə formalaşır, daha dəyişkəndir[17, 57].

Stereotiplərin fəlsəfi məzmununa kifayət qədər tədqiqatlar həsr olunmuşdur[18-22]. Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında əlaqələr mövzusunda aparılan tədqiqatlara siyasi münasibətlər öz təsirini göstərmişdir. Tədqiqatçılar bəzi prinsipial məsələlərdə siyasi mövqedən doğan subyektivlik və birtərəflikdən uzaqlaşa bilməmişlər.

Şərq (Asiya) və Qərb təfəkkür tərzlərini tədqiq edən Aleqq bu qənaətə gəlir ki, qərb adamları üçün saf, doğru düşüncə tərzı xas olduđu halda şərq adamları üçün “dairəvi, əhatəli”, sehrli, mistik, assosiativ, qeyri-elmi təfəkkür tərzı səciyyəvidir [18; 49,101]. XV əsrə qədər elmdə aparıcı mövqeyi olan Şərq üçün “qeyri-elmi təfəkkür tərzı” həqiqətə uyğun gəlmir.

A.V.Saqadəyev göstərir ki, stereotiplər və avtostereotiplər insanların öz “mən”ini “onlar”la müqayisə etməsi və əlaqədə olması nəticəsində yaranır. Antiq dövrdən ərazi-coğrafi fərqlərinin Şərq-Qərb dixotomiyası formasında yaratdığı “biz” və “onlar” anlayışları əsrlərlə davam etmiş, siyasi münasibətlərdən asılı olaraq ideoloji və emosional rəng almışdır [19,11].

Şərq adamlarının özünə hörməti və həyat eşqini U.E.Hokinq belə təsvir edir: “təhqir edilmiş istehlakçı ehtiyacı olsa da mal almaz”, “həyata şərq reaksiyası” fəlsəfi və dini formada ifadə edilir [20, 2].

Bartta görə Qərb biliyə, əqlə inam, Şərq isə intellektin sərhəddindən kənarda olan həqiqətə inamdır, Qərbdə həqiqət formal və ya empirik yolla obyektiv verifikasiya edilən mülahizələrin xassələri, Şərqdə yaşantının idrak aspektləridir.

Karbovski stereotipi xarici dünya ilə davranışın vəhdəti, xarici dünyanın şüurda inikası ilə insanın yaşantıları arasında ziddiyyət, subyektiv və obyektiv tərəflər arasında dialektika kimi xarakterizə edir [21,18].

Korobov fəaliyyət formasının təkrarını etnik mədəniyyətlər arasında dialoqun, mədəniyyətlərin uyarlıq şərti kimi əsas zəmin hesab edir və bunu metastereotip adlandırır. Tədqiqatçının fikrincə metastereotip ictimai şüurda və mədəniyyətin mahiyyət xarakterli praktikasında elə bir quruluşlardır ki, insanların mədəniyyətdə özünüidentifikasiyasını, mədəni dəyərlərin mənimsənilməsini təmin edir [22,19].

Bizə belə gəlir ki, stereotiplərin ontoloji və qnoseoloji təhlili sistemlilik baxımından daha perspektivlidir.

Stereotipin koqnitiv-sosioloji strukturu fəlsəfi kateqoriya kimi deskriptiv ontoloji, preskriptiv, prediktiv isə qnoseoloji funksiyalarını xarakterizə edir: ontoloji funksiya etnosun yaddaşında həkk olunmuş dünya mənzərəsi və etnik dünyagörüşünü, qnoseoloji funksiya isə tipik vəziyyətlərdə nə baş verəcəyini müəyyən edir.

İctimai inikas vasitəsi olaraq stereotiplər sistemi müəyyən tarixi mərhələdə etnosun dünyagörüşü və dəyər yönümünün təcəssüm forma-

sıdır, stereotiplər insan təfəkkürünün ayrılmaz hissəsidir, cəmiyyətin uzun müddət ərzində əldə etdiyi ictimai təcrübə və ictimai şüurda onun inikasındır.

Etnik stereotip etnosun özü və ya digər etnos haqqında ümumiləşdirilmiş, dəyişməyə davamlı, sadələşdirilmiş təsəvvürləri əsasında formalaşır. Etnik stereotiplərin struktur tərkibinə digər etnik qrupların psixoloji xüsusiyyətləri, davranış tərzləri, onun zəkavü, mənəvi, fiziki keyfiyyətləri haqqında əsas fikirlər və həmçinin mənsub olduğu etnosun davranış və düşüncə tərzləri, xarici görkəmi, xarakteri, qüvvətli və zəif cəhətləri haqqında təsəvvürlər daxildir.

Etnosun təfəkküründə dünyanın mədəni, konseptual, elmi mənzərəsini inikas edən stereotiplər özünü ilk növbədə folklor mətnlərində, xalq poeziyasında, etnik frazeoloji vahidlərdə, aforizmlərdə ifadə edir. Folklor mətnlərinin analizi etnik idrak stereotipi, dünyanın milli dil mənzərəsi və milli dil stereotipləri, gerçəkliyin stereotip dərki və onun verbal şərhə vahid stereotiplər sistemini formalaşdırır, tam və onun hissəcikləri arasında münasibətləri aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dəyər şkalası çərçivəsində stereotip mövcud olan və olacaqdən ibarət intervalı tam əhatə edir, norma kimi

preskriptiv xassəyə malikdir, olacağı göstərir, imperativin, təlimatın məntiqi nəticələrindən ibarət davranış sistemlərini müəyyən edir, bununla da cəmiyyətdə etnosun davranış tərzində tənzimləyici rol oynayır.

Stereotiplərin sistemliliyi onun məzmununu struktur elementləri arasında münasibətlərlə təyin etməyə imkan verir.

Etnik stereotiplər nəsillər arasında etnik-dini baxışların, düşüncə və davranış tərzinin oyadılması və ötürülməsi prosesində bir mediatorudur: etnik dəyərlər sisteminin qorunub saxlanması, etnosun daxili bütövlüyünün təmin olunması, kütləyə ideoloji təsir vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirir.

Stereotipləşdirmə prosesləri qnoseoloji yönümlüdür: alınan informasiyanın emal mexanizminin alqoritmləşdirilməsi, təsnifatı və prioritet prinsipi əsasında sıralanması, “yad” informasiyanın süzgəcdən keçirilməsi, “düşüncəyə qənaət”, “əməli işə qənaət”, informasiyaya kateqorial düşüncə ilə yanaşmaq.

Stereotiplər dastan və nağıllarda ənənə çərçivəsində strukturyaradıcı motiv, personajların davranış və düşüncələri haqqında sıxılmış informasiya mənbəyidir. Milli mədəniyyət nümunələrinin tədqiqində etnik stereotiplər etibarlı vasitə kimi istifadə olunur.

Stereotiplərə bələd olduqda müxtəlif etnosa mənsub olan insan və sosial qrupların tipik vəziyyətlərdə düşüncə və davranışlarını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Stereotiplər kodlaşdırma, təsnifat və iyerarxik struktur yaratma vasitəsidir, etnik diferensasiya və özünüidentifikasiya kriteriyaları kimi etik və etnik təfəkkür mədəniyyətinin formalaşma və təkmilləşdirilməsində istiqamətverici rol oynayır. Biz sosial əhatə və mühiti tez və dəqiq qiymətləndirmək üçün ən çox stereotiplərə müraciət edirik.

Stereotiplərin təsnifatı müxtəlif nöqteyi-nəzərdən aparılır: asimmetriya və polyarlıq xassələri əsasında obyekt-subyekt, pragmatik-koqnitiv, avto-heterostereotiplər, pozitiv-negativ və s. [23].

Stereotiplərin struktur tərkibini etnosun yaşadığı cəmiyyətdə sosial obyekt və hadisələrə dəyər yönümlü etnik münasibətlər, etnosdaxili və etnoslararası münasibətlər sistemi kimi götürə bilərik.

Stereotiplər sisteminin topooloji strukturudəyişən və nisbi dəyişməz olmaqla iki hissədən, uyğun olaraq mərkəz və onun ətrafından ibarətdir. Mərkəz zamana görə dəyişməyən və dayanıqlığı ilə fərqlənən dəruni stereotiplər, ətrafı isə sosial həyatda siyasi, iqtisadi, xalqlararası münasibətlərlə formalaşan səthi stereotiplərdir.

Səthi stereotiplər sosial həyatda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmanı, ona adekvat reaksiyanı təmin edir.

İnsanlar həmişə stereotiplərin əhatəsində və stereotiplərin təsiri ilə fəaliyyət göstərirlər. Biz milli mədəniyyətimizin gizlin mənalarını erkən yaşlardan, uşaqlıqdan dərk etməyə başlayırıq, sosial qruplar, digər etnosun nümayəndələri haqqında bəzən həqiqətdən uzaq olsa da stereotiplər məhz bu yaşlardan etibarən yaddaşımızda kök salmağa başlayır, başqa sözlə genetik və sosial-mədəni həyatda formalaşan mədəniyyət stereotipləri etnik şüur və etnik mədəniyyətin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Stereotiplər insanların rəftarında, mühakimə və əqli nəticələrində, dünya qavramında təzahür edir, emosional komponentlərlə zəngindir və əsasən imperativ təbiətə malikdir.

Qloballaşma dövrünün tələb etdiyi sosial konqruentliyə, yəni qrupdaxili, etnosdaxili münasibətlərdə fikir ayrılığının minimuma endirilməsi, qarşılıqlı münasibətlərdə “vahid rezonans ritminə”, “şüuraltı səviyyədə bir-birinə inam və simpatianın yaranmasına” nail olmaq üçün avto- və heterostereotiplərin plastikasından, yeni şəraitə adaptiv xassələrindən yaradıcı şəkildə istifadə etmək zərurəti yaranır. Bunun üçün ilk növbədə sosial konqruentliyə qarşı duran təmayüllərlə mübarizə aparmaq

lazımdır. Belə təhlükəli təmayül-
lərdən biri etnosentrizmdir. Samnerə
görə etnosentrizm predmetlərə qrup-
daxili baxışların texniki adıdır, bu
baxışlara görə qrup özü hər şeyin
mərkəzidir, qalanları isə qrupa üs-
tünlük verməklə ölçülür və qiymət-
ləndirilir. Hər bir qrup özünə iftixar
və şöhrətpərstlik hissi bəsləyir, öz
üstünlüyü ilə lovğalanır, öz ilahili-
yini yüksəldir və yadlara nifrətlə
baxır [24, 12-13]. Etnosentrizm ma-
hiyyəti etibarilə qrupdaxili fərqləri
aradan qaldırmaq, qruplararası fərqlə-
ri dərinləşdirmək məqsədi güdür.

Etnik stereotiplərin qeyri-verbal
formaları mədəniyyətlərarası dialo-
qun, qarşılıqlı anlaşımanın zəruri
elementlərindəndir. Qeyri-verbal ün-
siyyət vasitələrinə ekstralingvistik,
prosodik, kinesika, qoxu sistemi da-
xildir. Bunların içərisində kinesika
daha geniş yayılmışdır. Kinesika
yalnız bədən dili (jestlər, mimika,
poza, baxışlar) deyil, eyni zamanda
saç düçümü, geyim, əl yazısı və s.
əhatə edir [25, 86 -87]. Qeyri-verbal
ünsiyyət vasitələrini etnik ünsiyyət
etiketinin elementləri kimi qiymət-
ləndirmək olar. Etnoslararası ünsiy-
yyət mədəniyyəti etnik ünsiyyət etike-
tinin elementləri əsasında formalaşır,
mədəniyyətlərarası dialoqun uğurlu
keçməsinə xidmət edir. Etnoslararası
əməkdaşlıq öz növbəsində stereotip-
lərin məzmununa müsbət təsir edir,

onun yeni element və çalarlarla zən-
ginləşməsinə zəmin yaradır.

Yaşadığımız qloballaşma şərai-
tində milli unikallığımızı qorumaq
üçün sinergetik paradigmadan istifa-
də etmək daha məqsədəuyğun və ef-
fektivdir. Bu, attraktorların obyektiv
şəraitə uyğun seçilməsi ilə şərtlən-
dirilir. Attraktor kimi sosial obyekt
və hadisələr, onların verbal, təsviri
və musiqi sənəti sahəsində inikas
formaları istifadə edilə bilər. Əxlaqi
zərurətlər – ədalət prinsipi, təmənna-
sız yaxşılıq, xeyirxahlıq attraktor
funksiyasını daşıyır. Proqressiv
əxlaqi ideyalar insanları xeyir əməl-
lərə, şəxsi işlərlə mübarizəyə sövq
edir, onlarda xoş əhval-ruhiyyə yara-
dır. Bəşəri ideyaların, fəzilətlərin
inandırıcı təsviri oxucuda yüksək
mənəviyyət aşılایır, bədii əsərlərdə
yaradılmış obrazlar simvollara, ste-
reotiplərə çevrilir.

Uzun müddətli prosesin məhsulu
olaraq ənənəvi düşüncə və fəaliyyət
milli mədəniyyətin əsas atributların-
da təzahür edir. Biz öz etnik stereo-
tiplərimizi, davranış, rəftar və düşüncə
tərzimizi, məişətimizi dastanlarımız-
dan, ümumən folklorumuzdan re-
konstruksiya edə bilərik.

Etnosumuzun etnopsixoloji xüs-
siyyətləri nağıl və dastanlarımızda
ayrı-ayrı personajların təmsalında
təbii və inandırıcı şəkildə təsvir edil-
mişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”

dastanlarında göstərilir ki, oğuzlar üçün mərdlik, igidlik çalarları ilə qarışıq dostluğa sədaqətlik məzmunlu etnik stereotiplər [26,86] səxavət, adət-ənənələrə sədaqət, qonaqpərvərlik [27, 31] xarakterikdir.

Xalqımızda bu stereotiplərin bir çox yaranma mənbələrini göstərmək olar: yuxarıda qeyd etdiyimiz coğrafi məkan baxımından Azərbaycanın bir yaşayış məskəni kimi qədimliyi və zənginliyi ilə seçilir: 11 iqlim qurşağının 9-u, daş dövrü insanların yaşayış yeri kimi məşhur olan Azıx mağarası, Qobustan arxeoloji abidələr kompleksi Azərbaycanıdır. Etnosumuz qədim və zəngin tarixə malik olduğu kimi, qədim və zəngin folklor, poeziyaya və musiqi mədəniyyətinə malikdir. Türk musiqisi nəzəriyyəsinin əsaslarını nəzəriyyəçi bəstəkar Səfiəddin Urmavi qoymuş, ilk operanı dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyli yazmışdır. Xalqımız dünya elmi və incəsənətini zənginləşdirən şəxsiyyətlər yetirmişdir. Nizami, Nəsirəddin Tusi, Sührəverdi, Şəbüstəri, Mirzə Fətəli Axundov, Sabir, Hüseyn Cavid, Səməd Vurğun, Qara Qarayev, Niyazi bu torpağın yetirmələridir. Ona görə başqa xalqların mədəniyyətinə maraq, hörmət, dini baxışlarına səbrlə yanaşmaq xalqımız üçün xarakterikdir. Etnosumuza xas olan etnik tolerantlıq, digər etnik birliklərin həyat

tərzi, milli hissi, adət-ənənələri, inanclarına səbrlə yanaşma buradan qaynaqlanır.

Hər bir nəsil əcdadlarının təcrübəsinə, qazandığı nailiyyətlərə yiyələnir və zamanın tələbinə uyğun dəyərlərin yaradılmasına çalışır. Bu baxımdan stereotipin daim dəyişməkdə və inkişaf etməkdə olan cəmiyyətdəki mühitə adaptasiya problemləri öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir və öz həllini gözləyir. Bu problemlərin həlli yolunda aşağıdakı tədbirləri görmək daha məqsədəuyğun olardı:

– Etnosun əsrlər boyu yaratdığı əxlaq vərdişləri, əxlaq prinsipi və normalarını hər bir fərdin əqidə və daxili tələbatına yönəltməyə çalışmaq.

– Milli ünsiyyət mədəniyyətinin itirilməkdə olan elementlərinin bərpası və ünsiyyət etikətinə çevrilməsi üçün tədbirlər hazırlamaq.

– Milli hiss və ənənələrə hörmət, xalqlar arasında əməkdaşlıq və həmrəyliyə yönələn münasibət, sosial ədalətin bərqərar olmasına çalışmaq.

Etnik unikalığın qorunması etnik əxlaq normalarını insanların daxili əqidə və emosional tələbatına çevirməklə mənəvi səbatlığın formalaşdırılmasını tələb edir. Etnos üçün vacib olan bu problemin həlli etika məarif, etik təfəkkür mədəniyyəti, vətəndaşlıq mənliyi və şüuru, əxlaq dəyərləri ətrafında davamlı məarifləndirmə işləri ilə realizə edilə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Public opinion, Walter Lippmann, *With a New Introduction by Michael Curtis*, Transaction Publishers, New Brunswick (U.S.A.) and London (U.K.) Second printing 1998, p. 427
2. Walter Lippmann, *Public Opinion* (New York: Free Press, 1998 [1922]), Səh. 81.
3. Katz D., Braly K. Racial Stereotypes of One Hundred College Students // *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1933. № 28. p. 280-290.
4. Кондратенко Г.М. Вопросы теории печати в свете социальной психологии / Г.М. Кондратенко // *Вопросы теории и практики массовых форм пропаганды*. – М. Наука, 1968, с. 264–303.
5. Философский энциклопедический словарь, М., 1989, 815 стр.
6. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологической понятий, 1981, 176 с.
7. Ш.Тейлор, Л.Пипло, Д.Сирс, *Социальная психология*, СПб, Питер, 2005, 767 с.
8. Майерс Д. Социальная психология. Интенсивный курс / Д.Майерс. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 512 с.
9. Гумилев Л.Н. От Руси к России: Очерки этнической истории. - М., 1992.
10. Пищальникова В.А. Психопоетика.- Барнаул: Изд-во АГУ, 1999.
11. И.П.Павлов, полное собрание сочинений, изд. АН СССР, М-Л, 1951, 438 с.104-105,114-115.
12. Ухтомский А. А. Доминанта. М.; Л., 1966, 264 с.
13. Анохин П.К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. «Медицина», Москва, 1968. – 546 с.
14. П.К.Анохин, Избранные труды, Философские аспекты теории функциональной системы, М.,1978, 400с.
15. Судаков К.В. Динамические стереотипы, или Информационные отпечатки действительности. – М.: ПЕР СЭ, 2002. 128 с.
16. Бехтерева Н.П. Магия мозга и лабиринты жизни. – М.: АСТ, Сова, 2007. 400 с.
17. Гладких С.В. Этнические стереотипы и проблемы межкультурного общения // *Этнические проблемы современности: Сборник статей*. – Вып.5. – Ставрополь,1999, с.57
18. Alegg L. *Ostasian denkt anders*.Zurich, 1949, pp.16, 30, 46, 71, 101.
19. А.В.Сагадеев, Стереотипы и автостереотипы в сравнитель-

- ных исследованиях восточной и западной философии, Философское наследие народов Востока и современность, М., 1983, с.11-41.
20. Hocking W.E. Value of the comparative Study of Philosophy- Philosophy, Religion and the coming World Civilization... 1966.
21. Burt E.A. A Basic Problem in the Quest for Understanding between East and West. – “Philosophy East and West”, 1957, Vol. 7, № 1-2.
22. Ж.Карбовский, стереотип как феномен сознания, Сознание и знание, М., 1984, с.35-48.
23. Коробов В.К. Метеостереотипам в диалоге культур. Философия истории: диалог культур., М., 1989, с.79
23. Донец П.Н. К типологии стереотипов // Социальная власть языка. -Воронеж: Изд-во ВГУ, 2001, с. 183-188.
24. Sumner, W. G. (1906) Folkways, New York: The New American Library.
25. Лабунская В.А. Невербальное поведение: структура и функции. с.84 – 111. Социальная психология, хрестоматия, М., 2000, 475 с.
26. Ə.S.Bayramov, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası, Bakı, 2000, 137 s.
27. Kitabi Dədə Qorqud, Bakı, 1988, 265 s.

ОНТОГНОСЕОЛОГИИ СТЕРЕОТИПОВ И ИХ ЗНАЧЕНИИ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ЭТНОСА

АБСТРАКТ

В статье рассмотрены проблемы генезиса, онтогносеологии стереотипов и их значения социокультурной жизни этноса. Описаны условия и причины формирования стереотипов, их классификации с различных точек зрения. Проведен философский анализ сущности стереотипа как многоаспектного феномена. Предложены механизмы защиты этнической уникальности в условиях глобализации.

**OF GENESIS, ONTOLOGY AND GNOSEOLOGY
OF STEREOTYPES AND THEIR SIGNIFICANCE
IN THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF AN ETHNOS**

ABSTRACT

The article deals with the problems of genesis, ontology and gnoseology of stereotypes and their significance in the socio-cultural life of an ethnos. The conditions and reasons for the formation of stereotypes and their classification from different points of view are described. A philosophical analysis of the intrinsic nature of the network-type is conducted as a multi-aspect phenomenon. The mechanisms of protection of ethnic uniqueness in conditions of globalization are offered.

DEVİANT DAVRANIŞIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ofeliya Əlizadə

*Bakı Dövlət Universitetinin sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının doktorantı*

E-mail: ofeliya.alizadeh@gmail.com

Açar sözlər: *deviant davranış, deviasiya, delikvent, assosial davranış, anomiya.*

Ключевые слова: *девиантное поведение, девиация, деликвент, ассоциальное поведение, аномия.*

Key words: *deviant being late of behaviour, deviasiya, delikvent, assosial situation of behaviour, anomiya.*

Deviant davranış (lat. de – ayrılma, via – yol, və devio – ləngimə) – fərdin və qrupun sosial mühitdə qəbul olunmuş normalara uyğun olmayan, qayda pozğunluğu ilə səciyyələnən davranış nümunəsi. Bu mənada deviant davranış-normadan aşağı olan davranışdır. O, insanda sosiallaşma çatışmazlığı zamanı meydana çıxır. Sosiologiyada deviant davranış-mühakimə olunan şəxslərin, anomal, mənfi davranışı kimi də başa düşülür. Psixologiyada deviant davranışın iki tipi fərqləndirilir (ru.wikipedia.org):

İnsanların birgəyaşayışının mədəni-əxlaqi ləngiməsi və sosial patologiyanın müxtəlif formalarda meydana çıxması.

Psixi sağlamlıq normasının ləngiməsi davranışdır (insanda gizlin ya-

xud aşkar psixopatiyanın mövcudluğu).

Davranış ləngiməsi pozitiv xarakter də daşıya bilər. Belə davranış şəxsiyyəti fəaliyyətdə mükəmməl nəticə əldə etməyə sövq edir. Qəhrəmanlıq, özünüqurbanvermə, mühüm elmi kəşf, yaradıcılıq və s. nümunə ola bilər.

Normal inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə əhalinin 10-12 %-də mənfi, bir o qədər də müsbət deviasiya nümayiş etdirir. Əhalinin 70%-dən çoxunda isə davranışda pozğunluğu olmur. Deviant davranış insan şəxsiyyətinin səviyyəvi əlamətinə çevrilən zaman iki mərhələdən keçir (www.grandars.ru):

1. İlkin ləngimə. Bu halda davranış bütün mədəni normalara uyğun gəlir, önəmsiz səhvlərə yol verilir,

rəftar dözlən olur, fərdin xarakterinin aksentuasiyası kimi yaranır.

2. İkincili ləngimə. Fərd artıq cəmiyyət və qrup tərəfindən qəbul olunmayan davranış nümayiş etdirməyə başlayır. Bu, deviant xarakter daşıyır.

Deviasiyanın səbəbləri çoxdur. Deviant davranışın səbəbi və mənbəyi haqqında həm sosioloq, həm də psixoloqlar arasında fərqli yanaşmalar var. Bir qismi ləngimiş davranışının səbəbini irsiyyətdə, digərləri, insanın bədəninin quruluşunda axtarır, başqa bir qisim mühiti və cəmiyyəti günahlandırırlar. Psixologiyada onun bir sıra təsnifatı aparılmışdır. Həmin təsnifatlara əsaslanaraq şəxsiyyətin deviant davranışının səbəbini sistem şəklində növbəti şəkildə təsvir etmək olar.

1. Şəxsiyyətin sosiallaşma prosesinin pozulması.

Uşaq firavan ailədə tərbiyə aldığı zaman, o, sosial normaları ədalətli qarşılayır. Müvəffəqiyyətsiz ailədə tərbiyə almış uşaq isə başqalarına qarşı neqativ münasibət bəsləyir, ona narahatlıq və həyəcan, gələcəkdə bələdləşmə problemi yaşayır.

2. Norma və dəyərlər arasındakı ziddiyyət.

Xoşbəxt ailədə tərbiyə almış uşaq sosial qrup və institutların ideologiyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə olan halda uşağa elə gəlir ki, onu doğru

tərbiyə etmərlər, ailədə ona deyilənlər doğru deyil, ata və uşaqlar arasında konflikt yaranmağa başlayır.

3. Birləşdirici milli ideyanın olmaması.

Deviant davranışın bu səbəbi xüsusilə postsovet ölkələri üçün xarakterikdir. Əvvəlki illərdə mövcud olan tərbiyə üsulu dağılıb, ideal və dəyərlərin doğru olmadığı bildirilir, yeni tərbiyə sistemi isə hələ də yaradılmayıb.

4. Cəmiyyətin norma və dəyərləri ilə şəxsiyyətin maraqları arasında ziddiyyət.

5. Şəxsiyyətin sosial yadlaşması.

Cəmiyyətdə ləngimiş davranışın müxtəlif formaları şəxsiyyətin və cəmiyyətin maraqları arasında konflikt vəziyyətinin yaranmasına gətirib çıxarır. Ləngimiş davranış adətən cəmiyyətin gündəlik həyatı problemlərindən, özünəinamsızlıq və gərginlik vəziyyəti yaradan situasiyalardan yaranır.

Deviant davranış ilk dəfə sosioloqlar tərəfindən araşdırılmışdır (Dürkheym, Parsons, Veber və b.). Real həyatda həddən artıq bir-birinə zidd olan norma və dəyərlərin olması E.Dürkheym tərəfindən adlandırılan “cəmiyyətin anomiyası” na (normanın olmaması vəziyyəti) gətirib çıxarır. Belə olan halda şəxsiyyət doğru davranış tərzini seçib-seçmədiyinə əmin olmur. E.Dürkheym tərbiyədə

sosial faktorların rolunu önə çəkir. Bu mövqeyini insan davranışının sosial mühitdə reallaşması ilə əsaslandırır. “Orqanik tələbatların ödənilməsi tərz, həyat şəraiti, fəaliyyət üçün yaradılmış sosial mühit bu sahədə əsas amil kimi inkişafı izləyərək onu istiqamətləndirir. Bu amillər çərçivəsində, eləcə də öz qabiliyyətləri sayəsində insan bir sıra funksiyaları yerinə yetirməli olur. İnsanın sosial təfəkkürünün ən böyük üstünlüyü məhz sosial şəraiti düzgün dəyərləndirərək solumdakı yerini müəyyənləşdirməkdir” (1, s. 46).

Onun fikrincə təşkilatın pozulması cəmiyyətin o halıdır ki, orada dəyərlər, ya mövcud olmur, ya da özü-özünü inkar edir.

T.Parsonsa görə, anomiya vəziyyəti fərdlərin böyük əksəriyyətinin sosial institutlarla dezintegrasiyasına, özlərində təhlükəsizlik hissini formalaşdırma bilməmələrinə, psixoloji sağlamlığa mənfi təsir göstərir, sonda deviasiyaya gətirib çıxarır (1, s. 34).

Hüquq psixologiyasında deviasiyalar hüquqazidd davranışlarla əlaqələndirilir. Buna uyğun olaraq, deviant davranış hüquq pozuntusu ilə müşayiət olunur (B.B.Kazak, A.İ.Uşatikov). Psixologiyada şəxsiyyətin deviant davranışı onun şəxsi quruluşu, şəxsiyyətdaxili konfliktlər, koqnitiv, iradi-emosional, tələbat-

motivasiya, kommunikasiya və d. təbəqələrdəki destruktiv vəziyyətlə əlaqələndirilir (Y.V.Zmanovskaya, Y.A.Kleyberq və b.). Psixologiyada fərdin deviasiyaya münasibəti onun həyat tərz, müəyyən edilir. Məktəbəqədər və kiçik məktəb yaşlı uşaq deviant şəxsiyyət adlandırılı bilməz. Hazırda “deviasiya” və “deviant davranış” iki istiqamətdə tətbiq olunur.

Birinci istiqamət – deviantlıq fenomeninin anlaşılması üçün ümumi yanaşmanın işlənməsi;

İkinci istiqamət ayrı-ayrı elmi təbəqələrdə “deviasiya” və “deviant davranış”ın əsaslandırılmış və dərinləşdirilmiş tədqiqatların aparılması.

Amerika hindularının yniyyətlərinin sosial davranışını araşdıran E.Erikson etnik eyniliyin inkişaf xüsusiyyətlərini də öyrənmişdir. Onun tədqiqatda xüsusi diqqət yetirdiyi problem yniyyətlilik dövründə yaşanmış sosial-emosional təcrübənin identifikasiyanın formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirmək olmuşdur (7, s. 221).

E.Fromm hesab edir ki, anomiya vəziyyətində şəxsiyyət sədaqətlik və cəmiyyətə mənsubluq hissini, qrupla və özüylə eyniyyət hissini itirir, tənhalıq və kənarlaşdırma hiss edir, iqtisadiyyatda, siyasi və əxlaqi normalarda təklənmə baş verir (7, s. 240).

A. Bandura özünə effektivliyi kamil davranışa gedən yol kimi səciyələndirir. Bu yolda davranışı qurmaq, köklü təcrübəyə əsaslanmaq, verbal əminlik, emosional vəziyyətin yüksəkliyinin vacibliyi göstərilir. “İnsanlar öz həyatını müstəqil şəkildə idarə etməkdə maraqlıdırlar. Təəssüf ki, hər kəs adekvat özünə nəzarət bacarıqlarına malik deyildir. Ona görə də hər kəs bacardığı kimi, səmərəsiz həyat sürür. Sosial-koqnitiv nöqtədən, özünə nəzarət insanın sosial mühitlə dəqiq planlaşdırılmış qarşılıqlı münasibətlərində təzahür edir. Bu prosesin necə baş verdiyini öyrənmək üçün özünə nəzarətin beş pilləsi ilə tanış olmaq lazımdır” (2, s. 406-408):

Deviyasiyanın müxtəlif tipləri vardır.

1. Ləngimənin miqyasına görə: Cəmiyyətdə ləngimiş davranışın müxtəlif formaları şəxsiyyətin və cəmiyyətin maraqları arasında konflikt vəziyyətinin yaranmasına gətirib çıxarır. Ləngimiş davranış adətən cəmiyyətin gündəlik həyatı problemlərindən, özünə inamsızlıq və gərginlik vəziyyəti yaradan situasiyalardan yaranır. Bu daha çox keçid dövründə olan ölkələr üçün xasdır.

– ilkin-əhəmiyyətsiz və səbrli ləngimə, fərdin davranışları sosial rol çərçivəsinə sığır;

– ikincili – ləngimə sosial baxımdan deviant kimi müəyyənləşir, qrup normaları kimi mövcud olur.

Müxtəlif yaş dövründə deviant davranış özünəməxsus səbəblərlə əlaqələndirilir. Deviasiya probleminin ilkin şərtləri məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq (3-6 yaş) inkişaf edir. Məhz bu yaş dövründə şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı üçün əsas yaranır. Məktəbəqədər yaşda problemli davranış deviant və ya ləngimə adlandırılır. Psixoloji çətinliklər, emosional pozğunluq, davranış pozğunluğu, sosial deadaptasiya kimi hallara əksər uşaqlarda rast gəlmək mümkündür.

Təcrübədə uşaqların böyükklər tərəfindən qəbul edilməməsi, rədd olunması kimi hallarla tez-tez rastlaşırıq. Pedaqoq və valideynlər uşaqlara “çətin”, yaxud “anormal” adını qoymaqla özlərini ondan uzaqlaşdırır, məsuliyyəti özündən kənarlaşdırmaqla belə uşaqlarla ünsiyyətə girməkdən boyun qaçıırırlar. Bu problemi aradan qaldırmır, əksinə deviant davranışın meydana gəlməsini daha da sürətləndirir.

Yeniyetməlik yaşındakı deviant davranış böhranın açıq şəkildə gedişi ilə izah olunur (F. Dolto, D. İ. Feldşteyn, E. Erikson). Bununla yanaşı, yeniyetmələrin deviant davranışına səbəb kimi qeyri-formal qrupda asosial istiqamət, kütləvi informasiya vasitələrinin təsiri, seksual meyil (M. V. Siluyko), inkişafın sosiokultur vəziyyəti vəs. də göstərilir.

Elmi ədəbiyyatların təhlili (S.N.Yenikolopov, Y.V.Zmanovskaya, Y.A.Kleyberq, V.D.Mendeleveviç və b.) “deviant davranışın” başqa davranış formalarından fərqli xüsusiyyətlərini ayırmaya imkan verir. Deviant davranışın 5 tipi var: delikvent, addiktiv, patoxarektoroloji, psixopatoloji, hiperbacarıqlar bazası.

1) Delikvent davranış- şərti cəza kimi özünü göstərən normadankənar davranışdır. Delikvent davranışın kriminal davranışdan fərqi qanunpozuntusunun ağırlığındadır. Bu davranış xuliqanlıq və əylənmək istəyi kimi özünü göstərə bilər. Delikvent davranışın əsasında psixi infantilizm dayanır.

2) Addiktiv tip- bu özünün psixi vəziyyətini xüsusi maddələrin vasitəsilə süni şəkildə dəyişmək, yaxud emosiyaların intensivliyini artırmaq və inkişaf etdirmək məqsədilə fəaliyyətin müxtəlif növlərinə diqqəti mərkəzləşdirməklə reallıqdan qaçmağa cəhddir. Həyat bu davranışa sahib olanlar üçün maraqsız və eyniobrazlı görünür. Onların fəallığı, gündəlik həyatın çətinliklərinə dözmək qabiliyyəti zəif olub natamamlıq kompleksi, asılılıq, həyəcanlılıq, yalan danışmağa cəhd, başqalarını günahlandırmaq xasdır.

3) Patoxarakteroloji deviant davranış tərbiyə prosesində formalaşmış xarakterin patoloji dəyişikləri ilə

şərtlənir. Onlara şəxsiyyət pozuntuları aiddir. Bir çoxlarında tələbkərliliyin yüksək həddi, dominantlığa və hakimliyə cəhd, təkidlilik, küskünlük, əks təsirə qarşı səbrsizlik və s.

4) Psixopatoloji deviant davranış tipi – psixi pozuntu və xəstəliklərin psixoloji simptom və sindromlarına əsaslanır. Bu halda aqressiya daxilə, insanın özünə yönəlir. O özünü suicidal davranış, narkotizasiya, alkoqolizasiya formasında biruzə verir.

5) Deviant davranışın hiperqabiliyyətlərə əsaslanması - tamamilə normadan kənar davranış tipidir. Belə şəxslərin qabiliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə orta statistik qabiliyyətləri üstələyir.

Asosial davranışı stimullaşdıran faktorlar arasında xarici və daxili olanlar ayırd edilir:

Xarici faktorlara – mikrososial (ailə, məktəb, referent qrup) və makrososial olanlar (məüyyən cəmiyyətə xas olan sosial-iqtisadi və ideoloji proseslərin xüsusiyyətləri) aid edilir.

Daxili faktorlara yetkinlik yaşına çatmayanların həyata keçirdiyi cinayətlər daxildir. Belə cinayətlər aşağıdakı səbələr nəticəsində meydana çıxır:

- özünəhərmətə olan tələbat;
- süni tələbatların mövcudluğu;
- emosional qeyri-sabitlik;
- ailədə, yaxud digər referent qruplarda əldə olunmuş aqressivlik;

– xarakterin aksentuasiyası (hipertimlər, isteroidlər, şizoidlər);
– psixi inkişafda ləngimə;
– qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə.

Beləliklə biz yuxarıda davranışın mənşəyinin öyrənilməsinə həsr edilmiş tədqiqatlarda qoyulmuş elmi-psixoloji və fizioloji məsələləri nəzərdən

keçirdik. Aydın oldu ki, deviant davranışın yaranma səbəbləri yalnız fərdin özünün quruluşundan deyil, mühit faktorlarından da asılıdır. Ona görə də təlim-tərbiyə posəsində onun gələcək nəticələri mütləq nəzərə alınmalı, uşaq və yeniyetmələrdə deviant davranışı inkişaf etdirəcək təsirlərdən istifadə olunmamalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Təhsilin sosiologiyası. Bakı: Müərcim, 2011, 304 s.
2. Бандура А., Роттер Дж. Социально-когнитивное направление в теории личности// Теории личности. М.: - СПб: Питер, 1997, с. 373-431
3. Воспитание трудного ребенка. Дети с девиантным поведением. М.: Владос, 2003, 240 с.
4. Дюркхейм Э. // <http://www.auditorium.ru>
5. Фрейд З. Психоанализ. Санкт-Петербург, 2001, 420 с.
6. Фрейд А. Лекции по детскому психоанализу. М.: Апрель-пресс, 2002, 304 с.
7. Эго-психология и связанные с ней направления в теории личности: Э. Эриксон, Э.Фромм, К.Хорни// Теории личности. М.-СПб: Питер, 1997, с. 214-246
8. Шнейдер Л.Б. Девиантное поведение детей и подросток. М.: Академический проспект, 2005, 336 с.
9. Rubin K.H., Watson K.S., Jambor T.W. Free play behavior in preschool and kindergarten children // Child Devel., 1987. V. 49, p. 534-536
10. Kanfer F. & Karoly P. Self-control. / A bihavioristic excursion into the lion, s den. Behavior Therapy, 1972, № 3. p. 398-416
11. <http://www.wikipedia.org>
12. <http://www.grandars.ru>
13. <http://www.psylib.ukoweb.net>
14. <http://www.auditorium.ru>
15. <http://www.relst.uiuc.edu/durkheim/>

ОСОБЕННОСТИ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

АБСТРАКТ

Вопросы, рассматриваемые в данной статье относятся к девиантному поведению. Показано, что в социальной среде форма девиантного поведения принимаются как непринятыми нормами и правилами со стороны индивида. Такое поведение во многих случаях закончиться преступлением и суицидам. И, конечно, девиантное поведение формируется факторов разных типов. Обычно такое поведение, конечно, не только для самого индивида, и тоже для своей среды в может иметь опасные последствия.

В статье девиантное поведение объясняются со стороны социологии, правоведении и психологии. Объясняются типы, характерные черты. В разных возрастов интерпретируются как проявления неблагополучного состояния. Основываясь на анализе девиантного поведения является нежелательным. Для тех, участвующих в делеобразование и обучение, что может привести к девиантному поведению, рекомендуется быть внимательным.

DEVIANT FEATURES OF THE BEHAVIOUR

ABSTRACT

Problems dealt with in the article are connected with deviant with/by behaviour. It is/are shown that deviant behaviour is/are (the) form of norm accepted (entered) in the social environment and behaviour being (was/were) against rules. Form of such behaviour crime and suicidal results in some circumstances (cases). And natural and deviant forming (formed) with influence of the suicidal factors is distinguished (from) different types of the behaviour. If form of such behaviour is usually accepted (entered) for children naturally, they in the adolescence time and he (she, it) will be able to be a cause for dangerous results for environment.

Deviant is given sociologic(al), legal and psychological explanation of the behaviour in the article, it is commented appearances in (the) different wet time of his (her, its) arise causes (reasons), types, characteristic features. Deviant is/are emphasized undesirable, harmful tərəfləri of the behaviour on the basis of these analyses. Deviant is been recommendation not making a way for to circumstances (cases) must can be a cause for (the) behaviour the persons which be engaged with/by instructive and educational work.

Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 10 fevral 2017-ci ildə daxil olmuşdur

TƏXƏYYÜLÜN İNKİŞAF ETDİRƏN ÜSULLARIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Raziya Quliyeva

ARTİ-nin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

E-mail: guliyeva.raziya@mail.ru

Açar sözlər: *təxəyyül, yaradıcı təxəyyül, metod, təfəkkür, yaradıcılıq, təlim, kiçikyaşlı məktəbli*

Ключевые слова: *воображение, творческое воображение, метод, мышление, творчество, обучение, младший школьный возраст*

Key words: *imagination, creative imagination, method, thinking, creativity, training, junior school age*

Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təxəyyül keyfiyyətləri və yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirən metodların ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Burada təlim prosesində yaradıcılıq vasitələrindən istifadə etməklə şagirdlərdə təxəyyülü inkişaf etdirməyin üsul və vasitələri yeni təhsil konsepsiyası baxımından təhlil edilmişdir. Məqalədə təxəyyülün formalaşdırılması və inkişafı sahəsində məktəb təcrübəsində tətbiq oluna bilən sistemli yanaşmanın formalaşdırılması yolları göstərilmişdir.

Problemin qoyuluşu. Təxəyyülün inkişafı məsələləri daim psixoloqların diqqət mərkəzindədir. Buna baxmayaraq, o, hələ də psixologiya elmində ən mübahisəli və az tədqiq

edilmiş problemlərdən biridir. Təlim materialının məzmunu, təlim metodları, tərbiyə işinin təşkili forması, məktəbin maddi bazası və müəllimin şəxsiyyəti şagirdlərin təxəyyül prosesinin formalaşmasına təsir göstərən faktorlardır. Digər tərəfdən bu problemin metodoloji əsaslarında kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Mövcud vəziyyətin nəzəri və praktik təhlili. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda yaradıcılığın ilkin inkişafı üçün böyüklərin aktiv dəstəyi əhəmiyyətlidir. Yaradıcılığın növbəti inkişaf mərhələləri üçün təlim prosesinin məqsədyönlü təşkili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı A.Fleritsa 1925-ci ildə bir sıra məqalələrində uşaq yaradıcılığını təlimlə əlaqələndirərək, onun inkişaf yolları ilə bağlı

bəzi məsələləri tədqiq etmişdir. Tədqiqatçının gəldiyi qənaətə görə, uşağın yaradıcılıq potensialını inkişaf etdirmək üçün, onun olduğu hər bir mühitdə uyğun müvafiq şəraitin yaradılması zəruridir.

Riboya görə insanların təxəyyülünün inkişafı “Ribo” ayrısı adlandırılan iki fazadan keçir. Bu inkişaf insanın rəssional fəaliyyətlərinin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Təxəyyülün birinci inkişaf dövrü insan həyatının təxminən ilk 15 ilini əhatə edir. Bu dövrdə təxəyyülün inkişaf intensivliyi “rəssional fəaliyyət” sahəsində üstünlük təşkil edir. Sonrakı mərhələdə “rəssional fəaliyyət”in sürətli inkişafı təxəyyülün inkişaf intensivliyinin aşağı düşməsinə şərtləndirir. Zaman keçdikcə təxəyyülün inkişaf səviyyəsi sabilliyi qorunub saxlanıldıqda insan daha çox bacarıqlar nümayiş etdirir. Əgər təxəyyül ayrısının inkişaf dinamikası getdikcə yüksəlsə, bu zaman istedad və ya dahiilik əlamətlərindən bəhs etmək olar. Psixoloji-pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, zehni fəaliyyətdə xüsusi tapşırıqların və vasitələrin təqdim edilməsi şagirdlərin təxəyyülünün inkişafına əsaslı təsir göstərir.

İ.P.Pavlovun tədqiqatları beynin böyük yarımkürələrinin funksional asimmetriyasının kəşf edilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu barədə S.Q.Xoroşavina aşağıdakı fikirləri

söyləyir: “Hər bir insanda bu və ya digər yarımkürənin fəaliyyəti üstünlük təşkil edir. Məhz buna görə də bəziləri dəqiq elmlərə – mücərrəd təfəkkürə, digərləri isə – obrazlı təfəkkürə meyllidir” [16]. Z.İ.Kalmıkova isə S.Q.Xoroşavinadan bir qədər fərqli mövqeyə malikdir. O, şagirdləri üç qrupa bölür: daha çox sol yarımkürənin inkişaf etdiyi şagirdlər, daha çox sağ yarımkürənin inkişaf etdiyi şagirdlər və nəhayət, hər iki yarımkürənin bərabər səviyyədə inkişaf etdiyi şagirdlər. Z.İ.Kalmıkovanın [12] fikrincə sonuncu qrupa aid şagirdlər əksəriyyət təşkil edir. Bu barədə bir neçə fərqli fikri təhlil edərək belə bir məntiqi nəticəyə gəlmək olar ki, belə şagirdlər diqqətlərini idrakitəpşırıqların müxtəlif üsullarına yönəldərək bu çalışmaları əsasında özlərində mücərrəd, əyani-obrazlı, məntiqi və intuitiv təfəkkürün vahidliyini formalaşdırırlar.

Bəzi tədqiqatçılar (M.A.Qalaqzova, Z.İ.Kalmıkova İ.A.Redkovets, M.Q.Skatkin, İ.S.Yakimanskaya) qeyd edirlər ki, müasir təlim prosesi əsasən idrak fəaliyyətinin məntiqi mexanizmlərin və mücərrəd təfəkkürün inkişafına yönəldilmiş və bununla da həddən artıq intellektuallaşdırılmışdır. Bu isə öz növbəsində “zəif” – digər sahələrdə inkişafı olan şagirdlər üçün əlavə çətinliklər yaradır [10, 12]. Hərçənd ki, onlar

digər yaradıcı fənnlərdə praktiki tapşırıqları müvəffəqiyyətlə həll edirlər.

Təlim nəzəriyyəsi və praktikasında şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün inkişaf etdirilməsi məsələsinə hələ ki, lazımi diqqət yetirilməmişdir. Qeyd edək ki, məktəblilərin yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün təlim prosesində onlara müxtəlif məzmunlu və fərqli çətinlik səviyələrinə aid məsələlərin təklif edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tapşırıq – idraki axtarış və yaradıcı prosesin başlanğıcı, ilkin həlqəsidir. Tapşırığın şərti şagirdlərdə həll prosesi ilə bağlı ilkin fikirlərin yaranmasını şərtləndirir.

Bir qayda olaraq, ənənəvi məktəb tədrisi təcrübəsində əksər hallarda şagirdi birmənalı cavablara istiqamətləndirən, onun təfəkkür fəaliyyətini aktivləşdirməyən reproduktiv tapşırıqlardan istifadə olunur. S.Selektor [15, s.14] qeyd edir ki, reproduktiv xarakterli tapşırıqların üstünlük təşkil etməsi şagirdlərdə bu biliklərin tətbiqi ilə bağlı bacarıqların, yeni üsulların, tələbatların, istəklərin, təşəbbüslərin formalaşmasının qarşısını alır.

T.Ribonun “Yaradıcı təxəyyül” monoqrafiyasında təxəyyülün psixoloji təbiətinə dair əsas yanaşmalar qeyd edilir. T.Ribo təxəyyülü iki əsas mərhələyə ayırır: dissosiasiya və assosiasiya. Dissosiasiya – yaradıcı

təxəyyülün hazırlıq mərhələsi hesab olunur. Bu mərhələdə insanın obyektiv realıqla bağlı mövcud təcrübə obrazları hissələrə parçalanaraq “tikinti materialı” vəzifəsini daşıyan, ayrı-ayrı elementləri yaradır. Bu mərhələdə, təxəyyül prosesi altşüür səviyyəsində baş verir.

Assosiasiya adlanan ikinci mərhələdə isə ayrı-ayrı elementlərin seçimi yolu ilə ilk baxışda mümkünlüyü qeyri-adi görünən yeni obrazların yaranması baş verir. (Ribo, 1901). H.Selyeyə görə də təxəyyül psixikanın alt şüür prosesidir. Bu prosesdə yaranan çoxsaylı təsadüfi assosiyalar kombinasiyası mövcud faktlarla nəzarətli şəkildə birləşdirilməsi, əlaqələndirilməsi baş verir.

Qeyd edildiyi kimi dissosiasiya mərhələsində, təxəyyül altşüür səviyyəsində təzahür edir, bu isə təxəyyülün inkişaf prosesinə nəzarət etməyə imkan vermir. Mövcud məlumatların təhlili (dissosiasiya mərhələsi), onların seçilməsi və ümumiləşdirilməsi (assosiasiya mərhələsi) təfəkkürün məhsulu olmaqla, təxəyyül prosesinin istiqamətini müəyyən edən özünəməxsus proqram rolunu oynayır. (Korşunova, 1979; Korşunova, Prujinin, 1989). Bu yanaşma bizim həll yolu tapmağımıza kömək edir. Belə ki, prosesin şüurlu nəzarəti hesabına yeni orijinal fikir və obrazlar yarana-

raq, yaradıcı prosesin səmərəliliyini artırır.

V.N.Bruşlinskiy təxəyyülə təfəkkürün formalarından biri kimi baxırdı. Alimin fikrincə, oyunlar və bir neçə həlli olan “açıq tipli” məsələlər təxəyyülün, təfəkkürün, diqqətin, hafizənin və tədris fəaliyyəti üçün zəruri olan digər psixi funksiyaların inkişafına xidmət edir [7].

Qeyd etmək lazımdır ki, təxəyyülün formalaşdırılması və inkişafı sahəsində məktəb təcrübəsinə tətbiq olunan sistemli texnologiya məlum deyil. Buna baxmayaraq müasir təhsil konsepsiyasında təxəyyülün inkişafı və tərbiyəsi koqnitiv inkişafın önəmli problemi kimi dəyərləndirilir. İnteraktiv metodlar axarında artıq bu sahədə də yeni texnologiyalar əmələ gəlir. Onlarda bir cəhət diqqəti cəlb edir: təxəyyül təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirilir [5, s.159]. Dərslərdə yaradıcılıq vasitələrindən istifadə edərək müəllim müxtəlif metod və üsullarla şagirdlərdə təxəyyülü inkişaf etdirə bilər. Şagird, əşya və hadisələrin həqiqi əlaqələri və münasibətlərini əks etdirən anlayışlar sisteminə sahib olaraq, obyektiv dünyanın qanunauyğunluqları ilə tanış olur. Tədris şagird gerçəkliyin obyektlərini və hadisələrini sistemləşdirir. Təhlil etmək, ümumiləşdirmək və sistemləşdirməyi öyrənir. Tədris məşğələlərinin

səmərəli təşkili təxəyyülün intensiv surətdə inkişaf etməsinə imkan yaradır.

Belə ki, müəllim 1-ci sinif şagirdlərinə yaradıcılıq fəaliyyəti üçün şərait yaradır və uşaqlarda yaradıcılıq prosesini konkret məsələnin həllinə tabe etmək bacarığını formalaşdırır. Bu, olduqca mürəkkəb məsələ olduğundan, ibtidai sinif şagirdlərində tez-tez təxəyyül passivliyi özünü göstərir. Ona görə də yaradıcı təxəyyülü inkişaf etdirən ən müxtəlif üsullar 1-ci sinifdən etibarən tətbiq edilməsi məqsədəuyğundur. Kiçikyaşlı məktəblilər bir sinifdən digərinə keçdikcə daha çox anlayışlarla tanış olurlar. Bu dövrdə məktəblilərin təfəkkür fəaliyyəti əyani xarakterə malik və həssas olur. Ona görə də ibtidai siniflərdə təsviri incəsənət dərslərində yaradıcı təxəyyülü uğurla inkişaf etdirə biləcək əyani metod və üsullardan geniş surətdə istifadə olunur. İbtidai siniflərdə təsviri incəsənət dərslərində təlimin əsas prinsipi əyanilik və tədrisçilikdir; yaradıcı təxəyyülün inkişafına imkan yaradan şifahi, əyani, praktiki metodlardan və oyun texnikalarından geniş surətdə istifadə olunur. İstifadə olunan metod və üsulları nəzərdən keçirək.

– Beyin fırtınası. Bu metod 5-15 nəfərlik qrup üzvlərinin verilmiş problemə dair həll yollarının axta-

rışını genişləndirməklə, şagirdləri çox sayda ideya yaratmağa təşviq edir. Həmçinin psixoloji ətalət halında maneələri dəf etmək üçün yaradıcı həll yolunu axtarma prosesini sürətləndirir. Metodun başlıca tələbi budur ki, irəli sürülən heç bir fikrə tənqidi yanaşmaq olmaz. Bu metod təqdim edilən problemlə bağlı şagirdlərdə obrazları tez bir zamanda, asanlıqla yaratmaq və onları gündəlik hadisələrlə birləşdirmək qabiliyyətini inkişaf etdirir.

– Sinektika. Bu metod da qrup müzakirəsi metodundan biridir. Mahiyyət etibarı ilə “Beyin fırtınası” metoduna bənzəyir. Lakin bu metodlar arasında müyyən fərqlər vardır. Sinektika metodunda ideyaların tənqidinə yol verilir, müqayisələr aparılaraq müxtəlif ideyalar arasında ortaq xüsusiyyətlərdən keçirilir. Nəticədə qrup üzvləri (şagirdlər) ideyaları müzakirə edərək qiymətləndirir və ümumi cəhətləri müəyyən edirlər.

– Nağıl və ya hekayənin tamamlanması. Təxəyyülü inkişaf etdirən metodlardan biri hekayələrin tamamlanması metodudur. Metoda əsasən müəllim şagirdlərə nataman olan hekayənin davamını yazmağı təklif edir.

– Rejissor oyunu və improvizasiya. Oyun prosesində uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdiril-

məsi üçün onlara sujetə adıyyatı olmayan 2 personajın obrazını canlandırmağı üçün rol verilir. Şagirdlər özlərinin uydurduğu süjetə əsasən oynamalıdırlar. Bu təxəyyül və fantaziyanın iştirakı ilə bir telefon danışığı və ya hər hansı bir istənilən səhnə ola bilər. Uşaqların digər qismi səhnə fəaliyyətini izlədikdən sonra iştirakçılarla yerdəyişmə edirlər.

– Assosiasiyaların sürətliliyinin inkişaf etdirilməsi. Bu cür tapşırıqlar assosiativ təfəkkürün və təxəyyülün inkişafına xidmət edir. Düşünməyi və təsəvvür etməyi öyrədir, assosiativ axının sürətini və idarə edilməsini yaxşılaşdırır ki, bu da yaradıcılığın bir çox növlərinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Onlara aşağıdakılar aiddir: assosiativ zəncirlərin yaradılması, sözlərə, anlayışlara və vəziyyətlərə müqayisələrin, sinonimlərin və ya antonimlərin düşünü- lüb tapılması.

– Yaradıcım odelləşdirmə. Uşaqlara təxəyyülün köməyi ilə nəticələri əvvəlcədən görmək və qərarlar qəbul etmək öyrədilir. Burada tapşırıqların müxtəlif variantları mümkündür: iki nəticəyə əsasən səbəbin axtarışı, səbəbə əsaslanaraq nəticələrin düşünü- lüb tapılması və s. Özünün məntiqi zəncirini quraraq, təxəyyülün müxtəlif səbəb-nəticə münasibətlərini asanlıqla və tez bir zamanda görmək, hadisələrin səbəblərini dəqiq

müəyyən etmək, eləcə də ilk baxışda tamamilə əlaqəli olmayan bir neçə hadisənin arasında qarşılıqlı əlaqəni tapmaq imkanı kimi universal xüsusiyyətlər formalaşdırılır.

– Hisslərin təzahürü metodu. Subyektiv təcrübənin gerçəkləşdirilməsi üçün tapşırıqlar (sərbəst müzakirə etmək, müqayisə etmək, təəssüratları bölüşmək). Uşaqlara keçirdikləri hisslər, emosiyalar haqqında danışmaq, bu hissləri obrazlar (rəsm, bədən hərəkətləri, musiqi) şəklində ifadə etmək təklif olunur. Tapşırıqlar uşaqlardahisslərini və təəssüratlarını musiqi ilə təmasda əks etdirmək, keçirdiyi hisslərin obraz və metaforalarını müəyyən etmək, fikrini sərbəst ifadə etmək, emosional ümumiləşdirmələri yaratmaq qabiliyyətini formalaşdırır.

– Yaradıcılıq məsələlərin formalaşdırılması üzrə tapşırıqlar. Yaradıcılıq təəccüb və sual yaranan hallarda təzahür edir. Yaradıcılıq tapşırıqları axtarış fəallığını inkişaf etdirir, dünyanı məhdudiyyətsiz qəbul etmək, indiyə qədər həyata keçirilməyən funksiya və mənalara başa düşmək, ifadə etmək bacarığını formalaşdırır.

Praktik metodlar dərslərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tapşırıq formaları dərslərin uyğun tərtib edilir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, müəllim dərstdə uşaqlarla işin yuxarıda

sadələndirilmiş forma, metod və üsullardan istifadə edərək, təxəyyülü inkişaf etdirməlidir. Təxəyyülün inkişafı həm dərslərdə, həm də dərstdən kənar məşğələlərdə baş verə bilər. Hər bir tədris müəssisəsində müəllim işləyəcəyi proqramı özü seçir. Yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi üzrə tədris-yaradıcılıq tapşırıqları sistemi və həmin tapşırıqların köməyi ilə təlim materialının müvəffəqiyyətlə mənimsənilməsi yaradıcılığa müsbət təsir göstərir.

Bəzi tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara görə cari təlim prosesində verilən tapşırıqların yalnız 10%-i yaradıcı yanaşma, müstəqil müşahidənin, diqqətin mərkəzləşməsinin, sürətli və əhatəli qavramanı əhatə edir. Lakin, onların arasında məktəblilərin idrakı fəallığını təşviq edən, qeyri-müəyyənlik, ziddiyyət elementlərini, yəni yaradıcı səviyyəli məsələləri özündə ehtiva edən tapşırıqlar da vardır.

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, adət edilməmiş üsullarla araşdırılması tələb edilən məsələlər çox vaxt uşaqları çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ənənəvi təlimdə problemli vəziyyətlərdən çıxış yolları şagirdlərə kifayət qədər öyrədilməyib. Bununla yanaşı Pestolotsinin davamçısı alman pedaqoq Disterverq yazırdı ki, “eyni əşyanı on müxtəlif cəhətdən araşdır-

maq müxtəlif on əşyanı bir cəhətdən araşdırmaqdan daha çox fayda verir". "Təxəyyül, – A.Eynşteyn sözlərinə görə, – bilikdən daha vacibdir, çünki bilik məhduddur, təxəyyül isə dünyada hər şeyi əhatə edir, tərəqqini stimullaşdırır və onun inkişafının mənbəyini təşkil edir".

Yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi problemini araşdırarkən, bu problemin istənilən məsələsi üzrə pedaqoji tapşırıqları psixoloji tapşırıqlardan ayıran sərhədi tapmaq çox çətinidir. İ.T.Oqorodnikov yazır ki, idrakı qabiliyyətlərin, təfəkkürün və digər proseslərin inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqi, eləcə də onların formalaşması problemləri psixologiyanın ümumi predmetini təşkil edir [13].

Şübhəsiz ki, hər hansı bir obyektin hamının gördüyü kimi deyil, sənin də əvvəllər görmədiyini kimi yeni bir şəkildə görmək – çox çətin bir məsələdir. Lakin tədris prosesinin şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün inkişaf etdirilməsinə yönəldildiyi təqdirdə bunu öyrətmək mümkündür. Yaradıcı təxəyyülünün inkişaf etdirilməsi idrakı məsələlər sistemi vasitəsilə mümkündür, bu məsələlərin həll edilməsi uşaqlarda yalnız biliklərə deyil, həm də araşdırma prosesinin özünə maraq yaradır. Yaradıcı xarakterli tapşırıqlar bütün sinfə verilməlidir. Onların yerinə

yetirilməsi zamanı yalnız uğur qiymətləndirilir.

Uşağın təxəyyülünün inkişaf etdirilməsinin əsas şərti – onun müxtəlif fəaliyyət növləri ilə tanış edilməsidir. Uşağın inkişaf prosesində təxəyyül də inkişaf edir. Uşaq nə qədər çox görüb, eşidib, hiss edib və bilirsə onun təxəyyülünün – istənilən yaradıcı fəaliyyətin əsasının fəallığı bir o qədər məhsuldar olacaqdır. Hər bir uşağın təxəyyülü, fantaziyası vardır, lakin onlar, uşağın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, özünü müxtəlif şəkildə büruzə verir.

İtalyan yazıçı D.Rodari qeyd etmişdir: "Təxəyyül və riyaziyyat, fantaziya və elm nə rəqib, nə də düşməndir, onlar müttəfiqdir, bir bədənin qolları və ayaqlarıdır, bir intellektin qızı və digəri anasıdır". Qarışıqlar qarışqa yuvasını qarışıq labirintlə girişlərlə qururlar, hörümçəklər mürəkkəb krujevalı torlar hörürlər, arılar öz şanlarının düzgünlüyü və tikinti materialına qənaət olunması ilə memarları təəccübləndirirlər. Lakin ixtiraçı insanın arıdan, hörümçəkdən və qarışqadan fərqi məhz elə bundan ibarətdir ki, onlar milyon illərdir ki, mexaniki olaraq eyni şeyləri ardıcıl şəkildə qururlar, ixtiraçı insan isə hər dəfə yeni bir şey qurur və öz maşınlarını qurmadan əvvəl onları əvvəlcə öz beynində, öz təxəyyülündə yaradır". Beləliklə,

Rodarinin nəzəriyyəsinə görə, ixtiralar insan xəyalının, insan təxəyyülünün gücü ilə yaradılır. Arzu etmək və xəyallar qurmaq bacarığı olmadan insanların texnika, ədəbiyyat və

incəsənətdə yaratdıqları yeniliklər mümkün olmazdı. Yaradıcı keyfiyyətləri inkişaf etdirmək – təxəyyül və fantaziyanı inkişaf etdirmək deməkdir.

Ədəbiyyat:

1. A.O. Mehrabov, Bəylərov E.B. Şagird intellektinin inkişafı Bakı: "Adiloğlu", 2006, 192 s.
2. Bəylərov E.B. İstedadın psixoloji diaqnostikası, Bakı: Aspoliqraf, 2008, 300 s.
3. Bəylərov E.B. İstedadlı uşaqların psixoloji təminatı, Bakı: Aspoliqraf, 2008, 268 s.
4. Eminov A.İ. Şagirdlərdə yaradıcı fantaziya tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1980, 86 s.
5. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyə edilməsi. Bakı: "Maarif", 1965, 128 s.
6. Əlizadə Ə.Ə. Təxəyyül Psixoloji etüdlər. Bakı: Azərnəşr, 2006, 166 s.
7. Брушлинского А.В. 1981; Мышление: процесс, деятельность, общение. Подред. М., 1982, 387.
8. Выготский Л. С. Воображение и его развитие в детском возрасте.. Собрание сочинений. М., 1982-84 гг.
9. Выготский, Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте : Издание 2-е. Москва : Просвещение, 1967, 92 с.
10. Галагузова М.А. Теоретические основы формирования творческой личности школьника в процессе политехнической подготовки. Дисс. докт. пед. наук. М., 1987, 33с.
11. Давыдов В. В. Генезис и развитие личности в детском возрасте. (Вопросы психологии, 1992 №1, с. 22-33
12. Калмыкова, З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости – Москва : Педагогика, 1981, 200 с.
13. Огородников И. Т. Содержание и методика исследования воспроизводящей и творческой познавательной деятельности учащихся в обучении //Опыт дидактических исследований в СССР и ГДР.: М.: Педагогика и Фольк унд Виссен, 1974, 239 с.
14. Рибо Т. Опыт исследования творческого воображения: Санкт-Петербург: Л.Ф. Пантелеев: 1901, [2], VI, 232 с.
15. Селектор С. Совместные исследования познавательных

способностей. //Директор
школы, 1998, с.41-52

тествознания”, Изд. 4-е. Рос-
тов н/Д: Феникс, 2005, 480 с.

16. Хорошавина С. Г. курс лекций
“концепции современного ес-

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СПОСОБОВ РАЗВИВАЮЩИХ ВООБРАЖЕНИЕ

АБСТРАКТ

В статье рассматриваются общие характерные особенности качеств воображения, а также методов развивающих творческое воображения с учетом возрастных характеристик младших школьников. Был сделан анализ использования в процессе обучения способов и средств развивающих воображение с точки зрения новой образовательной концепции. В статье указываются пути формирования систематического подхода, который может применяться в школьной практике в области развития и формирования воображения.

CHARACTERISTIC FEATURES OF METHODS DEVELOPING IMAGINATION

ABSTRACT

The article considers the general characteristic qualities of imagination as well as methods developing creative imagination taking into account the age characteristics of junior schoolchildren. An analysis of methods' use developing imagination during training from the point of new educational concept was made. The article describes the ways of forming a systematic approach, which can be applied in school practice in the field of development and the formation of imagination.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 5 aprel 2017-ci ildə daxil olmuşdur

VƏTƏNPƏRVƏRLİK VƏ ONUN MAHİYYƏTİNƏ YANAŞMALAR

Aytən Novruzova

ADU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail:aytennovruzova@list.ru

Açar sözlər: *vətənpərvərlik, ictimai şüur, milli dəyərlər, yanaşmalar*

Ключевые слова: *патриотизм, ценности, общественное сознание, психологические особенности*

Keywords: *patriotism, social consciousness, national values, approaches*

Rеспублиkamızın müstəqillik qazanması və torpaqlarımızın 20%-dən çoxunun ermənilər tərəfindən işğalı, dünyaya integrasiya, milli dəyərlərdən uzaqlaşma və s. kimi taleyüklü məsələlər gənclərdə vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyə edilməsini və milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasını vacib və təxirəsalınmaz bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu gün dəyərlərin transformasiyası şəraitində, yeni dəyərlərin formalaşması kontekstində vətənpərvərlik hisslərinin və dəyərlərinin inkişaf etdirilməsi, vətəndaşlıq hissinin gücləndirilməsi bir tərəfdən layiqli vətəndaş yetişdirilməsi işində, digər tərəfdən isə milli-mənəvi dəyərlərə malik, öz torpağı, suverenliyi və müstəqilliyinin qorunub saxlanması uğrunda vuruşmağa hazır olan gənclərin yetişdirilməsini zəruri edir.

Vətənpərvərliyin müasir anlamı çoxvariativli və çoxaspektlidir. Bu fenomenin belə çoxcəhətli anlamda başa düşülməsi onun təbiətinin mü-rəkkəbliyi ilə, təzahürünün müxtə-lifliyi ilə və öyrənilən elmi aspektin spesifikliyi ilə bağlıdır.

Vətənpərvərliyin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatların (1,3,6, 11,17) təhlili göstərir ki, vətənpərvərlik fenomeni fəlsəfi və pedaqoji tədqiqatlarda daha çox öyrənilmiş, sosiologiyada və digər insanşünaslıq elmləri sistemində qismən tədqiq edilmişdir.

Psixoloji tədqiqatlarda vətənpərvərlik anlayışına tez-tez rast gəlin-mir. Yalnız bir sıra tədqiqat işlərində sosial-psixoloji hadisə kimi son dövrlərdə öyrənilməyə başlanmışdır. Sosial-psixoloji baxımdan vətənpərvərlik – ictimai şüurun təməl elementidir və integrativ səciyyə dəş-

yır, sosial-psixoloji təbiətə malikdir. Bu məsələ onunla bağlıdır ki, vətənpərvərlik milli şüurla, milli özünüdərkə, milli özünüəyniləşdirmə ilə sıx bağlıdır.

S.K.Roşin vətənpərvərlik səviyyəsində milli mənlilik şüurunu onun daşıyıcıları hesab edir. Vətənpərvərlik kontekstində etnos nümayəndələri hesab edir ki, onların yaşamağa, mövcud olmağa və mübarizə aparmağa hüquqları var. Bu baxımdan formalaşan etnik identiklik vətənpərvərliyin yaranmasına ciddi təkan verir. Lakin bir sıra hallarda bu həm də vətənpərvərliyin formalaşmasını ləngidə bilər. Bu o zaman baş verir ki, fərdin öz Vətəni haqqında təsəvvürləri neqativ yönümlüdür. Bu zaman bu hisslərin formalaşması ləngiyir. Əksinə olduqda isə bu fenomen özünün inkişafında və formalaşmasında layiqli yerini tutur. Öz identikliyinə emosional münasibət də vətənpərvərliyin formalaşmasına ciddi təsir göstərə bilər (21, s.59). Vətənpərvərliyin sosial-psixoloji spesifikasiyi ondan ibarətdir ki, o sositumda, sosiallaşma prosesində formalaşır və sosiallaşmanın mexanizmi əsasında etnik identikliyə çevrilir, ya da onun nəticəsi kimi çıxış edir. Təbii ki, belə hallarda etnik identifikasiyanın mexanizmi kimi millətçilik ortaya çıxır. Doğrudur millətçiliyin meydana çıxmasında

başqa mexanizmlər də iştirak edir. Belə ki, özünü digər etnosdan yüksək tutmaq, milli eqoizm, tolerantlığın aşağı səviyyəsi, etnoseparatizm və s. kimi amillər onun formalaşmasına təkan verə bilər. Ancaq etnik eyniləşdirmədən qaynaqlanan vətənpərvərlik öz xalqına, yurduna sdaqət nümunəsidir və əksər hallarda milli keyfiyyət kimi deyil, şəxsiyyət keyfiyyəti kimi formalaşır. Bəs görəsən vətənpərvərliyin psixoloji mahiyyətinin əsasında hansı mexanizmlər durur. Ümumiyyətlə, vətənpərvərlik nə deməkdir? Bu sahədə aparılmış tədqiqatların müasir vəziyyəti necədir?

Psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatın (1,5,6,10,12,13) təhlili göstərir ki, vətənpərvərliyin birmənalı şərhinə rast gəlinən tədqiqatlar demək olar ki, yetərinə deyil. Müxtəlif mənbələrdə “vətənpərvərlik” anlayışı öz xalqına və onun ənənələrinə, doğma təbiətə, doğma diyara, öz xalqının ana dilinə, mədəniyyətinə və adətlərinə məhəbbət hissi kimi təsvir edilir. Bu hiss öz xalqının elm, texnika, istehsalat sahələrində, mədəniyyətdə uğurlarına görə qürurda, öz dövlətinin atributlarına və onun qanunlarına hörmətdə təzahür edir.

Pedaqoji ədəbiyyatlarda (5,6) vətənpərvərlik əxlaq tərbiyyəsinin mühüm komponentlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Vətənpərvərlik

vətənlərin yaranması ilə insanlarda təşəkkül tapmış ən müqəddəs hisslərdən biridir (5,s.343). Vətəninə, xalqına, dövlətinə məhəbbət hissi mürəkkəb hissidir. Bu hiss öz rüşeymlərini ailəyə, ata və anaya, yaxınlara məhəbbətdən alır. Ona görə də ilk növbədə uşaqlarda Vətənə məhəbbəti, vətənpərvərliyi tərbiyə etmək üçün ailəyə, doğma yurda, doğma kəndə, şəhərə, doğma təbiətə məhəbbətdən başlamaq lazımdır (5,s.344).

Tədqiqatlar (9,10) göstərir ki, vətənpərvərlik anlayışı kifayət qədər böyük həcmli anlayışdır və yalnız Vətən qarşısında borc hissi ilə məhdudlaşmır. Vətənpərvərlik mənəvi və mədəni tərbiyənin hisslərin, baxışların, əqidənin, dünyagörüşünün formalaşması prosesinə daxil olan tərkib hissəsidir.

Vətənpərvərlik insani keyfiyyətləri özündə əks etdirir və onu əməyə və öz xalqının, dövlətinin qüdrətinin, xalqın ləyaqətinin qorunması naminə qəhrəmanlıqlara səfərbər edir. Vətənpərvərlik şəxsiyyətin borc hissi, xalq və dövlət qarşısında məsuliyyət, bütün mənfiliklərə qarşı dözümsüzlük, ədalətsizliyə qarşı barışmazlıq kimi keyfiyyətləri möhkəmləndirir (10).

Göründüyü kimi pedaqoji baxımdan vətənpərvərlik anlayışı birmənalı şərh edilmir. Buraya borc hissi, məsuliyyət, obyektivlik kimi kateqo-

riyalar qatılır ki, bu da anlayışın mahiyyətinin başa düşülməsində problemlər yaradır. Ona görə ki, bu anlayışların hər birinin özünəməxsus spesifik məzmunu və mahiyyəti vardır. Belə yanaşma tərzə vətənpərvərliyə kompleks bir anlayış kimi baxılmasına gətirib çıxarır. Hesab edirik ki, vətənpərvərliyin məzmununun adekvat müəyyən edilməsi onun necə inkişaf etdirilməsinin yol və vasitələrini tapmağa imkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, vətənpərvərlik Vətənə, doğma diyara sevgidə, öz xalqının, öz milli mədəniyyətinin, öz torpağının ən yaxşı ənənələrini, dəyərlərini toplamaq səyində və bacarığında təzahür edən mənəvi-siyasi, vətəndaş və dünya görüşü keyfiyyətlərinin sintezi kimi nəzərdən keçirilir. Öz Vətəni-nin dərk edilməsi, ona sevgi hissi insana dərhal gəlmir, hər kəs bu hisslərə öz nöqteyi-nəzərindən yanaşır. Deməli həm də insanın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vətənpərvərliyin təzahürü dəyişir.

Rus tədqiqatçılarından A.N.Vırşikov və M.B.Kusmartsev qeyd edirlər ki, "Vətənpərvərlik- dövlətçiliyin saxlanması, qorunması və mərkəzləşdirilməsi; vətənpərvərliklə ifadə edilmiş sosial münasibətlərin əks olunması; bu sosial mədəni mühitdə insanın həyat fəaliyyətinin, rahatlığının təmin edilməsi; vətənin bütövlü-

yünün, dövlət və milli maraqlarının müdafiəsi; kiçik Vətənin xüsusi sosial mədəni mühitdə şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi və özünü böyük Vətənin məkanına aid etmək; sosial, siyasi və iqtisadi sabilliyin təmin edilməsində şəxsiyyətin, konkret kollektivin, cəmiyyətin, dövlətin ehtiyatlarının səfərbər edilməsi; şəxsiyyətin həyat mövqeyində və strategiyasında vətəndaş və vətənpərvər fikir yaranması; cəmiyyətin birləşmə prosesində tolerantlıq və s. kimi məqamları özündə əks etdirir” (9, s. 46).

Fikrimizcə, vətənpərvərliyi konkret məkanla və ya konkret etnosla bağlamaq doğru deyildir. Çünki vətənpərvərliyi yalnız konkret xalqa və ya etnosa aid etmək olmaz. Bu cəhət bütün xalqlarda və etnoslarda özünü göstərir. Məsələn, kim deyə bilər ki, konkret bir xalq digər xalqdan daha vətənpərvərdir və ya onun vətənpərvərlik səviyyəsi digərlərindən yüksəkdir.

Psixoloji nöqteyi-nəzərdən aparılmış tədqiqatlarda və ya psixoloji lüğətlərdə vətənpərvərliyin konkret tərifinə rast gəlinmir. Ancaq bu sahədə bir çox maraqlı məqalələrlə rastlaşmaq olur. V.A.Koltsova, V.A.Sosninin (14) və T. V. Pelevinin “Müasir gənclərin vətənpərvər potensialının formalaşmasında psixoloji mexanizmlərin və dispozisiyanın rolu” (19) məqalələri vətənpərvərliyin bir

sıra psixoloji məqamlarını açmağa kömək edir. Məqalədə qeyd edilir ki, anadan olandan sonra uşaq valideynlərinə məhəbbət hiss edir. Yaş artdıqca onda dostlarına, öz evinə, öz küçəsinə, kəndinə, şəhərinə emosional bağlılıq yaranır. İnsan təcrübə və bilik qazandıqca öz Vətəninə məxsus olduğunu dərk edir. Beləliklə, vətəndaş formalaşır, vətənpərvər doğulur. “Vətənpərvərlik” sözü (“patris”-patriotizm sözündəndir) yunan mənşəli sözdür, tərcümədə «vətən, yurd» mənasını bildirir. Bu söz ilk dəfə Böyük Fransa inqilabı (1789-1793-cü illər) dövründə meydana gəlmişdir. Xalq uğrunda mübarizə aparanlar, respublika müdafiəçiləri özlərini vətənpərvər adlandırırdılar (19, s.17).

Psixoloji lüğətlərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi Vətənə məhəbbət, sədaqət, onun keçmişinə görə qürur hissi və Vətənin maraqlarını müdafiə etmək meylinə ibarət məzmunu olan tərbiyə kimi nəzərdən keçirilir. Bu tərif vətənpərvərlik tərbiyəsinin psixoloji rolunu aktuallaşdırır. Çünki məhz insanın cəmiyyətin maraqları naminə aktiv fəaliyyəti vasitəsilə onun həqiqi hissləri açılır (8, s. 358).

Vətənpərvərlik anlayışına Kuznetsova A.B. belə tərif verir: “Vətənpərvərlik tərbiyəsi vətənə məhəbbətin, sədaqətin, onun maraqlarına xidmət etmək meylinin tərbiyəsidir”

(16 s. 282). Bu izahın əsası anlayışın emosional-həssas tərəfidir. Bu da insanın ətraf mühitə münasibəti vasi-təsilə təzahür edir.

İnsanın cəmiyyətdə həyatı həmişə fəaliyyətlə, davranış normaları ilə, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərlə bağlıdır. Psixoloji baxımdan hesab etmək olar ki, vətənpərvərlik dəyərlərlə bağlıdır. Bu hissin dəyəərə çevrilməsinin mexanizmləri qismən araşdırılsa da, bütünlüklə bu sahəyə az diqqət yetirilib.

Azərbaycan psixoloqu S.Seyidov bu problemləri özünəməxsus şəkildə qabardır və onun psixoloji mexanizmlərini açmağa çalışır. Müəllif emosional vəziyyətin məzmununa aydınlıq gətirərkən qorxunu xüsusi fərqləndirir və qorxunu şəxsi əhəmiyyətli dəyərlərə təhlükə vəziyyəti kimi səciyyələndirir. O yazır: “Subyektiv təhlükə səviyyəsi dəyərlərin ümumi ierarxiyasındakı mövqeyindən birbaşa asılıdır və buna uyğun müəyyən olunur. Beləcə biz dədiq bilməliyik ki, bir dəyərin puça çıxma qorxusu o dəyərin qorunması yolunda əməli addım atılması üçün iradi cəhdlərə təkan verəcək. Özü də o dəyər ierarxiq quruluşda nə qədər yüksək mövqe tutursa, ona görə insanın keçirdiyi qorxunun səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur, nəticədə həmin dəyərlərin qorunması üçün göstərilən iradi cəhdlər də çox güclü

olur. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, əsgərin hazırlanması prosesi üç başlıca istiqamətdə gedir. Birincisi-praktik sahəni bilmək, yəni silahdan istifadə etməyi bacarmaqdır; ikincisi fiziki hazırlıqdır; üçüncüsü isə – yüksək mənəvi-psixoloji ruhun, Vətən eşqinin aşılınmasıdır. Üçüncü istiqamət öz əksini əsgər andında tapır. Güman olunur ki, hazırlıq prosesi uğurla keçibsə, onda əsgərin and içdiyi dəyərlər onun şəxsiyyət strukturunda aparıcı yer tutub, onun davranışını yüksəldəcək. (22, s.183). Bu baxımdan müəllifin yanaşma tərzinin orijinallığı ondan ibarətdir ki, o vətənpərvərliyin formalaşmasının psixoloji mexanizmlərini hissələrin proyeksiyası ilə əlaqələndirir. Həqiqətən də vətənpərvərlik hissi dəyəərə çevriləndə və insanın motivasiya sistemində yüksək mövqe tutanda o digər dəyərləri özünə tabe etdirir.

Rus tədqiqatçısı S.İ.Ojeqov izahlı lüğətdə vətənpərvərliyi “öz vətəninə, öz xalqına məhəbbət və sədaqət” kimi səciyyələndirir (18, s. 223). Ümumiyyətlə, vətənpərvərlik haqqında tədqiqatlarda anlayışın məzmununun açılmasına yönəlmiş ideyalar systemsiz xarakter daşıyır və daha çox vətənpərvərliyin formalaşması problemi diqqət mərkəzinə gətirilir. Bu yönümlü tədqiqatlarda vətənpərvərlik tərbiyyəsi öz xalqının mədəniyyətinə, ənənələrinə, tarixinə

öz bağlılığını dərk etməsini, öz Vətəninə sevgisini, öz xalqının taleyi, onun gələcəyi üçün narahatlığı formalaşdırır. Qeyd edilir ki, effektiv vətənpərvərlik tərbiyəsinin nəticəsi kimi vətənpərvərlik formalaşır. Vətənpərvərlik öz ölkəsinin hərtərəfli inkişafına, onun maraqlarının müdafiəsinə yönəlmiş praktik fəaliyyətdə üzə çıxır. Qədimdə vətənpərvərlik elementləri qohumluq əlaqələrinin, mərasimlərin, adətlərin dərk edilməsi kimi yaranırdı (11, s.243).

Vətənpərvərlik probleminin tədqiqi etnopsixologiya sahəsində sənəballı əsərlərə əsaslanır və daha çox milli-mənəvi dəyərlər kontekstindən öyrənilir. Bu tədqiqatlarda vətənpərvərliyin ən azı üç növünü ayırırlar:

1. Öz xalqına mənsubiyyət hissəsinə, doğma dilinə, mədəniyyətinə, öz tarixinə məhəbbətə və s. əsaslanan etnik vətənpərvərlik. Bu termin ilk dəfə rus psixoloqu İ.Kon tərəfindən istifadə edilmişdir. O yazırdı ki, “etnovətənpərvərlik öz xalqının konkretləşmiş, sadələşdirilmiş, bir qayda olaraq, müsbət keyfiyyətlərə malik olan obrazın təsdiqi ilə bağlıdır” (15, s.189).

Psixoloq N.V.İpollitov etnovətənpərvərliyi daha ətraflı nəzərdən keçirir. O, etnovətənpərvərliyi öz xalqı ilə daxili mənəvi əlaqə, “öz” etnik dəyərlərinə hörmət hissi kimi müəyyən edir (22). Əgər uşaq milli ruhlu

ailədə böyüyürsə, öz xalqının dilində uşaq bağçasına gedirsə, sonra isə öz ana dilində oxuyarsa, bu vətənpərvərlik xalqın növ əlaməti hissi kimi öz təbiəti ilə şərtləndirilmişdir, ana-dangəlmədir və mükəmməl surətdə inkişaf edir.(22).

2. Ərazi vətənpərvərliyi – insanın doğulduğu yerə olan (yer, landşaft, iqlim və s.) məhəbbətə əsaslanır.

3. Dövlət vətənpərvərliyi millətin son məqsədinə – öz dövlətinin qurulmasına, dövlətin özünü müəyyən etməsinə, dövlət dünyagörüşünə və dövlət hissəsinə əsaslanır; bu, dövlət ideologiyasına əsaslanan və vətəndaşlıq hissi ilə bağlı olan vətənpərvərlikdir (14, s. 115).

Beləliklə, vətənpərvərlik hissləri milli dövlət dünyagörüşünün emosional aspektidir ki, bu da Vətənə, onun tarixinə, öz dövlətinin gələcəyinə mənsubiyyət hissini birləşdirir. Vətənpərvərliyin ali forması kimi Vətənə məhəbbət hissi, əzablara dözməyə və hətta onun uğrunda ölmə belə getməyə hazırlıq hissi çıxış edir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, vətənpərvərliyinin öyrənilməsində onun tərbiyəsi məsələləri, yəni pedaqoji aspekti daha çox işlənmişdir. Vətənpərvərlik tərbiyəsi vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsini, xalqa xidmətin yüksək idealının formalaşmasını, istənilən anda Vətənin mü-

dafiəsinə durmağa hazırlığı, döyüş ənənələrini və xalqın qəhrəmanlıq səhifələrini öyrənməyi ehtimal edən tərbiyədir. Bir maraqlı məqamı da diqqət mərkəzinə gətirmək istərdik. Əksər tədqiqatlarda vətənpərvərlik hiss kimi, bəzilərinə isə şəxsiyyət keyfiyyətləri kimi nəzərdən keçirilir. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bəzi məqamlara diqqət yetirək. Tədqiqatçı Y.T.Borodinin fikrincə, vətənpərvərlik hissidir, Y.P.Kokaryov onu şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyəti hesab edir. İ.S.Duranov dünyagörüşün və ideyalılığın bir hissəsi, Q.V.Zvereva mənəvi dəyər hesab edir (25). Lakin vətənpərvərliyin hansı kontekstdə daha təkmil ifadə olunması və onun müqayisəsi tədqiqatçılar tərəfindən geniş əhatə olunmur. Hesab edirik ki, vətənpərvərlik fenomeni hissələrin aktivləşdirilməsi zamanı daha çox təzahür edir. Lakin onu bir hiss kimi başa düşmək kifayət etmir. O, həm də dəyərdir. Çünki dəyərlər hələ aktuallaşmamış hissələr kimi özünü göstərə bilər.

Nəzərə almalıyıq ki, marksizmleninizm ideologiyasının ehkamları ilə buxovlanmış sovet pedaqoji elmi vətənpərvərlik tərbiyəsinin mahiyyətini anlamağa vahid yanaşma işləyib hazırlaya bilmədi. Vətənpərvərlik tərbiyəsinin problemləri üzrə sovet dövrünün ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, vətənpərvərlik hissələrinin oby-

ekti çoxmillətli və vahid sosialist vətənidir. Bəzən o doğma yerlərlə, təbiətlə əvəz edilirdi, bəzən isə vətən anlayışına sosialist dövləti, sovet ictimai və dövlət quruluşu, kommunist partiyası daxil edilirdi. Bu isə fikrimizcə “qondarma” vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyəsinə gətirib çıxarırdı ki, bir çox hallarda bu proses mənfi sonluqla yekunlaşırdı.

Pedaqoji elmin klassikləri arasında vətənpərvərlik tərbiyəsinin problemlərinə V.A.Kolsova, V.A.Sosnin, A.V.Kuznetsova, Y.A.Kubliskaya və başqa görkəmli alimlər müraciət etmişlər. Onlar öz əsərlərində və elmi layihələrində milli tərbiyə sisteminin tərkib hissəsi kimi öz dövrləri üçün aktual olan vətənpərvərlik hissələrinin inkişaf problemlərini işıqlandırır, “şüurlu” vətəndaşın tərbiyəsi, öz Vətəninin vətənpərvəri ideyasını irəli sürürdülər (25).

Vətənpərvərlik tərbiyəsi anlayışını ətraflı nəzərdən keçirmək üçün onun yaranma tarixini nəzərdən keçirək. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir etnosun və ya hər bir xalqın millət kimi formalaşması, yəni onda milli mənlilik şüurunun formalaşması özünəməxsus cəhətlərə malik olmaqla yanaşı müxtəlif sosial, iqtisadi, sosial-psixoloji, eləcə də etnik psixoloji amillərin təsiri ilə baş verir və hər bir xalqda bu cəhətlər məxsusi şəkildə özünü göstərir. Nəzərə almaq

lazımdır ki, Vətənpərvərlik hissləri o zaman formalaşmağa başlayır ki, etnosun və ya xalqın öz milli dili, adət-ənənələri, yaşadığı ərazi və dövləti olsun. Məhz belə bir şəraitin yaranması vətənpərvərliyin formalaşması üçün zəmin rolunu oynayır.

Vətənpərvərlik hissləri ərəb işğalından başlayaraq yazılı mənbələrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında öz əksini tapmış və Azərbaycanın xanlıqları dövründə mərkəzi hakimiyyətin yaranmasına qədər uzun bir dövr keçmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda vətənpərvərlik tərbiyəsinin tarixi bir yüzilliklə hesablanmır və müxtəlif dövrlərdə müxtəlif spesifikasiyaya malik olmuşdur. Bu zaman onun kökləri dəyişməz qalmış və ənənəvi olaraq xarici düşmənlərlə mübarizə və döyüşlərlə şərtləndirilirdi. Məhz “mübarizə” Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik potensialının həqiqətən açılmasına imkan verdi. İlk dövrlərdə vətənpərvərlik hissləri öz obasına, ailəsinə şamil edilsə də, sonrakı dövrlərdə dogma torpağa şəxsi sədaqətinə yönəldilirdi.

Qeyd olunmalıdır ki, milli özünüdərkini formalaşmasına qədər ön plana vətənpərvərlik tərbiyəsinin subyektiv tərəfi çıxırdı. Çünki vətənpərvərlik özü şəxsi, şəxsiləşdirilmiş xarakter daşıyırdı və yalnız ayrı-ayrı, konkret insanlar vasitəsilə “Vətənə”

bağlanırdı. Dini dəyərlərin dəyişməsi, o cümlədən, vətənpərvərlik haqqında təsəvvürlərin yeniləşməsi fonunda vətənpərvərlik idealları konkret şəxslərdən uzaqlaşır və ümum-milli əhəmiyyət kəsb edirdi.

Dövlətçiliyin formalaşması prosesində vətənpərvərlik dövlət xarakteri kəsb edir. Zaman keçdikcə vətənpərvərlik, doğruluq və Vətənə sədaqət vətəndaşın tək-cə son dərəcə fərdi-mənəvi vəzifələrinə deyil, həm də hüquqi vəzifələrinə aid edilir. Vətənpərvərlik ideyaları üzvi olaraq hərbi-peşəkar vəzifələrə aid edilir, davranış normasına çevrilir. Bununla eyni zamanda hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi Vətənə məhəbbəti tərbiyə etmək məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycanın keçmiş Sovetlərin tərkibində olduğu illərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi proletar internasionallığına, sovet xalqının inqilabi, hərbi və əmək ənənələrinə sədaqətə, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmlənməsinə görə məsuliyyətə, hərbi-texniki biliklərin mənimsənilməsinə əsaslanmalı idi. Bu onu təsdiq edir ki, SSRİ-də vətənpərvərliyin əsasında, hər şeydən əvvəl, müxtəlif etnosları sosial və internasional birlikdə – sovet xalqı adı altında birləşdirən sovet ideologiyası dururdu. Bu ideologiya yoxa çıxan kimi bu birlik də öz mövcudiyyətini dayandırdı. Keçmiş SSRİ-nin tərkibinə daxil

olan bütün respublikaların xalqlarının öz Vətəni var idi. Nə qədər ki, onların inandığı ideya var idi, onların vahid Vətəni – SSRİ var idi. Ümitsizlik baş verən zaman vətənpərvərlik şüuru mütləq şəkildə tənəzzül etməyə başladı, bu da nəticədə bir emosional-həssas səviyyəyə gətirib çıxardı. Sovet İttifaqı əhalisinin böyük etnik müxtəlifliyi şəraitində bu o demək idi ki, belə vətənpərvərlik dolayısı ilə ayrı-ayrı hallarda millətçiliyə çevrilərək cəmiyyətin dezintegrasiyasına səbəb olacaq. Buna görə də vətənpərvərliyi təkcə Vətənə məhəbbət kimi, güclü insan hissi kimi deyil, həm də ideyalılığın və siyasi şüurun yüksək təzahürü kimi nəzərdən keçirmək lazımdır.

Sovet tərbiyə prosesində vətəndaşlığın və vətənpərvərliyin əlaqəsi bu istiqamətlərdə müşahidə edilirdi:

- Mənəvi tərbiyə vətəndaşlığın və vətənpərvərliyin tərbiyəsinə xas olan normativ davranış və münasibətlər qaydalarının mənimsənilmə sistemi kimi;

- Cəmiyyətdə hakim ideologiya və dövlətin siyasəti ilə bağlı olan şəxsiyyətin ideya-siyasi istiqamətinin formalaşması;

- tərbiyə prosesi tam xarakter daşıyırdı, buna görə də mənəvi, vətənpərvər, internasional, mülki tərəflərin vəhdəti, onların qarşılıqlı əlaqəsi təbii hal kimi çıxış edir (24, s. 29).

Nəticədə şüurlu vətənpərvərin yaranması müvafiq hisslərlə, əqidələrlə və fəaliyyətlə əlaqəlidir, bu da bir-başına milli şüurun üzərinə qoyulmuş müəyyən yerdən asılıdır.

Milli şüur öz etnik mənsubiyyətinin və tarixi taleyinin özünəməxsusluğunun dərinədən dərk edilməsi, hər bir millətin ayrılmaz atributudur. O, tarixi prosesin ixtiyari subyekt kimi xalqın yetkinliyini təsdiq edir, mənəvi sağlamlığın, şəxsiyyətin mənəvi və intellektual potensialının göstəricisidir. Milli şüura aşağıdakılar daxildir:

- Vətənə, öz xalqının tarixi və özünə xas obrazına məhəbbət;

- Xalqın mənəvi gücünə inam;

- Mədəni inkişaf etmiş dünyada xalqın şərəfli yer tutmasına görə iradə gücü, məsuliyyət;

- Öz xalqının, millətinin tarixini, mədəniyyətini, incəsənətini, mənəviyyatını, adətlərini, mərasimlərini, rəmzlərini dərk etmək bacarığı;

- Vətənin maraqlarına şüurlu surətdə xidmət etməyə hazır olmaq (14, s. 90).

Həqiqi milli özünüdərk formalaşması probleminin həlli yalnız Vətənin mənəvi anlayışı ilə əlaqədar mümkündür. Ona görə ki, “Vətən – bütün təzahürlərdə və yaradıcılıqlarda xalqın ruhudur, millət isə bu ruhun özünəməxsusluğu” (16, s. 210).

A.V.Suxarev insanın vətənpərvərlik şüurunun inkişafının üç mərhələsini ayırır:

1. Erkən etnik-ərazi özünüdərk mərhələsi – bu mərhələ vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsası, təməlidir. O, məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaş dövrünə təsadüf edir. Bu mərhələdə vətənpərvərlik hissi formalaşır;

2. Milli-siyasi özünüdərk mərhələsi – bu mərhələ yeniyetməlik yaş dövrünə təsadüf edir, uşaq ailənin və məktəbin qucağından ictimai mühitə keçir. Bu mərhələdə gəncliyin, uşaq və gənclərin müxtəlif ictimai, siyasi təşkilatlara və birliklərə birləşməsi baş verir, bu təşkilatlar bu günki məktəbliyi sabahkı vətəndaş kimi tərbiyə etməyə kömək edir;

3. Dövlət-vətənpərvərlik özünüdərk mərhələsi – “milli” anlayışı etnikliyin hüduqlarından kənara çıxır və dövlətçilik səviyyəsinə çatır. Bu mərhələnin səciyyəvi cəhətləri millətin başlıca məqsədi kimi öz dövlətinə məhəbbət, hörmətdir (23, s. 36).

Beləliklə, bu mərhələlərin uğurla keçməsi insanın vətəndaş – vətənpərvər yetkinliyini təsdiq edir. L.S.Rubinşteyn qeyd edir ki, fərdin vətənpərvər təşəkkülü iki istiqamətli prosesdir:

– Psixoloji səviyyədə bu təsəvvürlərin, hisslərin, vərdişlərin, əhvalruhiyyənin və meyllərin formalaşmasıdır;

– İdeoloji səviyyədə bu vətənpərvər şüurun, ideyanın, baxışların və əqidələrin formalaşmasıdır; (20, s. 224). Vətənpərvərlik hisslərinin başlıca funksiyası öz xalqına, Vətəninə müsbət münasibətdən ibarətdir, vətənpərvərliyin subyektivi ictimai varlıq kimi insandır, obyektivi isə xalq, Vətəndir. Fəlsəfi-humanitar elmlərdə vətənpərvərliyin xarici strukturu ayrılır:

– Vətənpərvərlik hissləri;
– İnsanın milli ləyaqəti;
– Milli maraqların təmin edilməsinə tələbat;

– Milli şüur əsasında vətənpərvərlik şüuru, cəmiyyətdə öz vətəndaş rolunun başa düşülməsi;

– Milli ədəb, digər millətlərdən olan insanlara münasibətdə tolerant münasibət;

– Milli mədəni dəyərlərin toplanmasına, saxlanmasına və ötürülməsinə tələbat;

– Vətənpərvər fəaliyyətə hazır olmaq (17, s. 30).

Vətənpərvərlik bir hiss kimi bir neçə komponentdən ibarət olan daxili struktura malikdir:

– Birincisi, səthi – öz xalqına böyük ailəyə olduğu kimi təbii məhəbbət, doğma sözə, doğma təbiətə məhəbbət;

– İkincisi, vətənpərvərliyi ağılla hiss etmək, xalq qarşısında borcu dərk etmək, onun maraqlarının müdafiəsinə qalxmağa hazır olmaq;

– Üçüncüsü, doğmalara, yaxınlara məhəbbətin xalq qarşısında öz borcunun dərk edilməsi ilə birləşməsi, Vətənə xidmətə meyl etmək, hazır olmaq (16, s.101). Vətənpərvərlik hisslərinin strukturunu bu münasibətlər vasitəsilə təqdim etmək olar:

– Özünə münasibət: milli özünüdərk, şərəf, ləyaqət, səmimilik, xeyirxahlıq, dözümlü, namuslu olmaq, dürüstlük;

– İnsanlara münasibət: tolerantlıq, milli ədəb, şəfqət, alicənablıq, ədalətlik, qonaqpərvərlik, açıqsözlülük, səxavətlik, köməyə hazır olmaq, öz xalqına mənsubiyyəti, öz milləti qarşısında onun nümayəndəsi olmaq məsuliyyətini dərk etmək;

– Vətənə münasibət: vətəndaş məsuliyyəti, doğruluq, müdafiəyə qalxmağa hazır olmaq, ölkənin inkişafı üçün işləmək arzusu, beynəlxalq nüfuzu artırmaq, Konstitusiyaya və dövlətin qanunlarına hörmət, dövlətin uğurlarına görə qürur, uğursuzluqlara görə ağrı, ictimai fəallıq və təşəbbüskarlıq;

– Milli dəyərlərə münasibət: Azərbaycan dilini bilmək, ailə və milli adətlərin, ənənələrin, mərasimlərin toplanmasında, saxlanmasında və ötürülməsində arzu və tələbat, milli sərvətlərə, doğma təbiətə qayğıkeş münasibət, azərbaycan xalqının mənəvi həyatının inkişafına kömək; milli və dövlət rəmzlərinə hör-

mət, öz torpağının qayğıkeş sahibi hissi. Təhlilin aparılması nəticəsində vətənpərvərliyin aşağıdakı tərifini ifadə edə bilərik:

– Vətənpərvərlik şəxsiyyətin öz Vətəninə sədaqət, məhəbbət və qürur hissində ifadə edilən milli şüurun əsas tərkib hissəsidir:

– Özünü düzgün aparmaq üçün cəmiyyət tərəfindən yaradılmış normaların dərk edilməsi, davranışın müəyyən meyarlarını qurmaq;

– Vahid vətənpərvər cəmiyyətin yaradılması üçün ölkənin təqdim etdiyi norma və qaydalara vətəndaşın müsbət münasibətinin formalaşması.

– Baxışların, əqidələrin formalaşması. Baxışların formalaşması mənimlənilmiş şəxsi mülkiyyət normalarının qavranılması, mənimlənilməsi və dəyişdirilməsi, hərəkətə potensial hazırlıq mərhələsidir. Əqidə insanın həyatda rəhbər tutduğu müəyyən prinsiplərə əsaslanan baxışlardır. Əqidənin formalaşması üçün hərəkət mövqeyinin meydana çıxmasını, düzgün hərəkətlərin həyata keçirilməsi məqsədilə hazırlıqlar tələb edən vəziyyətləri yaratmaq lazımdır (11, s. 247).

Şəxsiyyətin ümumi istiqamətinin yaranması. Fəaliyyət nəticəsində normaya çevrilən davranış vərdişləri təkrarların nəticəsində formalaşır. Hərəkətlər, fəaliyyət sistemi tədricən xarakter cizgilərinə keçir, şəxsiyyə-

tin xassəsinə çevrilir. Y.V.Zderev qeyd edir ki, “Əgər ailədə, doğma kənddə, şəhərdə baş verən real dəyişikliklərə diqqət yetirsəniz, vətənpərvərlik hissi oyatmaq asandır. Belə ki, tərbiyəçilər yalnız hissləri kəskinləşdirərək və onlara arxalanaraq şagirdi hərəkətə gətirə bilərlər” (11, s. 247).

Beləliklə, qənaətə gəlmək olar ki, insanın ona söylənilənləri, ona yerinə yetirilməsi təklif edilənləri sadəcə anlaması və dərk etməsi kifayət deyil, həm də bu zaman hisslərin biru-

zə verilməsi zəruridir. Yəni vətənpərvərlik elə bir psixoloji mexanizmə malikdir ki, həmin mexanizmin işə düşməsi üçün təbliğat, maarifləndirmə, adekvat tərbiyə və s. kimi cəhətlər yetərinə deyil. Vətənpərvərlik hisslərini fəallaşdırmaq üçün onun emosional mexanizmlərini stimullaşdırmaq lazımdır. Təlim prosesində müəllim və tərbiyəçilər bu faktı nəzərə almalı, şagirdlərdə vətənpərvərlik duyğusunun inkişafına çalışmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.
3. Əliyev B.H. Şəxsiyyət probleminə yeni baxış / Elm XXI əsrin astanasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renessans, 1998, s.1
4. Əlizadə Ə.Ə. Əlizadə H.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. Bakı: 2008, 479 s.
5. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı: Nasir, 2007, 496 s.
6. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı: Cəfəoğlu, 2003
7. Mustafayev M.H. Gənclərin mənavi inkişafının bəzi sosial-psixoloji məsələləri. Psixol. elm. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün dis. avtor. ref. Bakı, 2005, 18 s.
8. Большой психологический словарь / Сост. и общ.ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2003, 830 с.
9. Выршиков А.Н., Кусмарцев М.Б. Патриотическое воспитание молодёжи в современном российском обществе. Волгоград: НП ИПД, 2006, 172 с.
10. Дуранов И.М. К вопросу взаимосвязи воспитания гражданственности и патриотизма // Вестник ОГУ, Оренбург, 2012, №1, с. 55-58.
11. Здерова Е.В. Патриотизм и его развитие. Тольятти: ТГУ, 2009, 532 с.

12. Ипполитова Н.В. Теория и практика подготовки будущих учителей к патриотическому воспитанию учащихся: автореф. дис... докт. педнаук. Челябинск: ЧелГУ, 2010, 22 с.
13. Кокарев Ю.П. Воспитание патриотизма и гражданственности в молодежной среде // Профессионал, 2007, №3, 221с.
14. Кольцова В.А. Социально-психологические проблемы патриотизма и особенности его воспитания в современном российском обществе // Психологический журнал, 2011, Т. 26, № 4, с. 89-97.
15. Кон И.С. Открытие «Я». М.: Политиздат, 1978, 367 с.
16. Кузнецова А.В. Гражданский патриотизм - основа формирования новой российской идентичности. М.: 2005, 328 с.
17. Курикалов Ю.М. Российская идеология. Новейшая история и светлое будущее. М., 2012, №9, с. 29-34.
18. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. М.: Азбуковник, 2005, 944 с.
19. Пелевина Т.В. Роль психологических механизмов и диспозиций в формировании патриотического потенциала современной молодежи. М.: 2005, 121 с.
20. Рубинштейн, Л.С. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2007, 720 с.
21. Рощин С.К. Проблема этноцентризма: теория и политическая действительность XX века // Расы и народы (современные этнические и расовые проблемы), 1993. №23. С. 59 - 104.
22. Сеидов С.И. Феноменология творчества (История, Парадоксы, Личность). Баку: Чашыглы, 2009, 304с.
23. Сухарев А.В. Этнофункциональная парадигма в психологии. М.: Институт психологии РАН, 2008, 576 с.
24. Шаравин А. Нет будущего без патриотизма настоящего // Отечественные записки, 2007, №5, 382 с.
25. http://www.com/publ/socialnaja_psixologija/patriotizm_kak_socialno_psixologicheskoe_javlenie/5-1-0-39

ПАТРИОТИЗМ И ПОДХОДЫ К ЕГО СУЩНОСТИ

АБСТРАКТ

Статья посвящена психологической сущности патриотизма и анализу, посвященных ему подходов. В статье подчеркивается, что понятие патриотизма является многоаспектным понятием. Понимание этого феномена в таком многостороннем понятии связано со сложностью его характера, разнообразием его проявлений и специфичностью изученного научного аспекта. В психологической литературе однозначное объяснение патриотизма не встречается. В различных источниках понятием «патриотизма» описывается любовь к своему народу и его традициям, родной природе, родному краю, родному языку, культуре и обычаям своего народа. Это чувство проявляется в гордости за успехи своего народа в области науки, техники, производства, культуры. Анализ исследований, посвященных изучению патриотизма показывает, что феномен патриотизма больше изучена в философских и педагогических исследованиях, а в социологии и системе других гуманитарных наук исследован частично. В психологической литературе понятие патриотизма редко встречается. Лишь в рядах исследовательских работах последнего периода стало изучаться как социологическое психологическое явление. С социально-психологической точки зрения патриотизм является фундаментальным элементом общественного сознания и носит интегративный характер, имеет социально-психологическую природу. Этот вопрос связан с тем, что патриотизм тесно связан с национальным сознанием, национальным самосознанием и национальной идентификацией. В конце автор приходит к выводу, что для активизации патриотических чувств необходимо стимулировать его эмоциональных механизмов. В процессе обучения педагоги и воспитатели должны учитывать этот факт, стараться развитию чувства патриотизма у учащихся.

PATRIOTISM AND APPROACHES TO ITS ESSENCE

ABSTRACT

The article is devoted to the psychological essence of Patriotism and the analysis of approaches dedicated to it. It is noted in the article that the Patriotism is a multi-aspect concept. An understanding of this phenomenon in a multilateral concept is related to the complexity of its character, the variety of its manifestations, and the specificity of the studied scientific aspects. Unambiguous explanation of patriotism is not occurred in the psychological literature. Different sources of «patriotism» concept describes the love for his people and its traditions, mother nature, native land, native language, culture and customs of its people. This feeling manifests itself in pride for the achievements of their people in the field of science, technology, production and culture, in the respect to the attributes and laws of its state. An analysis of research on the patriotism indicates that patriotic phenomenon was investigated in philosophical and pedagogical studies more, but in sociology and other humanity systems it was investigated partially. The concept of patriotism is not often encountered in psychological research. It has been studied as a social-psychological phenomenon only in some research studies in recent years. From the socio-psychological point of view, patriotism is a fundamental element of social consciousness and is integrative in nature, has a socio-psychological nature. This question is related with the fact that patriotism is closely linked to the national consciousness, national self-consciousness and national self-identification.

At the end, the author comes to the conclusion that, it is necessary to stimulate his emotional mechanisms in order to strengthen the patriotic feelings. In the training process teachers and caregivers should take into account this fact and try to develop the patriotic sense in students.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 11 may 2017-ci ildə daxil olmuşdur

PİYLƏNMƏDƏN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN QADINLARIN ŞƏXSİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günəl Əhmədova

BDU-nun psixologiya kafedrasının

I kurs magistrantı

Açar sözlər: piylənmə, artıq bədən kütləsi, fiziki Mən obrazı, özünüqiymətləndirmə, qida davranışı, sinir anoreksiyası, sinir bulimiyası, kompulsiv çox yemək, psixosomatika

Ключевые слова: ожирение, избыточная масса тела, образ телесного я, самооценка, пищевое поведение, нервная анорексия, нервная булимия, компульсивное переедание, психосоматика

Key words: obesity, overweight, physicalself-image, self-estimate, foodbehavior, anorexianervosa, bulimianervosa, compulsiveovereating, psychosomatic

Tarixi dövrlər boyu artıq çəki və piylənmə bütün cəmiyyətlərdə sağlamlıq və zənginlik əlaməti olaraq qəbul edilmişdir. Bəşəriyyətin tarix boyunca aclıq, qıtlıq və yoxsulluqla mübarizə etdiyini nəzərə alsaq, belə bir düşüncənin olması təbii görünür. Günümüzdə qidalanma yetməzliyi ilə əlaqəli və infeksiya mənşəli xəstəliklər yerini artıq çəki və piylənmənin törətdiyi sağlamlıq problemlərinə vermişdir. Əvvəllər inkişaf etmiş ölkələrin problemi kimi qəbul olunan piylənmə hazırda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə də əhəlinin maddi durumunun yüksəlməsi, Qərb həyat tərzinin mənimsənilməsi, qida qəbulunun artması fonunda enerji sərfinin azalması və

urbanizasiya ilə birlikdə qaçılmaz olmuşdur. Nəticədə piylənmənin əhali arasında yayılması dünyada Qərb-Şərq və ya zəngin-yoxsul ayrımını etmədən, getdikcə artmaqdadır. Günümüzdə qarşısı alına bilən ölümlərin siqaretçəkmədən sonra gələn ikinci önəmli səbəbi piylənmədir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) 1998-ci il Deklorasiyasında müasirləşmə və iqtisadi inkişafın standartlarında artıma yol açaraq piylənmənin bir epidemiya halına gəldiyini, 2002-ci ildə isə XXI yüzilin ən önəmli sağlamlıq problemi olaraq qalacağını bildirmişdir.

Ən bəsit təsvirdə piylənmə bədənə izafi piy toplanmasıdır. Orta bədən ağırlığına malik kişilərdə

bədəndə piy 15-20%, qadınlarda isə 25-30% arasındadır. Lakin bədəndə olan piylərin hesabının aparılması asan olmadığı üçün daha çox artıq bədən kütləsi anlayışından istifadə olunur. ÜST artıq bədən kütləsi və piylənmə diaqnozunu bədən kütlə indeksinə ($BKİ = \text{Ağırlıq [kq]} / \text{Boy [m}^2\text{]}$) əsasən edir. Buna görə:

Artıq bədən kütləsi:

$BKİ=25,0-29,9 \text{ kq/m}^2$ və

Piylənmə: $BKİ \geq 30 \text{ kq/m}^2$ olaraq qəbul edilməkdədir [9].

Piylənmə, demək olar ki, bütün ölkələrdə çox yayılmış olan sağlamlıq problemidir və getdikcə dünyanı bürüyən epidemiya halını alır. ÜST məlumatına görə dünyada ümumilikdə piylənmə 1975-ci ildən günümüzə qədər üç qat artmışdır. 2016-cı ildə 1,9 milyard böyüklər (18 yaş və daha böyük) artıq çəkiddən əziyyət çəkmişdir, onlardan 650 milyondan çoxunda piylənmə olduğu qeyd edilmişdir. Bu rəqəmlər əhali üzrə yayılma faizi ilə ifadə olunarsa, 2016-cı il üçün dünyada artıq bədən kütləsi 39%, piylənmə 13% civarında olmuşdur.

Bütün dünya üzrə əhalinin 57%-i yaşayan ölkələrdə artıq bədən kütləsi və piylənmə yetərsiz bədən kütləsi üzündən daha çox ölümə səbəb olur. Bura yüksək və orta gəlir səviyyəsi olan ölkələr daxildir. Artıq bədən kütləsi və piylənmə diabet, ürəyin

işemik xəstəliyi və bəzi xərcəng xəstəlikləri də daxil olmaqla bir çox xəstəliklərin əsas risk faktorudur [12].

Əhali arasında piylənmənin artması səbəbləri: sürətlə inkişaf edən texnologiya ilə bərabər nəqliyyat, istehsal və kənd təsərrüfatı sahələrində rahatlaşan yaşayış tərz, bununla bağlı fiziki aktivlikdə azalma və müasir həyatdakı qidalanma vərdislərinin dəyişməsidir. Ayaqüstü (fast-food), sürətli yeyilən ziyanlı qidalar, karbohidrat və rafinə olunmuş şəkərlə zəngin, bitki liflərindən kasad, aşırı yağlı qidalanma şəkli piylənməyə yol açan önəmli amillərdəndir. Həmçinin, asudə vaxtı asanlıqla dolmayan öncül texnoloji vasitələrin (cib telefonu, televiziya, kompüter, ev kinoteatrı və s.) istifadəsinin geniş yayılmasının da böyük təsiri olmuşdur [9]. Piylənmənin artmasına təsir edən amillər sırasında mütləq stres faktorları da qeyd etmək lazımdır. Belə ki, digər səbəblərdən yaranan psixoloji diskomfort çoxyeməyə vəson nəticə olaraq artıq bədən kütləsi və piylənməyə gətirib çıxardır. Bu hal da öz növbəsində təkcə sağlamlıq üçün risk faktorudur deyil, həm də sosial mühitə uyğunlaşmanı pozur və psixi sferanın disfunksiyasına şərait yaradır. Subyektin özünün xarici görkəmi haqqında təsəvvürləri, xüsusilə onun estetik ideallara

uyğunluq dərəcəsi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə və davranış tərzinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Hər hansı bir həqiqi və ya xəyal edilən səbəb üzündən estetik cəlbediciliyin itirilməsi psixoloji və sosial adaptasiyanı pozan ciddi zədələyici faktora çevrilə bilər. Buna son 15-20 il ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə ariq və idmançı bədən quruluşunun daha ideal və sağlam hesab edilməsinin böyük təsiri vardır. Burada kütləvi informasiya vasitələrinin də əhəmiyyəti böyükdür. Estetik cəlbediciliyi fiziki gözəlliklə yanaşı, xarici görkəmin ekspressiv keyfiyyətləri də müəyyən edir. Artıq bədən kütləsi və piylənmə sadəcə xarici görünüşə təsir etmir, həm də yeriş, mimika, bədən plastikasi və insanın digər ekspressiv xarakteristikalarını da dəyişir. Bütün bu amillər, əsasən də qadınlarda, dəyərlər sisteminin ierarxiyasına güclü təsir göstərir [6 s.112] Xüsusilə o fakta diqqət etmək lazımdır ki, ictimai şüurda “gözəllik”, “fiziki mükəmməllik”, “seksuallıq”, “cismanilik” əsasən kişilərlə deyil, qadınlarla assosiasiya olunur. Bunun nəticəsi olaraq da müasir cəmiyyətdə insanların zahiri görkəmlərində məmnunluq problemlərinin (əsasən də qadınların) fiziki cəlbedicilik haqqında müasir təsəvvürlərə meyl etməsi və arzuolunan parametrlərə çatma bilməməsi səbəbindən artdığı qeyd olunur.

Zahiri görünüşdən məmnunqalma dərəcəsinin gender analizindəki fərqlər göstərir ki, qadınlara kişilərə nisbətən öz xarici görünüşünə daha mənfi münasibət meyləli xasdır [4].

İnsan başqa adamlar vasitəsilə kişilik, qadınlıq, mənəvi gözəllik və s. haqqındakı etalon və stereotiplərə yiyələnir, başqa adamları və özünü qiymətləndirməyi öyrənir [1]. Belə ki, hər bir konkret cəmiyyət fiziki cəlbedicilik etalonunun formalaşmasında özünəməxsus spəsfik təsir göstərir. Fiziki cəlbedicilik etalonu müəyyən tarixi dövrlə, ictimai mədəni şəraitlə şərtlənmiş və yetərinəcə dərk edilməyən obrazdır ki, onun əsasında insan zahiri görünüş xüsusiyyətlərini təşkil edir və uyğunlaşdırır. Fiziki simadan qeyri-məmnunluq hissi bu formalaşmış etalonun insanın özünün fiziki göstəriciləri ilə müqaisəsi zamanı üst-üstə düşməməsindən yaranır. İctimai müqaisə özünə hörmət hissinə mənfi təsir edir, yəni hər hansı bir meyara görə (xüsusilə bu, bədən ölçülərinə aiddirsə) “daha yaxşı” hesab edilən insanlarla müqaisə etmə özünəhörmətin azalmasına şərait yaradır. M.V.Boloxovanın apardığı tədqiqatlardan gəldiyi nəticələrə əsasən bu faktlar həm qadınlara, həm də kişilərə aid edilsə də, lakin qadınlar daha çox təsir altına düşürlər. Fiziki cəlbediciliyin ictimai etalonu və fərdi fiziki

parametrlərinin üst-üstə düşməməsi əsasən o insanlarda xarici görünüşdən qeyri-məmnunluq yaradır ki, onlara ictimai rəydən yüksək dərəcədə asılılıq, aşağı özünüqiymətləndirmə və şəxsiyyətin özünü ifadə etməsinin müxtəlif mənbələrinin (məsələn, peşə, hobbi və s.) olmaması xasdır [4].

Ənənəvi ictimai-mədəni mühitdə fiziki Mən obrazının qadın identikliyi strukturunda daha əhəmiyyətli olması həm də onunla izah olunur ki, qadın öz bədənini və cismani təcrübəsi ilə (seksuallığın inkişafı, hamiləlik və doğuş) təmsil olunur. Müasir fiziki cəlbedicilik etalonunun yaradılmasında bu, aşağıdakı kimi ifadə edilir: normativ obrazın əsasında “qadın” və “bədən” konstruktları arasında assosiativəlaqələr haqqında tarixi-ənənəvi təsəvvürlər durur və bunun da nəticəsində elə bir stereotip yaranır ki, qadın üçün vacib dəyər məhz onun fiziki cəlbediciliyidir. Bununla bağlı olaraq, hətta bəzən qadının mənəvi keyfiyyətləri belə onun ölçülərinin, boyunun, yerisinin, simasının ümumi qəbuledilmiş ideala nə qədər müvafiq olmasına görə qiymətləndirilir [5].

Müasir cəmiyyətdə zahiri görünüş etalonunun bilavasitə yayıcıları KİV, xüsusilə dəb jurnalları, televiziya, kino və reklamlardır. “Məlum olduğu kimi moda aləmi arıq, bəzən

həddən artıq arıq olmağı təbliğ edir. Cəmiyyətdə artıq belə bir fikir formalaşmışdır ki, arıq adamlar daha çevik olur, geyim onlara çox yaraşır və fikrimizi bir qədər də genişləndir-sək seksuallığın güclənməsi (o cümlədən qeyri-ənənəvi seksuallıq) məhz arıq adamlarda daha yüksək olur” [2 s.62]

Qeyd etmək lazımdır ki, zahiri görünüşündən optimal (əhəmiyyətsiz) qeyri-məmnunluq qadını fiziki inkişafa və bədənini fiziki normada saxlamağa təşviq edir, lakin real Mən (real fiziki Mən obrazı) ilə ideal Mən (arzuolunan, ideal fiziki Mən obrazı) arasında əhəmiyyətli fərqlər psixoloji diskomfortdan depressiyaya və sağlamlığın fiziki pozulmalarına qədər müxtəlif mənfi nəticələr yaradır [4].

L.Lykouras bu istiqamətdə apardığı tədqiqatlarda gəlidiyi nəticəni aşağıdakı kimi təsvir edir: “Piylənmə üçün xarakterik olan heç bir şəxsiyyət növü olmasa da, onlar ümumi populyasiyadan fərqlənilirlər, belə ki, özünüqiymətləndirmə və özünüidarə daha aşağı olur. Onlar passiv-asılı və passiv-aqressiv şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə, həmçinin problemlərin somatizasiyasına və inkar edilməsi meyillərinə malikdirlər. Onların təfəkkürü adətən dixotomik və ifratçıdır. Piylənmədən əziyyət çəkən xəstələr aşağı əməkdaşlıq qabiliyyəti

göstərilər, özlərini avtonom və integrasiya olunmuş hesab edə bilmirlər. Yüksək dərəcədə piylənmədə cərrahi müalicədən əvvəl qeyri-adi psixopatologiyanın, daha dəqiq depressiv və təşviş pozuntusunun yayılması müşahidə olunur. Ön mühakimələrə və diskriminasiyaya məruz qaldıqları üçün onlara xüsusi qayğı ilə yanaşmaq lazımdır ki, imtina və günahkarlıq hisslərinin yumuşaldılmasına köməklik etmək mümkün olsun. Piylənmədən əziyyət çəkən insanların psixoloji profili haqqında məlumat məhduddur. Gələcək tədqiqatlar özünü doğruldur, çünki bu insanlarda koqnitiv bacarıqların yaranılmasında və çəkiyə nəzarətdə əhəmiyyətli təlabatlar mövcuddur» [11].

Müasir ədəbiyyatlarda qida davranışı pozuntularına xüsusi diqqət verilir. Qida davranışı dedikdə qidaya və onun qəbuluna verilən dəyərli münasibət, adi və stressli şəraitdə qidalanma stereotipi, öz bədən obrazına yönəlmiş davranış və bu obrazın formalaşması fəaliyyəti başa düşülür [7]. Başqa sözlə, qidalanma davranışı özünə hər bir insan üçün fərdi olan yeməyə aid yönəlişliyi, davranış formalarını, adət və emosiyaları daxil edir.

“Xəstəliklərin Beynəlxalq Təsnifatı”da (XBT-10) F 50.4 – “digər psixoloji pozuntularla əlaqədar çox yemək” rubrikası ayırd edilmişdir.

Amerika psixiatrik assosiasiyasının “Psixi pozuntuların diaqnozu və sistematikasına dair təlimat”ında (DSM – 4) piylənməsi olan pasientlərin qida davranışının pozulması tipologiyası daha ətraflı verilir. DSM-4 də qida qəbulu pozuntuları bölməsində onun 3 növünün təsviri verilir: sinir anoreksiyası, sinir bulemiyası və qida qəbulunun dəqiqləşdirilməmiş pozuntuları, əsasən də “kompulsiv çox yemək” (“Binge Eating”) adlandırılan çox yemək tipi üzrə pozuntu [6].

Sinir anoreksiyası minimal normal bədən çəkisinin saxlanılmasından imtina ilə, sinir bulemiyası isə qeyri-qənaətbəxş kompensator davranış, məsələn, qəsdən yaradılmış qusma ilə müşayiət olunan təkrarlanan qida qəbulu epizodları ilə xarakterizə olunur. Hər iki pozuntu halının ayrılmaz xüsusiyyəti öz bədən forması və çəkisinin qavranılmasının pozulmasıdır. Alimantar piylənmə ilk növbədə qida davranışının Binge Eating tipi üzrə pozulmasının nəticəsidir. Sadə piylənmə Xəstəliklərin Beynəlxalq Təsnifatına (XBT-10) daxil edilmiş (E 65-E68 – “Piylənmə və artıq qidalanmanın digər növləri”), lakin DSM-4 də öz əksini tapmamışdır. Belə ki, onun müvafiq olaraq psixoloji və davranış sindromu ilə birbaşa əlaqəsi müəyyən edilməyib. Lakin piylənmənin

konkret halında onun etiologiyası və gedişində psixoloji amillərin vacib rolunu göstərən sübutlar olarsa, bunu sağlamlıq vəziyyətinə təsir göstərən psixoloji amillər kimi qeyd etmək olar [10s.675].

Sadə piylənmənin psixosomatik xəstəlik olması haqqında təsəvvürlərin inkişafı psixosomatik tibbin və onun müxtəlif istiqamətlərinin təkamülü kontekstində baş vermişdir. Xəstəliklər psixosomatik o zaman hesab edilirlər ki, xəstəliyin inkişaf patogenezinə təsir edən psixososial faktorlar somatik faktorlara nəzərən birincili olsun [3].

Psixosomatik istiqamətin yaranması şəxsiyyət nəzəriyyəsinin psixodinamik əsaslarını verən Z.Freyd, Adler, Aleksandr, Danbar, Vayszekar və bir çox başqalarının adları ilə bağlıdır[8]. Psixosomatik konsepsiyanın əsas xüsusiyyəti somatik təzahürlərin şəxsiyyət-psixososial törəmələr ilə: xarakterin müəyyən xassələri, şəxsiyyətdaxili konfliktin spesifikasiyi, psixoloji müdafiə mexanizmləri, uşaq-ana münasibətlərinin pozulmaları və s. ilə əlaqələndirmək cəhdləridir.

Bu baxımdan qidalanmanın psixologiyası aşağıdakı kimi təsvir olunur: körpə bədən rahatsızlığından qurtulmasını ilk dəfə qidalanma zamanı hiss edir; beləliklə, aclığın təmin olunması rahatlıq və güvən

hissi ilə sıx bağlanır. Hətta müasir bəşəriyyətdə aclıqdan ölümün nadir hadisə olmasını nəzərə alsaq belə, o, güvənsizlik hissinin əsası olaraq qalır. Güvən hissindən əlavə doyma həm də sevlənmək hissi ilə də assosiasiya olunur (oral həssaslıq). Erkən uşaqlıq dövründə aclıq ilə bağlı olan digər vacib emosional yönəlişlik mülkiyyət hissi və bunabənzər hərislik, qısqanclıq, paxıllıq hissləridir. Bu yönəlişliyin dağılması, udmaq istəyinin yerinə yetirilməməsi aqressiv impulslara – verilməyəni zor ilə almağa gətirib çıxarır. Beləliklə, dişləmə ilk aqressivlik təzahürü (oral aqressivlik) olur. Təbiidir ki, oral inkorporasiyanı (özünə daxiletməni) əvəz etmiş mülkiyyətçi aqressiv impulslar dərk edildikcə ilk günah hissinin mənbəyi olurlar.

Beləliklə, həzm pozuntularında hərislik, qısqanclıq, paxıllıq və müdafiə olunmağa meyl etmə hisslərinin mənası tədricən aydın olur. Hər dəfə qeyd edilən emosiyalar iradi davranışda təzahür etmə imkanından məhrum edilərək basqılandığında, qalıq gərginlik yaradır və həzm prosesinin müxtəlif fazalarına xroniki neqativ təsir (vegetativ sinir yolları ilə) göstərir. Bu emosiyalar özünün asosial, aqressiv təbiəti ilə ətraf aləm ilə konflikt yaratmağa uyğun olduğu üçün basqılanır. Lakin nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, psixi həyatın

mürəkkəbliyi kəskin sxematik ümumiləşmələr aparılmasına mane olur; hər bir hala fərdi olaraq baxmaq lazımdır [3].

Məqalədə qeyd edilən məlumatları nəzərə alaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, artıq bədən kütləsi və piylənmədən əziyyət çəkən, habelə normal BKİ-nə malik olub, lakin ar-

tıq bədən kütləsi olmasından narahatlıq keçirən qadınların şəxsiyyətinə piylənmənin yaranmasına və saxlanmasına yönələn psixoloji xüsusiyyətlər mövcuddur və bunlar özünüqiymətləndirmədə, özünütəstiqetmə formalarında, şəxsiyyətlər arası münasibətlərdə, özünəməxsus qida davranışında təzahür edir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı-2009.
2. İsmayılov N., İsmayılov F. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı-2008.
3. Александр Ф. Психосоматическая медицина. Принципы и практическое применение. М. 2002.
4. Болохова М.В. Роль эталона физической привлекательности оценке собственной внешности // Гендерная психология. Практикум. 2-е изд./ Под ред. И.С.Клёцкой. – СПб., 2009.
5. Воронина О.А. Теоретико-методологические основы гендерных исследований // Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций / Под общ.ред. О.А. Ворониной. – М., 2001.
6. Малкина-Пых И.Г. Терапия пищевого поведения – М:2007.
7. Менделевич В.Д. Клиническая и медицинская психология М.; МедПресс-информ. 2005
8. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности: Основные положения, исследования и применение. СПб., 2003
9. Türkiye Endokrinoloji ve Metabolizma Derneği. Obzete tanı ve tedavi kılavuzu – Ankara:2017
10. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders Fourth Edition DSM-IVTM. Washington, DC 1994.
11. Lykouras L. Psychological Profile of Obese Patients /abstract- S.Karger AG, Basel-2008 <https://www.karger.com/Article/Pdf/109384>
12. <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs311/en/>

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИН, СТРАДАЮЩИХ ОЖИРЕНИЕМ

АБСТРАКТ

По данным Всемирной организации здравоохранения более 1,9 миллиарда человек старше 18 лет в мире страдают от избыточного веса. Из них более 600 миллионов имеют ожирение на теле. Причины увеличения массы тела и ожирения напрямую связаны с современными условиями жизни, низкой мобильностью, достижениями НТП, нездоровыми привычками питания и резким увеличением стресса, тревоги, депрессии и других расстройств уже ставшими эпидемией XXI века. Когда эталон внешнего вида, в частности у женщин, не совпадает с их физическими характеристиками, это приводит к снижению самооценки, уверенности в себе, самоуважения, высокой степени зависимости от общественного мнения и ограничения самовыражения и самореализации. Анализ исследований, проведенных в этом направлении, показывает, что в некоторых случаях проведение медико-метаболических мер и диетических регуляций недостаточно эффективно. Так как было установлено что, женщины с лишним массой тела и ожирением имеют специфические личностные характеристики, которые необходимо учитывать при проведении психологической коррекции и психотерапии.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PERSONALITY OF WOMEN WHO ARE OBESE

ABSTRACT

According to the World Health Organization, more than 1.9 billion people over 18 years of age in the world suffer from overweight. Of these over 600 million adults are obese. The reasons of the increase in body weight and obesity are directly related to modern living conditions, low mobility, NTP achievements, unhealthy eating habits and a sharp increase in stress, anxiety, depression and other disorders that have already become an

epidemic of the XXI century. When the accepted standard of appearance, in particular among women, does not coincide with their physical characteristics, this leads to a decrease in self-esteem, self-confidence, self-respect, a high degree of dependence on public opinion and limited self-expression and self-realization. The analysis of the studies conducted in this direction shows that in some cases, the implementation of medico-metabolic measures and dietary regulation is not effective enough. Since it was found that women with excess body weight and obesity have specific personal characteristics, that must be taken into account when carrying out psychological correction and psychotherapy.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 25 sentyabr 2017-ci ildə daxil olmuşdur

YENİ SAĞLAM TƏHSİL TEXNOLOGİYALARIN KİÇİKMƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK VƏ EMOSİONAL-İRADI PROSESLƏRİNƏ TƏSİRİ

Aynur Bünyatova

psixologiya uzrə fəlsəfə doktoru

Sevinc Əmirova

ADU-nun psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: aynur_bunyatova@yahoo.com

Açar sözlər: *kiçikməktəbli yaş dövrü, yaxın inkişaf zonası, idrak və emosional-iradi prosesləri, yaradıcı şəxsiyyət, inkişafetdirici mühit, yeni sağlam təhsil texnologiyalar, sağlam millət.*

Ключевые слова: *младший школьный возраст, ближайшая зона развития, когнитивные и эмоционально-волевые процессы, творческая личность, развивающая среда, новые здоровьесберегающие технологии, здоровая нация.*

Keywords: *younger school age, the nearest development zone, cognitive and emotional-volitional processes, creative personality, developing environment, new medical and sanitary technologies, healthy nation*

Müasir psixo-pedaqoji nəzəriyyələrinin və onların praktiki yönümlərinin əsas məqsədi hər bir uşağı sağlam, fəal və yaradıcı şəxsiyyət kimi inkişaf etdirməkdir. Bu məsələnin həllində ortalığa bir sual çıxır: təhsil ocaqları təlimi necə qurmalı ki, orada hər bir uşaq sağlam və yaradıcı şəxsiyyət kimi inkişaf etmiş olsun, təbiətən onun daxilində olan yaradıcılıq qığılcımları sönməsin.

Sovet dövründən qalan avtoritar təlim prosesi uşağın hərtərəfli inki-

şafına şərait yaratmır və bu mənada o dövrdə populyar olan klassik nəzəriyyələrlə, stereotipləşmiş ənənəvi tərbiyə metodları ilə bu problemi həll etmək mümkün deyildir. Məhz buna görə təhsil müəssisələrində bu gün bir çox problemlər var. Bunlar təlim vəsaitlərini müasir inkişafetdirici biliklərlə zəngin və yaşayönümlü etməsi; təlim prosesinə yeni psixo-pedaqoji təlim metodlarının tətbiq edilməməsi; sağlamlığın səviyyəsi nəzərə alınmaması, yaradıcılığın

inkişafına diqqət verilməməsi; hər bir uşağın bir şəxsiyyət kimi görülməməsi və onun daxili inkişafının və tələbatının nəzərə alınmaması. Bütün bu problemlərin həll edilməsi üçün təlim prosesinin inkişaf edilən yönündən qurulması, təlim materiallarının məzmun və strukturu uşaq yönümlü olması əsasdır.

Bu problemlərin səmərəli həlli, ölkəmizdə təhsilin günün tələbləri səviyyəsində qurulmasının təmin olunması məqsədi ilə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda proqramı təsdiq edilib.

Kiçik məktəb yaşı dövründə təlim fəaliyyətinin təşəkkülü qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi psixologiyanın ən ümdə problemlərindən biridir. Bu da ondan irəli gəlir ki, əvvəla, təlim fəaliyyəti bütün məktəb yaşı dövründə aparıcı fəaliyyət növü kimi çıxış edir, özü də uşağın cəmiyyətə bəslədiyi münasibət onun vasitəsilə həyata keçirilir. İkincisi, uşaq şəxsiyyətinin keyfiyyətləri, o cümlədən ayrı-ayrı psixi proses və xassələrin formalaşması, bilavastə burada baş verən dəyişiklikləri təlim fəaliyyətdən kənarda, təcrid olunmuş halda öyrənmək mümkün deyildir.

Müasir psixologiyada kiçik məktəb yaşı dövrü 6(7) yaşdan 10 (11)

yaşadək olan müddəti əhatə edir. Uşağın məktəbə daxil olması onun həyatında bir sıra yeniliklərlə xarakterizə olunur: şagirdlər üçün qaydalara əməl etmək, dərsin başlanğıcından sonunadək sakit oturmaq, sinifdən çıxmaq və ora daxil olmaq üçün müəllimdən icazə almaq, onun bütün göstəriş və tapşırıqlarını yerinə yetirmək, ev tapşırıqlarının icrası kimi məsələlər uşaq şəxsiyyətinə ciddi, rəsmi tələblər verir.

Təlim prosesində kiçik məktəblilərin psixi inkişaf və psixi sağlamlığın qarşılıqlı əlaqəsi məsələləri ilə bir çox xarici və yerli psixoloqlar məşğul olmuşdular. (Ə.Bayramov, M.Həmzəyev, Ə.Əlizadə, Ə.Qədirov, L.Vıqotski, A.Leontyev, V.Davıdov və b.)

E.Danilovanın fikrincə, kiçik məktəbli dövrü – təlim motivlərinin formalaşması,

sabit idrak tələbat və maraqların inkişafı, fərdi xüsusiyyət və qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, adekvat özünüqiymətləndirmənin, özünə və ətrafdakılara qarşı tənqidi yanaşmanın inkişafı, sosial normaların mənimsənilməsi, əxlaqi inkişaf üçün sensitiv hesab olunur.

Dahi rus psixoloqu L.Vıqotskinin fikrincə, ali psixi funksiyaların inkişafında mühitin rolu əvəolunmazdır. Onun fikrincə, ali psixi funksiyalar ilkin olaraq uşağın kollektiv davra-

niş forması, başqa insanlarla əməkdaşlıq forması kimi yaranır və sonra bu funksiyalar uşağın fərdi funksiyalarına çevrilir. Alim psixi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi təlimə xüsusi önəm verirdi. Təlim yaxın inkişaf zonasını yaradır, yəni uşaqda inkişafın daxili prosesləri oyadır və hərəkətə gətirir.

İsveçrə psixologu J.Piajenin intellektual inkişaf konsepsiyasında 7-11 yaşlı uşaqlar intellektual inkişafının konkret əməliyyat mərhələsində olurlar.

E.Torrens, M.Vertheymer kiçik məktəb yaşını yradıcı qabiliyyətlərin inkişafə üçün əhəmiyyətli bir dövr kimi qeyd edirdilər və inkişafetdirici mühitə xüsusi yer ayırırdılar.

M.Bezrukix öz tədqiqatlarında sübut etmişdir ki, tədris prosesinin təşkilində sağlamlığı qoruyan prinsipin inkar edilməsi uşaqların böyümə, inkişaf və sağlamlıqlarına neqativ

təsir göstərir və məktəb riski faktorlarını formalaşmasına təsir edir.

Bununla əlaqədar olaraq dövlət strategiyasının tələblərinə uyğun olaraq Təhsil Nazirliyinin sifarişi əsasında Milli Təhsil Texnologiyaları Mərkəzinin dəstəyi ilə həyata keçirdiyi “Sağlam təhsil – sağlam millət” layihəsi çərçivəsində 2015/2016-cı tədris ilindən kiçik məktəblilərin xüsusi təşkil edilmiş mühitin təsiri nəticəsində fiziki və psixi sağlamlıqlarının inkişaf məsələlərini araşdırarkən onların idrak və emosional proseslərinin tədqiqini həyata keçirdik.

Tədqiqatın nəzəri əsasını L.Vıqotskinin mədəni-tarixi konsepsiyası, J.Piajenin uşaqlarda intellektual inkişaf konsepsiyası, D.Elkoninin aparıcı fəaliyyət konsepsiyası, E.Kravtsovanın uşaqların məktəb təliminə psixoloji hazırlıq yanaşması və s. təşkil edirdi.

“Sağlam Təhsil” siniflərində tədrisin təşkili

2014/2015-ci tədris ilindən başlayaraq tədqiqat apardığımız məktəblərdə “Sağlam Təhsil” sinifləri (STS) yaradılmışdır (5). STS-də təlim-tərbiyə prosesini ənənəvi təlim prosesindən fərqləndirən bir sıra yeniliklər həyata keçirilir. Gigiyenik normalara və AR Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 171 sayılı əmrinə müvafiq olaraq sinifdə şagird sayı hər

şagirdə 2-2,5 m² nəzərdə tutulmaqla, maksimum 24 nəfər olmaqla komplektləşdirilir. STS-də tədris hərəkətdə təlim şəraitində təşkil edilir. Bunun üçün siniflər şagirdlərin boy ölçülərinə müvafiq ayaqüstə iş üçün və oturmaq iş üçün masalarla təchiz edilmişdir. Masaların işçi səthi 16° mailikdədir. Masalar şagirdlərin boylarına müvafiq tənzimlənir. Şa-

girdlər hər 15 dəqiqədən bir yerlərini dəyişməklə oturaq iş vəziyyətindən ayaqüstü işə və əksinə keçirlər. Sınıfın tavanına görmə və vestibulyar aparatı məşq etdirmək üçün xüsusi prof. V.Bazarnının “Universal Simvollar Sxemləri” (“SUS”) və “Görmə-vestibulyar məşqçi” (“ZEVS”) avtomatlaşdırılmış sistemi vurulmuşdur. Dərsin 15-ci dəqiqəsində “ZEVS”, 30-cu dəqiqəsində isə “SUS” vasitəsi ilə hərəkətlər həyata keçirilir. Sınıflərdə işıqlanma səviyyəsi işçi səth üzərində 300-500 lüks təşkil edir.

Sübüt edilmişdir ki, ibtidai sınıflərdə təhsil alan uşaqların diqqət davamlılığı 15 dəqiqədən artıq olmur. Eyni zamanda 15 dəqiqə ərzində eyni işçi pozada olmaq statik gərginliyin yaranmasına səbəb olur. Bununla əlaqədar olaraq dərs zamanı 15 dəqiqədən bir mikropauzalar verilir. Bu zaman uşaqlar görmə və vestibulyar aparatı məşq etdirmək üçün prof.V.F.Bazarnının təklif etdiyi “Universal Simvollar Sxemləri” (“SUS”) və “Görmə-vestibulyar məşqçi” (“ZEVS”) avtomatlaşdırılmış sistemində hərəkətlər həyata keçirirlər. Bu hərəkətlər vasitəsilə həm göz əzələləri, həm də gövdənin yuxarı hissəsinin əzələləri məşq edir, statik iş dinamik fəaliyyətlə əvəz olunur. Mikropauzalardan sonra uşaqlar yerlərini dəyişməklə (oturaq-ayaqüstü) yeni iş pozası almış olurlar.

Beləliklə, dərs günü ərzində ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq eyni əzələ qrupuna daimi iş düşür ki, bu da zehni və fiziki işqabiliyyətinin uzun müddət ərzində yüksək səviyyədə saxlanılmasına xidmət edir. Bundan əlavə, şagird masalarının uşaqların boylarına uyğun tənzimlənməsi, masanın işçi səthinin 16° bucaq altında maillikdə olması iş zamanı gövdənin yuxarı hissəsinin və başın həddən artıq əyilməsinin qarşısını alır ki, bu da qan dövranının normal olmasına, orqanizmin orqan və toxumalarının yaxşı qidalanmasına və kifayət qədər oksigen təchizatına şərait yaradır. Sınıfdə uşaqların sayının sınıf sahəsinə görə tənzimlənməsi (1 şagirdə 2–2.5m²) isə dərs zamanı sınıf havasının mikroorqanizmlər və zərərli qazlar ilə həddən artıq çirklənməsinin və oksigen aclığının, Işıqlanma səviyyəsinin 300-500 lk olması isə iş zamanı görmə orqanında gərginlik yaranmasının qarşısını alır.

“Sağlam Təhsil - Sağlam Millət” layihə üzrə aparılan psixoloji tədqiqatın əsas məqsədi bu layihədə tətbiq edilən yeni sağlam təhsil texnologiyaların təhsilalanların idrak və emosional-iradi proseslərinə təsirini psixoloji rəusrdən qiymətləndirməsindən ibarət olmuşdur. Bu məqsədlə təşkil edilən monitoringdə 1140 nəfər I sınıf şagirdlərindən 652 ənənəvi sınıflərdə, 488 nəfər Sağlam Təhsil

siniflərdə təhsil alan şagirdləridi. 1460 nəfərdən II sinif şagirdlərindən 1007 ənənəvi siniflərdə, 352 nəfər Sağlam Təhsil siniflərdə təhsil alan şagirdləridi. Monitoring Bakı şəhərinin doqquz ümumtəhsil məktəblərini (23, 26, 83, 114, 214, 240 nömrəli, “Ankara məktəbi”, Respublika İncəsənət Gimnaziyası, E.Mirzəyev adına Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün 6 nömrəli Respublika Xüsusi İnternat), Sumqayıt şəhərinin isə 31 nömrəli tam orta məktəblərini əhatə etmişdir. Beləliklə, monitoringdə cəmi 2500 şagird, onlardan 790 nəfər “Sağlam təhsil” sinifləri və 1710 nəfər isə ənənəvi siniflərin şagirdləri iştirak etmişdilər. Tədqiqat 2015- ci ilin oktyabr və 2016- ci ilin may aylarında keçirilmişdir.

Tədqiqat metodları. Qarşıya qoyduğumuz məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı tədqiqat metodlara üstünlük verilmişdir. Tədqiqat metodların seçilməsində kiçik məktəblilərin əsas koqnitiv, emosional-iradi proseslərinin inkişaf dinamikasını dəqiq, aydın göstərən və adaptasiya olunmuş metodlara yer verilmişdir.

Birinci sinif şagirdləri üçün:

- İntellektin potensialını öyrənmək üçün “Raven matrisasi” metodikası
- Uşaqların emosional vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün M.Lüşerin rəngli testi

- Uşaqların yaradıcı potensialının üzə çıxarılmasına aid E.Varteqin “Dairələr” testi
- Uşaqların sinifə, müəllimə və özlərinə emosional münasibətlərini müəyyən etmək üçün A.Etkindin testi
- Ümumi intellektual səviyyəsini öyrənmək üçün F.Qudinafin “İnsan şəkli çək” testi

İkinci sinif şagirdləri üçün:

- Diqqətin keçirilməsi müəyyən etmək üçün D.Vekslerin «Şifrələmə» (11-ci subtest) testi
- İntellektin potensialını öyrənmək üçün P.Rjiçanın (TİP) metodikası
- Uşaqların sinifə, müəllimə və özlərinə emosional münasibətlərini müəyyən etmək üçün A.Etkindin testi
- Uşaqların emosional vəziyyətini bilmək üçün M.Lüşerin rəngli testi
- Uşaqların yaradıcı potensialının üzə çıxarılmasına aid E.Varteqin “Dairələr” testi
- Ümumi intellektual səviyyəsini öyrənmək üçün F.Qudinafin “İnsan şəkli çək” testi

Psixoloji tədqiqatda aşağıda qeyd edilən indikatorlar nəzərə alınmışdır:

1. Təhsilalanların idrak (koqnitiv) proseslərinin inkişafı
2. Emosional – iradi sahənin və hisslərin inkişafı

3. Yaradıcı potensialın inkişafı

4. Şəxsiyyətin inkişafı və şəxsiyyətlərarası münasibətlər

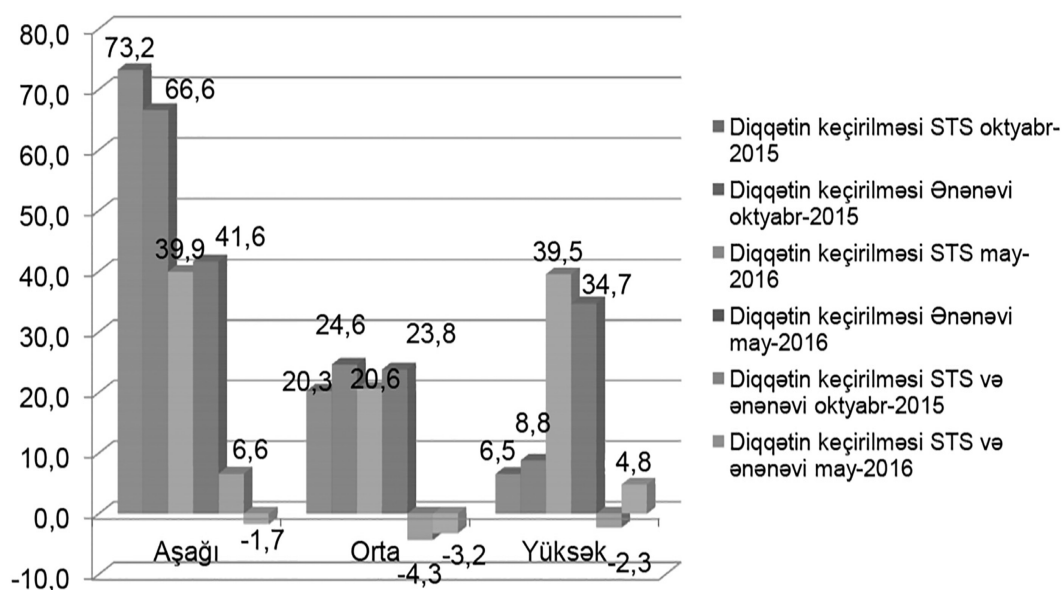
Nəticələrin statistik işlənməsi Microsoft Excel-2010 aparılmış, statistik təhlil zamanı keyfiyyət göstəricilərinin təhlilində Pirsonun χ^2 (xukvadrat) meyarı və Fişerin Dəqiq Üsulu tətbiq edilmişdir.

2015-2016-ci tədris ilinin oktyabr və may aylarında keçirilmiş monitorinqin nəticələrinin təhlili

Sağlam təhsil və ənənəvi ikinci siniflərdə aparılan monitorinqlərin nəticələrinə əsasən inkişaf dinamikasının müqayisəli təhlili.

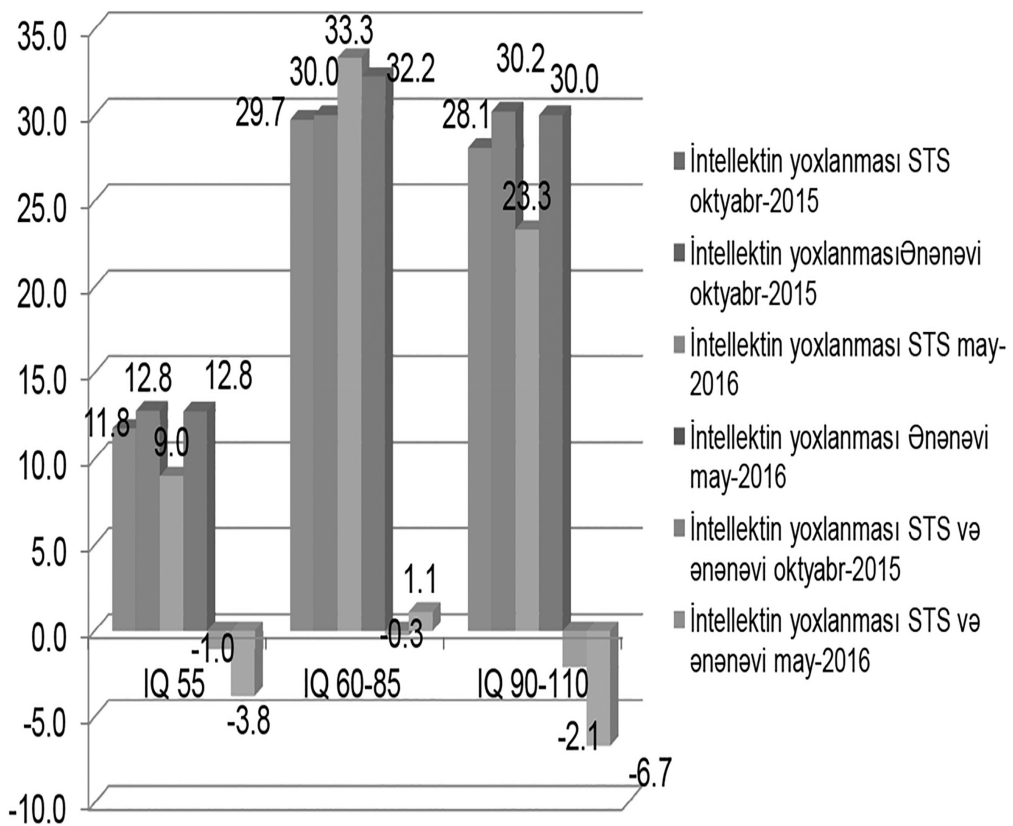
1. Oktyabr və may ayları üzrə diqqət prosesinin inkişaf dinamikasının müqayisəli təhlili

Səviyyələr	Diqqətin keçirilməsi STS oktyabr – 2015	Diqqətin keçirilməsi Ənənəvi oktyabr – 2015	Diqqətin keçirilməsi STS may – 2016	Diqqətin keçirilməsi Ənənəvi may – 2016	Diqqətin keçirilməsi STS və ənənəvi oktyabr – 2015	Diqqətin keçirilməsi STS və ənənəvi may – 2016
Aşağı	73,2	66,6	39,9	41,6	6,6	-1,7
Orta	20,3	24,6	20,6	23,8	-4,3	-3,2
Yüksək	6,5	8,8	39,5	34,7	-2,3	4,8

2. Oktyabr və may ayları üzrə intellekt nəticələrinin müqayisəli təhlili

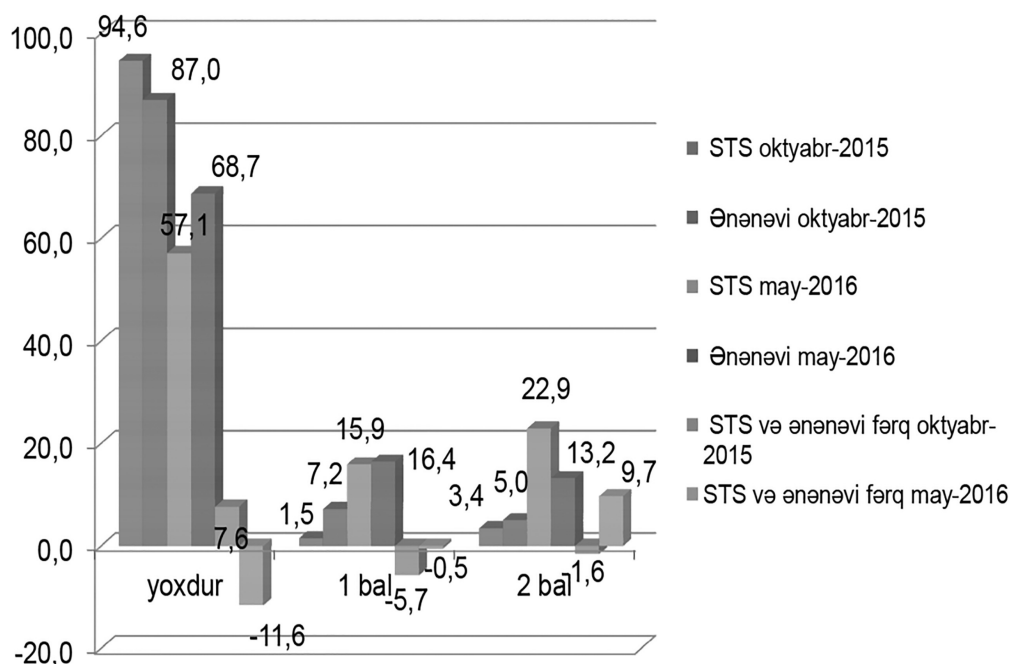
Səviyyələr	İntellektin yoxlanması STS oktyabr – 2015	İntellektin yoxlanması Ənənəvi oktyabr – 2015	İntellektin yoxlanması STS may – 2016	İntellektin yoxlanması Ənənəvi may – 2016	İntellektin yoxlanması STS və ənənəvi oktyabr – 2015	İntellektin yoxlanması STS və ənənəvi may – 2016
IQ 55	11,8	12,8	9,0	12,8	-1,0	-3,8
IQ 60-85	29,7	30,0	33,3	32,2	-0,3	1,1
IQ 90-110	28,1	30,2	23,3	30,0	-2,1	-6,7
IQ 115-135	30,4	27,0	34,3	25,0	3,4	9,3

3. Oktyabr və may ayları üzrə yaradıcı potensialın nəticələrinin müqayisəli təhlili

Yaradıcı potensial (çeviklik)	STS oktyabr – 2015	Ənənəvi oktyabr – 2015	STS may – 2016	Ənənəvi may – 2016	STS və ənənəvi fərq oktyabr – 2015	STS və ənənəvi fərq may – 2016
zəif çeviklik	40,4	46,6	17,6	24,8	-6,2	-7,2
orta çeviklik	55,6	51,2	60,5	62,1	4,4	-1,6
güclü çeviklik	4,0	2,2	21,9	13,2	1,8	8,7

ST və ənənəvi 2-ci siniflərdə oktyabr 2015 və may 2016-cı il tarixlərdə keçirilən monitorinqlərin nəticələrinin müqayisəli təhlili Yaradıcı potensial (orijinallıq meyarı üzrə)

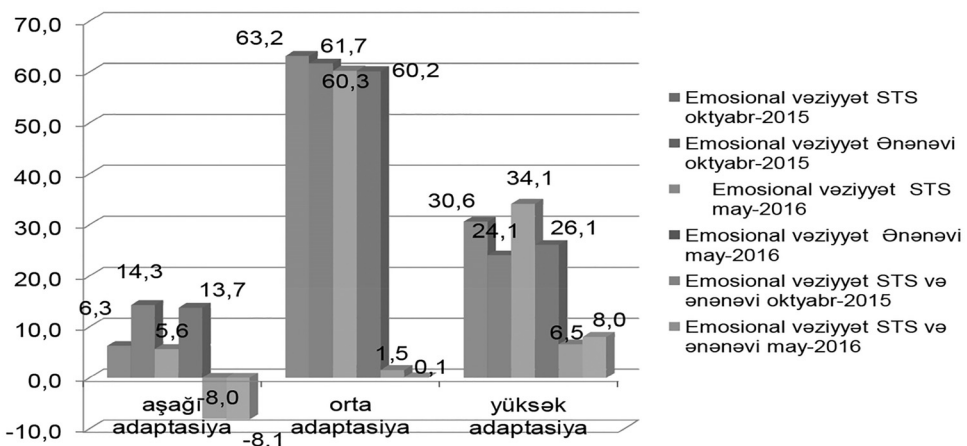
Yaradıcı potensial (orijinal-lıq)	STS oktyabr – 2015	Ənənəvi oktyabr – 2015	STS may – 2016	Ənənəvi may – 2016	STS və ənənəvi fərq oktyabr – 2015	STS və ənənəvi fərq may – 2016
Yoxdur	94,6	87,0	57,1	68,7	7,6	-11,6
1 bal	1,5	7,2	15,9	16,4	-5,7	-0,5
2 bal	3,4	5,0	22,9	13,2	-1,6	9,7
3 bal	0,5	0,8	4	1,7	-0,3	2,3

4. Oktyabr və may ayları üzrə emosional vəziyyətin müqayisəli təhlili

Səviyyələr	Emosional vəziyyət STS oktyabr – 2015	Emosional vəziyyət Ənənəvi oktyabr – 2015	Emosional vəziyyət STS may – 2016	Emosional vəziyyət Ənənəvi may – 2016	Emosional vəziyyət STS və ənənəvi oktyabr – 2015	Emosional vəziyyət STS və ənənəvi may – 2016
aşağı adaptasiya	6,3	14,3	5,6	13,7	-8,0	-8,1
orta adaptasiya	63,2	61,7	60,3	60,2	1,5	0,1
yüksək adaptasiya	30,6	24,1	34,1	26,1	6,5	8,0

ST və ənənəvi 2-ci siniflərdə oktyabr 2015 və may 2016-cı il tarixlərdə keçirilən monitorinqlərin nəticələrinin müqayisəli təhlili

Emosional vəziyyət

Tədqiqat materiallarının təhlilinə əsasən aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

2015 oktyabr və 2016 may ayları üzrə aparılmış monitorinqlərin nəticələri sistemləşdirilmiş və müvafiq riyazi-statistik təhlil metodları ilə müəyyən edilmişdir.

Apardığımız tədqiqatın nəticələri sübut edir ki, “Sağlam təhsil” siniflərində gigiyenik normalara müvafiq təşkil edilmiş “Sağlam tədris” şəraiti, sinifdə şagird sayının optimalaşdırılması, hərəkəti fəallıq şagirdlərin əqli proseslərin, emosional halların, yaradıcılıq potensiallarının müsbət dinamika inkişaf etdirilməsinə, şagirdlərin məktəbə qarşı olan neqativ münasibətin azalmasına, şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması üçün müsbət şərait yaradır.

Hər iki eksperimental (birinci və ikinci) ST sinifləri üzrə göstərilən indikatorlar üzrə müsbət inkişaf dinamika müşahidə olunur.

ST siniflərində əsas psixoloji indikator kimi götürülən diqqətin keçirilməsində yüksək inkişaf dinamika qeyd olunub. Belə ki, əgər oktyabr ayında diqqətin keçirilməsinin aşağı səviyyəsi 72,7% təşkil edirdisə, artıq may ayında bu göstərici xeyli azalaraq 30,1% təşkil edib. Diqqətin keçirilməsinin yüksək səviyyəsi isə oktyabr ayında 8,3% təşkil edirdisə, artıq may ayında bu göstərici xeyli yüksəlmiş olur, yəni 38,0% olub.

Diqqətin keçirilməsi üç səviyyədə tədqiq edilmişdir. ST siniflərində qeyd edilən kriteriy üzrə “aşağı” səviyyədə isə ST siniflərdə 39,9%, ənənəvi sinifdə isə 41,6%,

“Orta səviyyə”li şagirdlər ST 20,6% təşkil etdiyi halda, ənənəvi sinifdə isə bu -23,8% olmuşdur.

ST siniflərdə “yüksək” səviyyə üzrə 39,5% olduğu halda ənənəvi sinifdə 34,7% təşkil etmişdir. Qrafiklərdən də aydın görünür ki, ST sinif şagirdlərində diqqətin keçirilməsi inkişafetdirici mühitin təsiri altında inkişaf etmişdir. Beləliklə, qeyd etmək olar ki, ST siniflərində tətbiq edilən “Universal Simvollar Sxemləri”, “Vizual vestibulyator məşqçi sistemi” elementləri şagirdlərin əsas koqnitiv prosesi olan diqqətin inkişafına müsbət təsir edir.

Apardığımız tədqiqat zamanı aydın oldu ki, ST siniflərində orta IQ səviyyəsi (90–110) 28,1% – 23,3% qədər azalmışdır. Yüksək IQ səviyyəsi isə (115–135) 30,4% – 34,3% qədər yüksəlmişdir.

Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, tədris ilinin sonuna yaxın ST sinif şagirdlərində yaradıcılıq potensialın inkişafı üçün onların yaradıcı bacarıqları xeyli yüksəlmiş olur. Belə ki, ST siniflərdə orijinallıq 3 ballı şkalası üzrə qiymətləndirərkən 0,5% 4,0% qədər yüksəlmişdir. Ənənəvi siniflərdə isə bu rəqəm 1,7% təşkil

edib. STS dərscənkənar fəaliyyətlərə üstünlük verilməsi (müxtəlif proqramların təşkili, tədbirlərin keçirilməsi, ekskursiyalar, teatr tamaşaları, rəssamlıq dərsləri, yarışlar) şagirdlərin yaradıcı potensialının inkişafına müsbət təsir göstərib.

Apađığımız müqayisəli təhlilin nəticələri göstərdi ki, ST və ənənəvi sinif şagirdlərinin məktəbə emosional vəziyyətini tədqiq edərkən ST siniflərində aşağı adaptasiya – 5,6 %, ənənəvi sinifdə isə 13,7% təşkil edirdi. ST siniflərində orta adaptasiya 60,3%, ənənəvi sinifdə isə bu 60,2% təşkil edirdi. ST siniflərdə yüksək

adaptasiya 34,1% olduğu halda ənənəvi sinifdə 26,1% təşkil etmişdir.

Beləliklə, təqiqatın nəticəsi olaraq əldə edilən məlumatlar bizə əsas verir ki, ST siniflərində tətbiq edilən xüsusi inkişafedici və əlverişli emosional mühit sağlam texnologiyaların əsasında, şagirdlərin həm idrakı həm də emosional proseslərin inkişafına daha rahat və tez uyğunlaşmağa kömək edir.

Bütün bunlarla yanaşı, ST siniflərində şagirdlər hər bir yeniliyə, şəbbüskarlığa maraq göstərirlər, təhsilə və yaradıcılığa maraqlıdılar və onu hər bir şagird daxili imkanına əsaslanaraq daim inkişaf etdirə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə. İdrak prosesləri və hisslər. B, 2006
2. Əlizadə Ə. Şagirlərdə təxəyyülün inkişafı və tərbiyə edilməsi. B, 1965
3. Əlyev B. İntellektual inkişaf səviyyəsi və onun öyrənilməsi metodları. B, 1995
4. Bəylərov E., Mehrabov A. Şagird intellektinin inkişafı, b., 2010
5. Лейтес Н. Умственные способности и возраст. М, 1971
6. Люшер М. Цветовой тест Люшера. М., 2002

ВОЗДЕЙСТВИЕ НОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА КОГНИТИВНЫЕ И ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВЫЕ ПРОЦЕССЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

АБСТРАКТ

В данной статье говорится о воздействии новых образовательных технологий на когнитивные и эмоционально-волевые процессы младших школьников.

Исследования в области психологии развития (Л.Выготский, Ю. Гиппенрейтер, Д. Богоявленская, М.Безруких тд) ребенка показывают, что одним из важных составляющих факторов в формировании успешного психического развития ребенка является создание здоровой развивающей среды.

Наряду с перечисленными в статье автором ряд проблем в образовательной сфере, автор так же в своей статье знакомит результатами исследования о воздействии новых образовательных технологий на когнитивные и эмоционально-волевые процессы младших школьников проведенными в 2015-2016 г в проекте «Здоровая нация – Здоровое образование», в которое были вовлечены учащиеся первых и вторых классов девяти средних школ г.Баку и одной средней школы г. Сумгаита.

COGNITIVE AND EMOTIONALLY MINDED YOUNG TEACHERS ON NEW EDUCATIONAL TECHNOLOGIYES

ABSTRACT

This article examines the impact of new educational technologies on the processes of cognitive and emotional desire of young students. Research in the field of developmental psychology (L.Vygotsky, Yu.Gippenreiter, M.Bezrukih and others) show that the successful development of the child's mental development environment. The project entitled Healthy Nation-Healthy Educational presents the results of children performed in 2015-2016 with the help of new educational technologies in the cognitive and emotional processes of the writer in his article.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 16 aprel 2017-ci ildə daxil olmuşdur

BİLİKLƏRİN ƏLDƏ EDİLMƏSİNİN ASANLAŞDIRILMASI TƏLİM PROSESİNİN HUMANİSTLƏSDİRİLMƏSİNƏ NƏİL OLMAQ YOLLARINDAN BİRİ KİMİ

İ.M.Məmmədov

GDU-nun psixologiya kafedrasının baş müəllimi

S.Z.Şahverdiyeva

GDU-nun psixologiya kafedrasının baş müəllimi

E-mail: İlhamgdu59@mail.ru

Açar sözlər: *biliklərin əldə edilməsinin asanlaşdırılması, fəal təlim metodları, təlim prosesinin humanistləşdirilməsi, inkişaf, müasir dərs, fasilitator, kompensasiya.*

Ключевые слова: *доступность знаний, интерактивные методы обучения, гуманизация учебного процесса, развитие, современный урок, фасилитатор, компенсация.*

Key words: *access to knowledge, interactive teaching methods, the humanization of learning process, development, modern lesson, the facilitator, compensation.*

Şagirdlərin təlim materialını mənimsəməsinin səmərəli təşkili yollarının araşdırılması problemi həmişə psixoloqların və pedaqoqların diqqəti mərkəzində olub. Bu problem psixoloji ədəbiyyatda “təlimin optimallaşdırılması”, təlimin fərdiləşdirilməsi”, “öyrənmənin idarə olunması”, “təlim üsullarına yiyələnmə” və digər anlayışlar adı altında müxtəlif psixoloqlar, pedaqoqlar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu istiqamətdə müxtəlif nəzəriyyələr, konsepsiyalar və metodikalar işlənib hazırlanmış və praktikada yoxlanılmışdır. Pro-

blem müxtəlif istiqamətlərdə xarici ölkələrin tanınmış psixoloqlardan E.Skinnerin, L.S.Viqotskinin, S.L.Rubinsteinin, B.G.Ananyevin, L.V.Zankovun, N.A.Mençinskayanın, D.Y.Bogoyavlenskinin, N.F.Talızının, P.Y.Qalperinin və digərlərinin əsərlərində işıqlandırılmışdır. Respublikamızda bu problem M.C.Məhərrəmov, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, B.H.Əliyev, A.Y.Məmmədov və digər kimi tanınmış psixoloqlar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə araşdırılmışdır.

Son zamanlar problem şagirdlərə

“öyrənməyi öyrətmək” anlayışı adı altında daha çox qabardılır. Problemin “biliklərin əldə edilməsinin asanlaşdırılması” adı altında araşdırılması Z.İ.Kalmikovanın adı ilə bağlıdır [9].

Bu gün, psixoloqlar, pedaqoqlar və valideyinlər şagirdlərin təlim marağının azalmasından, materialın çətinləşdirilməsindən şagirdlərin çətin mənimsəməsindən şikayətlənirlər. Bir qrup tədqiqatçılar, hətta, ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin sayının azaldılması, onların tədrisinin asanlaşdırılması problemini gündəmə gətirirlər. Praktika göstərir ki, bu gün müəllimlər şagirdləri istədiyi istədiyi sinifdə, istərsə də evdə təlim tapşırıqları ilə daha çox yekləməyə meyillidirlər. Dünya təhsil praktikasında isə belə bir ənənə mövcuddur ki, təlim materialı şagirdlərə sinifdə öyrədilməli, onlara verilən biliklərin mənimsənilməsi maksimum asanlaşdırılmalı, şagirdlər həddən ziyadə yüklənməməli, materialı öyrənməkdən zövq almalı və bezikməməlidirlər. Başqa sözlə desək, müəllimlər müxtəlif metodikalardan istifadə etməklə təlim materiallarının mənimsənilməsini şagirdlər üçün əlçatan etməyə çalışmalıdırlar.

Bir sıra pedaqoqlar və psixoloqlar bu gün şagirdlərə çox material verməkdənsə, onlara materialı necə

öyrənməyi öyrətməyin daha zəruri olması mövqeyində çıxış edirlər. Məhz bu cür yanaşma, təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına şərait yaradır.

Son dövrlər psixoloqlar, pedaqoqlar və həkimlər “məktəb stressi”, “təlim stressi”, “imtahan stressi” anlayışlarına xüsusi diqqət ayırırlar. Bunları yaradan səbəblər sırasında proqramın çətinliyi, imtahanqabağı gərginliklər, aşağı qiymətlər, müəllimlərin qeyri-korrekt münasibəti xüsusi qeyd olunur. “Məlumdur ki, müasir təhsilin başlıca vəzifələrindən biri stressə dözümlülüyü inkişaf etdirmək, bu yönündə sagid və tələbələrdə stressə məruz qalmanın qismən də olsa qarşısını almaqdır” [2, s. 232].

Umumiyyətlə, pedaqoji psixologiyanın inkişaf tarixi təlimin çətinliyinin müxtəlif aspektlərinin araşdırılması ilə ayrılmaz surədə bağlıdır. Bir qism müəlliflərin tədqiqatlarının nəticələri göstərir ki, ibtidai siniflərdə ayrılan vaxt ərzində, lazım olan həcmdə proqramı mənimsəməyə uşaqların sayı getdikcə artır[12;15]. Belə uşaqlar məktəbdə təlim uğursuzluğuna məruz qalmaqla, məktəbə adaptasiyada çətinliklərlə üzləşirlər. Hər bir şagirdin özünü məktəbdə rahat hiss etməsi üçün zəruri şərtlərdən biri, onun təlim işinin öhdəsindən kifayət səviyyədə gəlməsi və bunu

heç də digərlərindən pis etəməməsinə əmin olmasdır. Əgər şagird təlim materialını mənimsəyə bilmirsə, buna gücü çatmırsa psixoloji gərginliyə məzur qalır, onda məktəb təliminə qarşı neqativ münasibət yaranır, oxumaq həvəsi ölür, başqa sözlə, şagirdə “məktəb dezadaptasiyası” sindromu əmələ gəlir [7;12;1]. Bu baxımdan biliklərin əldə edilməsinin asanlaşdırılması müasir dərş prosesində təlimin humanistləşdirilməsinin mühüm psixoloji şərtlərindən biri hesab edilir. Psixoloji ədəbiyyatda bu fakt “məktəbin humanistləşdirilməsinin zəruri psixoloji şərti kimi qiymətləndirilir” [9, s.11].

Yeni biliklərin əldə edilməsinin başlıca şərti onların başa düşülməsi, anlaşılmasıdır. Bunun əsasında “artıq mövcud olan biliklərlə mənimsənilməsi zəruri olan biliklər arasında yeni mənə əlaqələrinin yaradılması durur”[9, s.13]. Belə olan halda, artıq mövcud olan biliklər vasitəsi ilə əldə olunan yeni biliklər tanış olan biliklər kimi çıxış edirlər. Əks təqdirdə, mexaniki təkrarlama əsasında yeni biliklər əzbərlənərək yalnız formal mənimsənilir.

Artıq çoxdandır ki, ənənəvi təlimin çatışmayan cəhətləri elmi dairələrdə geniş təhlil olunur. Onun müasir tələblərə cavab verməyən cəhətləri kimi avtoritarlığı, ciddi tələblərə, qadağalara, nizam-intizama, tənbeh-

lərə əsaslanması tənqid olunur. Qeyd olunur ki, ənənəvi-avtoritar təlimə üstünlük verən müəllimlər, əksər hallarda, təlim-tərbiyə işində rəğbətləndirmə, anlama, etibar etmə və psixoloji dəstək olma istiqamətində yeni metodikalar işləyib hazırlamaq üzərində düşünmək əvəzinə, şagirdləri oxumağa məcbur etmək, onları necə tənbeh etmək, dərşdə nizam-intizama necə nail olmaq istiqamətində metodikalar işləyib hazırlamağa çalışırlar[14, s.111-119]. Praktika göstərir ki, əksər hallarda bu cəhdlər heç bir nəticə vermir. Hətta, bir qism müəllimlər əminliklə qeyd edirlər ki, ciddi tələblər, qorxu, məcburiyyət olmasa şagirdlər oxumazlar. Göründüyü kimi şagirdin şəxsiyyəti müəllim tərəfindən təzyiq altında saxlanılır. Bu barədə məşhur pedaqoq və psixoloq Ş.A.Amonaşvili yazır: “Belə bir situasiyanı təsəvvür edək: – xəstə ona əzab verən ağrılardan özünə yer tapa bilmir, həkim isə dilə tutub sakitləşdirə bilmədiyi üçün hövsələdən çıxaraq onu xəstəxanadan qovur, çıx get deyir, sən pis xəstəsən, səni müalicə etmək istəmirəm deyir. Bu situasiyanı təsəvvürdə yaratmaq çətindi. Pedaqoji praktikada isə bunu təsəvvürə gətirmək olmaz” [3, s. 26].

Müəllim tərəfindən qorxudulan və təzyiqlərə məruz qalan şagirdlər tərslik nümayiş etdirir, oxumaq

istəməirlər. Əksinə, şagirdlərə humanist yanaşılarda onların ləyaqət hissəinə xələl gəlmir, hüquqları qorunur, fərdi qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaradılır. İ. P. Podlasıya görə: “Humanist pedaqogika – tələbələri, şagirdləri təlim prosesinin fəal, şüurlu, bərabərhüquqlu iştirakçıları rolunda təsdiq edən elmi qaydalar sistemidir” [13, s. 203].

Təlim prosesinin humanistləşdirilməsinin önəmli yollarından biri biliklərin əldə edilməsinin asanlaşdırılması hesab edilir. Tədris olunan proqram materialının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinin zəruri şərtlərindən biri hər bir şagirdə əvvəlcədən minimum biliklərin mövcud olmasıdır ki, bunu da L.S.Vıqotski “inkişafın aktual səviyyəsi” adlandırır. Bu şərtin reallaşması öyrənilən materialın şagirdlərin uzunmüddətli hafizəsində möhkəmlənməsini təmin edir.

Mənimsəmənin özəyini təşkil edən ümumilləşdirmələr, təlim zamanı əldə olunan biliklər arasında mənə əlaqələrinin yaradılması prosesində formalaşır. Z.İ.Kalmıkova bu barədə belə yazır: “Ümumiləşdirmə mənimsəmə prosesinin həm başlanğıc nöqtəsi, həm vasitəsi, həm də nəticəsidir. Yalnız belə olan halda, mənimsənilmiş biliklər sonrakı mənimsəmə prosesinin yeni başlanğıc nöqtəsi və praktik fəaliyyətin əsası

kimi çıxış edirlər” [8. s.57]. Öyrənilən nəzəri materialın əlaqələndirildiyi əşyalar, hadisələr dairəsi nə qədər geniş olarsa və bu zaman ayrılan əlamətlər nə dərəcədə əhəmiyyətli olarsa ümumiləşmiş nəzəri biliklər bir o qədər dərinədən başa düşülər. Beləliklə, yeni materialı başa düşməyin əsas yolu şagirdlərin əldə etdiyi şəxsi təcrübə hesab edilir. Adətən, məktəbdə öyrədilməsi nəzərdə tutulmuş, yüksək səviyyəli ümumiləşdirmə tələb edən nəzəri biliklər şagirdlərin şəxsi təcrübəsinə çevrilmir. Təcrübə göstərir ki, bu bilikləri də şagirdlərin şəxsi təcrübəsinə çevirmək üçün onlara tanış olan, yaxşı anladıqları, qismən aşağı səviyyəli ümumiləşmə tələb edən bilikləri yada salmaq kifayətdir. Belə ki, ibtidai sinif şagirdlərinə hesab əməliyyatlarını öyrədikən real əşyalarla (barmaqlardan, çöplərdən istifadə etməklə) əməliyyatlar aparmaqdan istifadə olunur. Sonralar bu uşaqlar həmin əməliyyatları əqli planda, real əşyalara istinad etmədən icra edirlər. Bu fakt mənimsənilən biliklərimin şagirdlərin şəxsi təcrübəsinə çevrilməsini təsdiq edir. Görkəmli rus psixoloqu P.Y.Qalperin özünün “Əqli işlərin və anlayışların mərhələlər üzrə formalaşdırılması” nəzəriyyəsinə bu məsələni geniş araşdırır və açıqlayır [5]. Onun bu nəzəriyyəsinin məktəb praktikasında tətbiqi

istiqamətində bir sıra eksperimental tədqiqatlar aparılmış və təlimin optimallaşdırılması istiqamətində əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, psixoloji nöqteyi nəzərdən “mücərrəd”, “konkret” anlayışlar öz-özlüyündə nisbidir. İnsan üçün mücərrəd olan ona tanış olan konkret olanlarla əlaqələndirildikdə asanlıqla konkret olanlara çevrilir.

Yeni materialın başa düşülməsi şagirdlərdə artıq mövcud olan baza bilikləri ilə əlaqələndirilməklə həyata keçirildiyi üçün, bu prosesdə hafizə əhəmiyyətli rol oynayır. Hal-hazırda isə təlim prosesində şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə xüsusi önəm verilir. Sanki təfəkkür hafizəyə qarşı qoyulur. Təbiidir ki, bu kökündən yanılışdır. Bildiyimiz kimi təlim prosesində, ümumiyyətlə, bütün idrak prosesləri iştirak edir və hər biri mənimsəmə prosesinə öz töhfəsini verir. Praktika göstərir ki, şagirdlərin minimum biliklərə yiyələnmədikləri halda sinifdən-sinifə keçirilməsi və bu zaman hafizənin rolunun lazımcına qiymətləndirilməməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, bu gün orta ümumtəhsil məktəblərini bitirən şagirdlərin böyük bir qismi ali məktəblərə qəbul zamanı aşağı ballar toplayırlar.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, mənimsəmə prosesi yeni biliklərlə, şagirdlərin həmin biliklərin məzmu-

nunu başa düşməyə köməklik göstərən şəxsi təcrübəsi arasında mənə əlaqələrinin yaradılması kimi başa düşülməlidir. Əgər bu təcrübə bu və ya digər şagirddə yoxdursa, onda o, dərstdə özünü bir növ “dilini bilmədiyi yad bir ölkəyə düşmüş adam kimi” hiss edəcəkdir. Bu gün proqram materialında nəzərdə tutulan minimal biliklərə yiyələnmə bilməyən çoxlu sayda belə şagirdlərə rast gəlmək olur.

Elmin və texnikanın artan tempinə inkişafı bu günün məktəb proqramına təsirsiz ötüşmür. Bu proqramlarda şagirdlərin şəxsi təcrübəsindən uzaq olan nəzəri biliklərin ümumi çəkisi gündən-günə artır. Bu baxımdan məktəblərdə tədris olunan proqramların məzmununa xələl gətirmədən, qismən sadələşdirilməsi və rəşional metodlardan istifadə etməklə onların tədris olunması günün tələbləri kimi çıxış edir. Şagirdlərin böyük bir qismi mənimsəyə bilmədiyi halda belə material verilən proqramının tələbinə uyğun formal tədris olunur, onlar sinifdən-sinifə keçirilir, növbəti sinifdə də eyni çətinliklərlə üzləşirlər. Bağli dairə bu cür də davam edir, nəticəsi isə yuxarıda deyildiyi kimi göz qabağındadır.

Məşhur rus pedaqoqu V.F.Şatalov keçən əsrin 90-cı illərində təlimdə nəzəri biliklərin artan rolunu nəzərə alaraq problemə yaradıcı yanaşmağı

təklif edirdi. O, materialı anlamagın hər kəs, hətta zəif oxuyan şagirdlər üçün belə əlçatan olmasını və əsas məzmununun onların hafizəsində qalmasını təmin etmək istiqamətində konkret yol tapmışdı. Onun yanaşmasına görə, müəllim şagirdlərə yeni materialı təqdim edərkən onu ən əvvəl özü şərh edir, başa salır. Bu zaman materialın hər bir şagird üçün əlçatan olmasını təmin etmək məqsədi ilə o, şərhini bacardıqca aydın, sadə edir. Bundan sonra, təqdim olunan materialın mənimsənilməsinin asanlaşdırılmasını təmin etmək üçün müəllim onu ikinci dəfə yenidən daha qısa, əsas mahiyyətini ayırmaq-la təkrarlayır. Bununla o, şagirdləri səhv əqli nəticəyə gəlməkdən sığortalayır.

Məlumdur ki, təlimin əsasında şagirdlərdə ümumiləşmiş nəzəri biliklərin formalaşdırılması durur. Buna istinadən, nəzəri biliklərin konkretləşmiş minimal hissələrlə təqdim edilməsi anlayışların differensiasiyası üçün əlverişli şərait yaradır. Bu gün şoxlarının kifayət qədər diqqət ayırmadığı bu məsələ mühüm bir məsələdir. Bu məsələyə vaxtı ilə məşhur rus psixoloqlarından D.N.Boqoyavlenski və N.A.Mençinskaya [4], L.V. Zankov [6] xüsusi diqqət ayırırdılar.

Bu gün məktəb təlimi qarşısında belə bir məsələ durur: “Bu qədər çə-

tin və şagirdlərin şəxsi təcrübəsindən uzaq olan nəzəri materialı onların başa düşməsi üçün necə əlçatan etmək olar?” Bu suala cavab tapmağa müasir dərslərdə fəal təlim metodlarını tətbiq etmək imkan verir. Bu metodlardan istifadə edən müəllimlər şagirdlər üçün maksimum öyrədici mühit yaratmaq qayğısına qalırlar. Təlimdə öyrədici muhitin yaradılması prosesini humanist pedaqogikanın ilk yaradıcısı, tanınmış Amerika psixoloqu K. Rojers “fasilitasiya” (fasilitate ingiliscədən azərbaycancaya asanlaşdırma kimi tərcümə olunur), bu mühiti yaradan müəllimi isə “fasilitator” adlandırırdı. O, qeyd edirdi ki, təlim prosesinin humanistləşdirilməsi pedaqoji işi asanlaşdırır. Hazır təcrübəni ötürməklə kimi isə də dəyişdirmək mümkün deyildir və təlimdə müəllimin rolu şagirdlərin inkişafını təmin edən mühiti yaratmaqdır.

Təlimin prosesinin humanistləşdirilməsi müəllimlərin qarşısında aşağıdakı tələbləri qoyur:

1. müəllim şagirdləri ruhlandırma-lı və istiqamətləndirməlidir.
2. təlim – yaradıcı prosesdir;
3. təlim – fəal prosesdir;
4. diskusiya – təlim prosesinin zəruri komponentlərindən biridir.

Fəal, interaktiv təlim metodları-nın tətbiqi ilə aparılan müasir dərslərdə şagirdlər yalnız yeni biliklərin

daşıyıcısı kimi deyil, həm də, bu biliklərin əldə edilməsi prosesinin iştirakçıları kimi çıxış edirlər. Başqa sözlə, müasir dərstdə müəllim şagirdlərin materialı yaddasaxlamasını təmin etdirməklə yanaşı, həm də onlara bu bilikləri nücə əldə etməyi, yəni düşünməyi öyrətməyin qayğısına qalır. Düşünmək isə əqli iş aparmaq deməkdir. “Biliklərin mənimsəməsinin əsasını şagirdlərin müəllim tərəfindən istiqamətləndirilmiş aktiv fikri fəaliyyəti təşkil edir” [2, s.73].

Fikri fəaliyyət prosesində yalnız təfəkkürün iştirak etdiyini düşünmək kökündən yanlışdır. Bu prosesdə, qeyd olunduğu kimi, digər idrak prosesləri, xüsusilə də hafizə müstəsna rol oynayır. Əldə olunmuş biliklərin praktik məsələlərin həllinə tətbiqi, hər şeydən əvvəl, onların nə dərəcədə dərinlən başa düşülməsindən asılıdır. Yada salmaq ki, anlama, başa düşmə həmişə öyrənilən yeni materialla artıq mövcud olan biliklər arasında əlaqə yaratmaq nəzərdə tutulur. Bu barədə İ.M.Seçenov qeyd edirdi ki, bütün həyatı boyu insanın beynindən hafizədə qeydə alınma-

yan heç bir fikir keçmir. P.P. Blonski isə bu barədə qeyd edirdi ki, boş baş mühakimə yürütmür, bu baş nə qədər çox təcrübə və biliyə malikdirsə bir o qədər çox mühakimə yürüdür [9, s. 28].

Müəyyən olunmuşdur ki, öyrənilən yeni materialın möhkəmləndirilməsi istiqamətində xüsusi iş aparılmadıqda, hətta kifayət qədər başa düşülsə belə, onun az bir hissəsi yadda qalır. Bu baxımdan əldə olunan yeni biliklərin, əvvəllər əldə olunan biliklərlə əldəqətləndirilməsi çox zəruri hesab edilir.

Beləliklə, nəticə olaraq onu demək olar ki, biliklərin mənimsənilməsinin asanlaşdırılması hər bir müəllimin ən ümdə vəzifəsidir. Buna daha asan nail olmaq üçün müəllimlər dərs prosesində fəal təlim metodlarından səriştəli istifadə etmək bacarıqlarına mükəmməl yiyələnməli və bununla da təlim prosesini bütün şagirdlər üçün daha maraqlı, əlçatan etməyə maksimum səylər göstərməlidir. Şagirdlərin bilikləri mənimsəməsinə asanlaşdıran ən önəmli yollardan biri humanist pedaqogikanın prinsiplərinə lazımcı əməl etməkdir.

Ədəbiyyat:

1.Aslanova Z.M., Məmmədov İ.M. Kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətinin optimallaşdırılması. OKA Ofset, Bakı – 2012. 159 s.

2.Əliyev B., Əliyeva K., Cabbarov R. Pedaqoji psixologiya. (dərslik). Bakı, “Təhsil”, 2011. 256 s.

3. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике. Москва, Просвещение, 1986.
4. Богоявленский Д.Н., Менчинская Н.А. Психология усвоения знаний в школе. Москва, Просвещение, 1959. 352 с.
5. Гальперин П.Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка. Москва, Просвещение, 1985. 45с.
6. Занков Л. В. Память и мышление в учебной деятельности школьника. //Советская педагогика. 1969 № 10. С.9 – 16.
7. Каган В.Е. Психогенные формы школьной дезадаптации // Вопросы психологии. 1984. № 4. С. 89–95.
8. Калмыкова З.И. Психолого-педагогические проблемы создания и использования учебника // Вопросы психологии. 1983. № 6. С. 53-60.
9. Калмыкова З.И. Педагогика гуманизма. Москва, Изд. «Знание», 1990 – 80 с.-(Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология»; № 6.).
10. Коррекционная педагогика в начальном образовании. /Г.Ф.Кумарина, М.Э.Вайнер., Ю.Н. Вьюнкова и др./ Под ред. Г.Ф. Кумариной, Москва, Академия, 2001. 320 с.
- 11.Отстающие в учении школьники (проблемы психического развития). /Под. ред. З.И. Калмыковой, И.Ю. Кулагиной. Москва, 1986. 183 с.
12. Общение и формирование личности школьников. (Под. ред. А.А.Бодалева и Р.Л.Кричевского). Москва, 1982. 165 с.
13. Подласый И.П. Учебник для вузов. Педагогика – Новый курс. Москва, ВЛАДОС. 1999. 395 с.
14. Урунова Х. Гуманизация учебного процесса отказ от авторитарно-императивного стиля обучения. //Ученые записи Худжандского госуниверситета им. Б.Гафурова. Гуманитарные науки. Душанбе. 2009. С.111-119.
15. Шевченко С.Г. Коррекционно-развивающее обучение: Организационно-педагогические аспекты: Метод. пособие для учителей классов коррекционно-развивающего обучения. Москва, ВЛАДОС. 1999. 136 с.

ДОСТУПНОСТЬ ЗНАНИЙ КАК ОДИН ИЗ ПУТЕЙ ДОСТИЖЕНИЯ ГУМАНИЗАЦИИ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

АБСТРАКТ

В статье анализируется проблема доступности знаний как путь к гуманизации учебного процесса. При исследовании мы исходили из того, что применения интерактивных методов в обучении на уроках развивая мышления учеников, обеспечивает доступность знаний для них. Развития мышления облегчая доступность знаний, обеспечивает гуманизацию учебного процесса. Каждый педагог, вступая в роли фасилитатора, в процессе учебных занятий с целью достижения гуманизации обучения обязан обеспечить максимальную доступность знаний для учеников.

FACILITATING OF KNOWLEDGE OBTAINING IS ONE OF THE WAYS OF HUMANIZATION THE EDUCATION PROCESS

ABSTRACT

The article analyzed the problem of accessibility of knowledge as a way to humanize the learning process. In the study, we proceeded from the fact that the use of interactive methods in teaching in the classroom developing, the thinking of students, provides access to knowledge for them. The development of thinking, facilitating the availability of knowledge, ensures the humanization of the learning process. Each teacher, entering into the role of facilitator, in the process of training sessions in order to achieve the humanization of training is required to ensure the maximum availability of knowledge for students.

Məqalə GDU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək
çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 18 may 2017-ci ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRDƏ PEŞƏSEÇİMİNİN FORMALAŞMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Sevinc Orucova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının doktorantı*

Açar sözlər: *yeniyetmələr, peşəseçimi, şəxsiyyət, özünügerçəkləşdirmə*

Ключовые слова: *подростки, выбор профессии, личность, самореализация*

Key words: *teenagers, a trade choice, personality, self-realization*

Peşə seçiminin aktual olduğu və peşə sahələrinin durmadan artdığı müasir dövrdə yeniyetmələrdə bu prosesin adekvat istiqamətləndirilməsi bir tərəfdən konkret sahələr üzrə mütəxəssislərin sayının artmasında, digər tərəfdən isə cəmiyyət üçün özünüaktuallaşdıran şəxsiyyətlər yetişdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malik ola bilər. Bəs görəsən yeniyetmələrdə peşəseçiminin formalaşmasına hansı amillər dominant təsir göstərir? Peşəseçimində korreksiya işləri aparmaq mümkündürmü? Bunun üçün hansı metodlardan istifadə etmək olar?

Nəzərə almaq lazımdır ki, peşəseçimi olduqca mürəkkəb və kifayət qədər paradoksal bir hadisədir. Peşəseçiminin paradoksallığı bir tərəfdən hər bir peşənin mürəkkəb struktura malik olması, digər tərəfdən isə

onunla tanışlıq və öyrənmənin uzun illər tələb etməsidir. Eləcə də həmin peşəyə adaptasiya da çox vaxt aparır. Başqa bir tərəfdən isə hər hansı peşəni seçmək üçün əvvəlcədən nəyi seçilməsini bilmək lazımdır. Seçim çox olduqda seçmə imkanları azalır. Ona görə ki, subyekt hansı peşənin onu potensial imkanına uyğun gəldiyini müəyyən etməkdə çətinlik çəkir.

Peşənin seçiminin çətinliyinin başqa bir tərəfi onunla şərtlənir ki, peşəkarın işinin məzmunu xarici müşahidəyə müyəssər olmur. Mütləq insan həmin peşənin içində olmalı və onu hiss etməlidir. Bu baxımdan yeniyetmə üçün peşə seçimi olduqca mürəkkəb psixoloji qanunauyğunluğa tabe olan bir prosesdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı peşəni seçərkən onun regional xüsusiyyətlərini bilmək zəruridir. Ye-

niyetmənin harada yaşaması bu proses üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən fiziki vəziyyət, sağlamlıq göstəriciləri də burada az rol oynamır.

Psixoloji tədqiqatlar (6,7,12) göstərir ki, yeniyetmələr peşə seçərkən “bir dəfə və həmişəlik” seçmək istəyirlər. Onlara elə gəlir ki, seçilmiş peşəni dəyişmək olduqca çətindir və seçim birdəfəlik edilməlidir. Peşəseçimində özünütəyinetmə mühüm rola malikdir və məhz özünü təyin edə bilən yeniyetmələr peşəseçimində yalnızlıqlara yol vermirlər. Bəs görəsən peşəkar özünütəyinetmə nə deməkdir?

Psixoloji mənbələrdə peşəkar özünütəyin dekidə insanın peşələr aləminə bütövlükdə və konkret seçilmiş peşəyə seçici münasibətidir. Tədqiqatlar (8,9) göstərir ki, peşəkar özünütəyinetmə bir neçə mərhələdən keçir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Birinci mərhələ. Bu mərhələdə cəmiyyət tələbatlarına və şəxsi tələbatlara uyğun peşə niyyətləri yaranır.

İkinci mərhələ. Bu mərhələdə konkret fəaliyyət sahəsinin məqsədyönlü və peşə baxımından öyrənilməsi baş verir. Məhz bu mərhələdə yeniyetmənin özünü peşəkar təyini baş verir.

Üçüncü mərhələ. Bu mərhələ peşəyə daxilolmadır. Bu bilavasitə

əmək şəraiti ilə tanış olma, özünün peşə səlahiyyətlərini qəbul etmədir. Bu zaman sosial münasibətlərə daxil olma baş verir.

Dördüncü mərhələ. Bu mərhələdə peşə cəhdlərinin gerçəkləşdirilməsi və fəaliyyətə peşəkar və ya yaradıcı yanaşma, özünü aktuallaşdırma prosesi baş verir.

Aparılmış tədqiqatlar (1,3,4,) göstərir ki, peşəkar özünütəyinetmədə üçamilli Parson modeli daha çox diqqəti cəkir. Bu model üç amilə əsaslanır: istəyirəm, bacarıram, lazımdır. Azərbaycan psixoloqu R.Cabbarov belə bir modeli özünügerçəkləşdirmə prosesində irəli sürmüş və mühüm nəticələr əldə etmişdir. O yazır: “İstəyirəm” blokuna fəallığa sövq edən maraqlar, arzular və həvəslər daxildir və o özünügerçəkləşdirmə imkanlarının artırılmasının şərtlərindən biridir. “Bacarıram” blokuna isə öz imkanların dərki, özünəmunasibət və özünəqiymət və özünüdərkətmə daxildir. Özünün imkanları haqqında təsəvvürlər o halda adekvat ola bilər ki, insan şüurlu şəkildə öz güclü cəhətlərinə istiqamətlənərək özünün qabiliyyətlərini və şəxsi keyfiyyətlərini qiymətləndirə bilsin. Bu prosesdə adekvat özünəmunasibət özünün imkanları haqqında təsəvvürlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. “Lazımdır” bloku özünütəşkilə səbəb olur. Buraya özünütənzimlənmə

daxildir ki, bu prosesi insan öz koq-nitiv biliklərindən istifadə etməklə həyata keçirir. Burada özünənə-zarətlə sosial nəzarət arasında kom-promiss yaranır.

Özünügerçəkləşdirmənin səmə-rəli strategiyasının seçim şəraiti “is-təyirəm”, “bacarıram” və “lazımdır” bloklarının harmoniyasıdır. Qərarın qəbul edilməsində, seçimin həyata keçirilməsində və planın formalaş-masında antisipasiya və apper-sepsiyanın təsiri özünü göstərir. Hadi-sələrin qabaqcadan duyulması, qa-baqcadan sezilməsi (antisipasiya) daha çox insanın əvvəlki təcrübəsindən, onun psixi fəaliyyətinin (apper-sepsiya) xüsusiyyətlərindən asılılıqla şərtlənir (2, s.34-36). Bu tədqiqata əsasən demək olar ki, “istəyirəm” bloku – yeniyetmənin arzusu, ma-raqları və cəhdləridir. Bir sıra hallarda o peşəyə aparıcı motividir.

“Bacarıram” bloku – biliklər və bacarıqlardır. Bu zaman fiziki sağ-lamlıq nəzərə alınır.

“Lazımdır” bloku – bu hal-hazır-da əmək bazarında tələb olunan pe-şəyə münasibətin konkretləşməsidir. Məhz bu elementlər əsasında peşə özünütəyinin psixoloji əsaslarını inkişaf etdirmək olar. Lakin bir mə-qamı nəzərə almaq lazımdır ki, bu üç amil birlikdə olduqda müəyən bir peşənin seçilməsi baş tutur. Fikri-mizcə, belə bir modelin inkişaf etdi-

rilməsi yeniyetmələrdə düzgün seçi-min edilməsinə və cəmiyyətdə gə-rəkli peşələrə marağın yaranmasına zəmin yaradacaqdır. Təbii ki, bütün bunlar hələ peşənin seçilməsi prose-sini tamalamır. Burda bir sıra amillər var ki, onlar birbaşa peşə seçiminə təsir göstərilir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Şəxsi peşəkar üstünlük. Bu yeni-yetmənin birbaşa tələbatlarına daxil-dir. Onlar hansı işi daha yaxşı edə biləcəklərinə əmin olduqdan sonra həmin peşəni seçirlər.

Validəynləri mövqeyi. Çox vaxt valideynlər özlərinin arzularına uyğun olaraq yeniyetmənin bu və ya digər peşəni seçməsinə təhrik edirlər.

Həmyaşıdların mövqeyi. Tədqiqatlar göstərir ki, əksər hallarda ye-niyetmələr peşəni “həmyaşıdlarının” xatirinə seçirlər. Yəni bir yerdə oxu-maq istəyi, dostluq, yoldaşlıq və s.

Müəllimlərin mövqeyi. Bir sıra müəllimlər yeniyetmələrdə dərin təəs-süratlar yaradır və öz avtoritetləri ilə yeniyetməyə bu və ya digər peşəni seçməyə yönəldirlər.

Qabiliyyətlər. Qabiliyyətlər insa-na anadangəlmə verilmişdir və on-ları inkişaf etdirmək zəruridir. Məhz zəruri qabiliyyətlərin olması yeni-yetməyə bu və ya digər uyğun peşəni seçməsinə inam yaradır.

İddia səviyyəsi. Tədqiqatlar gös-tərir ki, əksər hallarda yeniyetmələr

yüksək kateqoriyalı peşələrə oriyentasiyaya meyillidirlər. Bu zaman daha çox əmək haqqı olan peşələrə üstünlük verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, çox zaman yeniyetmənin nə qabiliyyətləri, nə də daxili aləmi həmin peşəyə uyğun gəlmir. Nəticədə frustrasiya halları yaşanır.

Məlumatlılıq. Çox hallarda bu amil peşə seçimində əsaslı rol oynayır. Çünki peşə haqqında məlumatlılıq yeniyetməlik yaş dövrü üçün xarakterik deyil. Profesoqrammanın öyrənilməsi peşə dünyasına daxil olmağa imkan verir, maraqlar artır və yeniyetmə öz imkanlarına uyğun gələn peşəni seçə bilər.

Meyllilik. Bu amil müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün təhrikədir, seçici istiqamətdir. Məhz onun əsasında yeniyetmədə sevdiyi peşəyə aid biliklərin və bacarıqların inkişaf etdirilməsi, təkmilləşdirilməsi baş verir (14).

Yeniyetməlik yaş dövründə peşə maraqlarının yaşauyğun dəyişməsi prosesi L.A.Qolovoy tərəfindən hərtərəfli araşdırılmışdır. Müəllif müxtəlif meyarlardan istifadə edərək bir neçə mərhələni ayırd edir.

O, birinci mərhələyə 12-13 yaşı aid edir. Bu mərhələdə peşə maraqları yüksək dəyişikliklə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə integrasiya zəifdir və yeniyetmə şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə bağlı deyildir. Əsas maraqlar idraki səciyyə daşıyır.

İkinci mərhələ 14-15 yaşı əhatə edir. Bu mərhələdə peşə maraqlarının formalaşmasının yüksək səviyyəsi, onların integrasiyası, şəxsiyyət və fərdiyyət strukturuna transformasiya müşahidə olunur.

Üçüncü mərhələ 16-17 yaş dövrünü özündə ehtiva edir. Bu mərhələdə peşə maraqlarının integrasiyası güclənir, cinsi xüsusiyyətlərə uyğun differensasiya olunur və idraki və peşə maraqları şəxsiyyət strukturunda birləşir (6,s.257).

Dördüncü mərhələ gənclik yaş dövrünü özündə birləşdirir. Bu mərhələdə artıq peşə sahəsi seçilmişdir və peşə qabiliyyətlərinin inkişafı üçün planlar qurulur, peşə istiqaməti formalaşır. Bir sıra tədqiqatçılar (10,12,14) peşə özünüdərinin prosesində üç mərhələni fərqləndirirlər:

Fantaziya seçimi mərhələsi (10 yaşıdan -13 yaşı qədər).

Axtarış mərhələsi. (0 yaşıdan -16 yaşı qədər).

Real seçim mərhələsi (17 yaşıdan yuxarı).(15)

İ.V.Juravlev qeyd edir ki, məktəbdənkənar sosial əhatə peşə seçimi üçün refrent rol oynamır. O, hər şeydən əvvəl peşə seçiminin qurulması üçün informasiya mənbəyi kimi çıxış edir. Təssüf ki, müəllimlər bu prosesdə heç də yaxşı köməkçi kimi çıxış edə bilmirlər. Belə olan halda əsas yük yeniyetmələrin maraqları

üzərinə və ya onları istiqamətləndirən valideynlərin üzərinə düşür(14).

Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, peşə seçimində konkret sosial şəraitdə hər hansı peşənin prestijliyi də mühüm rol oynaya bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, keçən əsrin 40-60 cı illərində hərbiçilər və mühəndislər prestijli peşə sayılırdı. Və daha çox axın həmin istiqamətdə idi. 70-80-ci illərdə humanitar elmlər üstünlük təşkil edirdi. 90-cı illərdən başlayaraq biznes sahələri daha çox diqqəti cəlb etməyə başladı. Eyni ilə hüquq, həkim, mühasibatlıq, bank sektoru diqqəti cəməyə başladı. Son illərdə psixoloq, həkim, bank sektoru, hüquq sahələri daha prestijli sahələr hesab olunur ki, bu sahələrdə peşə seçimi digərlərini üstələyir.

D.İ.Feldşteynin tədqiqatlarına əsasən demək olar ki, prestijli peşə sahələrinin seçilməsi məktəblilərdə 10-15 yaş arası daha fəal olur və yaş artdıqca peşə seçimi daha da aktuallaşır (15).

L.A.Qolovey peşə istiqamətində fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin rolunun ayırd etmək üçün tədqiqat aparmışdır. Həmin tədqiqat əsasında bir neçə istiqamət müəyyən edə bilmişdir:

1. İntellektual istiqamət.
2. Psixomotor istiqamət.
3. Emosional istiqamət.(6, s.245)

Yeniyetmənin məktəbi bitirməsi ilə istiqamət tipi demək olar ki, artıq

formalaşır.Doğrudur bu istiqamət məzunların peşə seçiminə bütünlüklə təsir göstərmir, amma müəyyən səviyyədə onların peşəyə hazırlığını müəyyən edir.

L.A.Qolovoyun apardığı tədqiqatda görə yeniyetmələrin 75% -i dəqiq peşə planına malik deyil.Onlar peşə seçimində aşağı fəallıq göstərilir. Seçimə inam hissinin möhkəmlənməsi yeniyetməlikdən gəncliyə keçiddə daha da yüksəlir. Formalaşdırılmış plan yeniyetmə və gəncləri özünün intellektual inkişafına, əxlaqi yetkinliyinə inamı daha da artırır, həyacanlılıq səviyyəsini aşağı salır. (6, s.256)

Uyğun nəticələr V.İ.Juravlev tərəfindən də əldə olunmuşdur. O, qeyd edir ki, yeniyetmələrin peşə planları öz məzmununa və dinamikasına görə mürəkkəb səciyyə daşıyır. Onlarda real, ideal və ehtiyatda olan planlar aşkarlanmışdır ki, bu da göstərir ki, yeniyetmə və gənclərdə peşə seçimi haqqında planlar alternativ variantlar şəklində təqdim olunur. Yeniyetmənin peşə planları ilə faktiki özünütəyin arasındakı uyğunsuzluq 50% civarında özünü göstərir. Əldə olunmuş faktlar göstərir ki, böyük məktəblilərdə peşə seçimi haqqında planlar tam məzmunu ilə möhkəmlənməmişdir (14).

Peşə özünütəyinetmə və həyatın ümumi perspektiv planları yeniyet-

mənin həyatına əhəmiyyətli təsir göstərir, o cümlədən onların cinsi fərqlərində özünü daha aydın şəkildə biruzə verir. Yeniyetmə qızlar peşə təyininə oğlanları üstələyirlər. Qızlar daha çox sosial, artistik istiqamətlərə, oğlanlar isə sahibkarlıq və tədqiqatçılıq istiqamətlərinə üstünlük verirlər.

Yeniyetmə oğlanların peşə özünütəyininə uzaq perspektivlər daha çox təsir göstərir. Həyat haqqında planlar nə qədər uzaq məsafəyə hesablanırsa, düzgün peşə seçimi də bir o qədər adekvat olur. Qızlarda isə əksinə həyatı və peşə özünütəyini bir-biri ilə əlaqəli deyildir. Onlarda emosionallıq üstünlük təşkil edir və situativ özünütəyin dominantdır.

Yeniyetmə oğlanlarda peşə özünütəyini ümumi həyat perspektivləri fonunda formalaşır və həmin sistemə daxil olur. Qızların isə yaxın planları idraki maraqlarla və emosional oyanılıqla səciyyəvidir.

Yeniyetmə oğlanlarda gələcək perspektivlərin planlaşdırılmasına intellektual göstəricilər, özünənəzərətin səviyyələri, peşəyə verilən tələblər və s. mühüm təsir göstərir. Qızlarda isə gələcək peşəyə tələblər əhəmiyyətli olmayan səviyyədə yüksəlir. (8, s. 202-203). Bununla yanaşı gələcək karyera haqqında qərar qəbulu sosial-psixoloji realığa uyğun gəlməlidir. Özünün "Mən"-ini karye-

ranın qurulması üçün nəzərdə tutulmuş sosial məkana uyğunlaşdırılması da peşə seçimində əhəmiyyətli amillərdən sayıla bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, peşə seçimində və karyera qurulmasında iki psixoloji törəmə mühüm rola malik olur. Onlardan biri həyat konsepsiyası (nəticənin təsəvvür edilməsi), digəri isə "Mən-konsepsiya"dır. Burada Mən özünün peşə istiqaməti və ya karyera da olan "Mən"lə eyniləşdirilməsi baş verir. Əksər hallarda eyniləşdirmə baş verərəkən peşə sahəsində özünükatuallaşdırma baş verir ki, yeniyetmə öz həyatının mənasını tapır.

Bir çox tədqiqatçıların, o cümlədən, S.H.Çistiyakovun, P.S.Lernerin, A.B.Leontevin, A.İ.Savenkonun, L.S.Vıqotskinin, B.Q.Ananyevin, İ.S.Konun, L.İ.Bojoviçin, Ə.S.Bayramovun, Ə.Ə.Əlizadənin, B.H.Əliyevin, R.H.Qədirovanın, K.R.Əliyevanın və b. tədqiqatları göstərir ki, yeniyetməlik və gənclik yaş dövrü peşə seçimi üçün senzitiv yaş dövrüdür və peşəni bu dövrdə sevməyin müsbət nəticələri gələcəkdə özünü göstərir. Bununla yanaşı bu tədqiqatlar göstərir ki, mənlilik şüurunun və özünüdrəkin inkişafı peşə seçiminə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məhz özünüdrəki adekvat olan yeniyetmə və gənclər öz potensiallarına uyğun peşəni seçə bilər və düzgün

seçim edə bilirlər. Bunun başlıca səbəblərindən biri koqnitiv inkişafın yüksək səviyyəyə çatması və təşəbbüskarlığın dominantlıq kəsb etməsidir.

Qeyd olunmalıdır ki, bu yaş dövründə yeniyetmə və gənclərin fikri fəaliyyəti fəal səciyyə daşıyır, ümumləşdirmə qabiliyyəti yüksəkdir və yeniyetmə atdığı addımların məsuliyyətini dərk edir. Geniş intellektual maraqlar bu yaş dövründə şəxslənmiş vəziyyətdədir. Bir çox hallarda yeniyetmə və gənclər öz əqli potensiallarını olduğu səviyyədən daha yüksək təqdim edirlər.

N.S.Leyts qeyd edir ki, yeniyetmə və gənclərdə yaradıcı qabiliyyətlər, intellektual təşəbbüskarlıq, problem qoymaq bacarığı və s. əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir ki, bu da peşə seçiminə hərtərəfli kontekstdən baxmağa imkan verir. Bu yaş dövründə yeniyetmələrdə fərdi fərqlər müxtəlif səviyyələrdə yüksəlir və idraki maraqların istiqamətləri, qabiliyyətləri artır. Aparılmış tədqiqatlar (11) göstərir ki, belə bir dəyişilmə yeniyetmələrin təfəkkür tərzinə uyğundur. V.Q.Perri yeniyetmə və gənclərdə təfəkkürün inkişafının bir neçə mərhələsini ayırd edir:

Başlangıç dualizm. Bu mərhələdə dünyanın interpretasiyası avtoritar dualistik şəkildə, yalnız bir həqiqətin axtarılması, dünyanın “qara və ağa”,

“yaxşı və pisə” bölünməsi şəklində təsvir edilir. Belə vəziyyət yeniyetmə və gənclərin mühakimələrinin maksimalizmində və daranişin spontanlığında təzahür edir.

Konseptual relyativizm. Bu mərhələdə müxtəlif rəqabətyönlü nüqtəyi-nəzərlərə münasibətdə dözümlülük, bir hadisəyə, situasiyaya münasibətdə müxtəlif aspektlərdən yanaşma özünü göstərir.

Müstəqil secilmiş mövqe və öz dəyərlərinə, baxışlarına və həyat tərzinə görə məsuliyyətlik müşahidə olunur. (14).

Peşə və ya ixtisas haqqında söz ehtiyatının formalaşması, eləcə də peşə biliklərinin və bacarıqlarının mənimsənilməsi tədrisin sonunda yeniyetmə və gənclərdə peşə təfəkkürünün yaranmasına imkan verir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmə və erkən gənclikdə daha yeni bir psixoloji təşkil olunma praktik intellekt formalşır ki, bu da peşəyönümünə əhəmiyyətli təsir göstərir. Tədqiqatçıların (6, 10, 12) fikrincə, praktik intellektin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

Bacarıqlılıq və ya çeviklik. Bu mürəkkəb situasiyada yaranmış problemin bir neçə həll variantının tapılması. Əgər yeniyetmə və ya gənc məslənin həllində 20 və daha artıq alternativ irəli sürürsə, onu çevik və ya bacarıqlı adlandırmaq olar.

Qənaətcillik. Yəni problemin həl-
lində az məsrəf sərf etməklə çox şey
əldə etmək və ya daha yaxşı nəticəyə
nail olmaq bacarığı.

İrəlini görə bilmək. Qabağı görə
bilmək, hadisələri palnlaşdırmaq və
nəticəni qiymətləndirə bilmək qabi-
liyyəti.

Məsələləri operativ həll edə bil-
mək bacarığı. Bu cəhət praktik intel-
lektin əsas göstəricilərindən biridir.
(15).

Peşəkar özünütəyin bu mərhələdə
situasiyaya uyğunluqda özünü göstə-
rir. Yeniyetmə və gənclik yaş döv-
ründə cəmiyyətdə, ictimai münasi-
bətlər sistemində öz yerinin dərk
edilməsi öz qabiliyyətlərinin gələ-

cəkdə gerçəkləşdirməsi üçün hərə-
kətverici qüvvə kimi çıxış edir.

Peşə qazanmaq arzusunun mövcud
imkan və qabiliyyətlərlə üst-üstə düş-
məsi yeniyetmə və gənclərə peşə
identikliyinə yiyələnməsinə zəmin
yaradır. Ali təhsil müəssisələrində
peşə-tədris fəaliyyətinin güclənməsi
maksimum peşə identikliyinə yaran-
masına əlverişli şərait yradır və gənc
peşənin incəliklərinə nüfuz edə bilir.
Ancaq bir məqamı qeyd etmək la-
zımdır ki, bu zaman o tələbələr daha
çox peşə qabiliyyətlərinə yiyələnir və
özlərini peşədə aktuallaşdırmağa
çalışırlar və həmin tələbələr yeniyet-
məlik yaşında peşə seçimini dərk
olunmuş şəkildə həyata keçirmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psi-
xologiya. Bakı: 2003, 540 s.
2. Cabbarov R.V. Özünügerçəkləş-
dirmənin psixologiyası. Bakı:
Eqoprint, 2016, 265 s.
3. Əliyev B.H., Əliyeva K.R., Cab-
barov R.V. Pedaqoji psixologiya.-
Bakı:2011,256 s.
4. Əlizadə Ə.Ə.Müasir Azərbaycan
məktəbinin psixoloji problemləri.
Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
5. Педагогический Энциклопеди-
ческий словарь / Под ред. Бим-
Бада Б.М.М. Большая Рос-
сийская энциклопедия. 2002.
528 с.
6. Головей Л.А., Данилова М.В.
Профессиональное развитие лич-
ности: начало пути. Эмпириче-
ское исследование. М.:Нестор-
История, 2015, 630 с
7. Грохольская О.Г. Введение в про-
фессиональную деятельность:
учеб. пособие для вузов. М.:
Дрофа, 2011, 191 с.
8. Захаров Н.Н. Профессиональ-
ная ориентация школьников:
учебное пособие для студентов
/ Н.Н. Захаров. М. Просвеще-
ние. 1988. 272 с.
9. Кондратенко Л.В. Психологиче-
ские особенности сопровождения

- профессионального самоопределения старшеклассников в условиях Крайнего Севера: Дис.... канд. психол. Наук. Тверь, 2002, 137 с.
10. Назаренко В.В. Личностное самоопределение старшеклассников в контексте социальных изменений в российском обществе / В.В. Назаренко // Сборник: Психолого-педагогические исследования. Барнаул. 1997. С. 56–58.
11. Психология одаренности детей и подростков/ Под ред. Н.С. Лейтеса.М.: Академия, 1996, 416 с.
12. Профессиональная ориентация учащейся молодежи / Под ред.
13. А.Д. Сазонова. М.: Просвещение. 1988. 223 с.
14. Психология. Словарь / Под общ. Ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошенко. М.: Политиздат. 1990. 494 с.
15. <http://www.km.ru/referats/54448DBAF4B943279F0DB5316932AC5B>
16. <http://www.psynavigator.ru/articles.php?code>
17. http://sergeychet.narod.ru/socio/motiv/cht5_edition1.html

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ У ПОДРОСТКОВ

АБСТРАКТ

В статье анализируются факторы, влияющие на профориентацию, с указанием основных направлений выбора профессии и отмечаются необходимые качества в выборе направлений профессии. Отмечается, что профессиональное самоопределение и общие перспективные жизненные планы оказывает значительное влияние на жизнь подростков, в том числе, более ясно проявляются в их половых различиях. Девочки – подростки превосходят мальчиков в профессиональном самоопределении. Девочки в основном, предпочитают социальные, артистические направления, а мальчики предпринимательские и исследовательские направления. На профессиональное самоопределение мальчиков значительное влияние оказывают детские перспективы. Жизненные планы, чем дольше рассчитываются, тем адекватнее бывает правиль-

ный выбор профессии. А у девочек, наоборот, жизнь и профессиональное самоопределение не связаны друг с другом. У них эмоциональность составляют преимущество и являются ситуативной доминантой самоопределения.

MAIN DIRECTIONS OF ORGANIZING CAREERCHOICE IN TEENAGERS

ABSTRACT

In the article main directions of career choice as well as the factors that have impact on career choosing are analyzed and necessary aspects in choosing right career directions are dealt with. Note that, career self-determination and general perspective plans of life have great impact on teenager life, additionally it can be seen clearly in their sexual distinctions. Teenager girls have preference than guys in career choice. Girls prefer social, artistic directions, but guys entrepreneurship activity and research directions. Far perspectives influence more career self-determination in teenager guys. If life plans are made for a long time, then it's possible to make right career choice. But in girls contrary, life and career self-determinations are not related with each other. Emotionality is more and situational self-determination is dominant.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 19 aprel 2017-ci ildə daxil olmuşdur

Yeniyyətmələrin peşəyönümündə özünügerçəkləşdirmənin rolu

Xatirə İbrahimova

*Bakı Dövlət universitetinin Sosial və Pedaqoji
psixologiya kafedrasının dissertantı
E-mail: xatira_ibrahimova@yahoo.com*

Açar sözlər: *yeniyyətmələr, peşəyönümü, özünügerçəkləşdirmə, peşəseçimi, özünütəyin istiqamətləri*

Ключевые слова: *подростки, профориентация, самореализация, выбор профессии, направления самоопределения*

Key words: *teenagers, professional direction, self – realization, professional choice, directions of self – determination*

Sosial-iqtisadi inkişafın sürətli liliyi fonunda müasir dövrdə peşəyönümünün adekvat istiqamətdə həyata keçməsi üçün yeniyyətmələrin düzgün peşəseçiminə hazırlanması olduqca vacibdir. Çünki müasir dünyaya peşəyönümü ilə yeniyyətmənin potensial imkanlarının uyğun şəkildə qurulmasını tələb edir. Peşə sahəsi demək olar ki, bu gün özünütəsdiq, özünügerçəkləşdirmə elementinə çevrilməkdədir. Peşəyönümü (lat. professio -məşğuliyyət növü, fr. Orientation-yönəlişlik) – elmi cəhətdən əsaslandırılmış, gənclərin peşə seçiminə hazırlanmasına istiqamətlənmiş, gənclərin özünütəyini üçün kömək göstərilməsinə yönəlmiş tədbirlər sistemidir (12).

Peşəyönümünə həsr olunmuş tədqiqatlar göstərir ki, yeniyyətmələrin

digər yaş dövrlərindən fərqli olaraq, özünügerçəkləşdirmə və özünüaktuallaşdırma aparıcı fəaliyyətə və ya motivasiyaya çevrilir. Məhz yeniyyətmənin özünügerçəkləşdirmə istiqamətini bilməklə peşəseçiminə maraq yaratmaq və onu müəyyən ixtisas sahəsinə yönəltmək olar.

Özünüaktuallaşdırma və özünütəyini reallıqda adekvat xarakter daşıyır. Xüsusilə də hadisələrin anlaşılması aspektində, qiymətləndirilməsində, yeniyyətmələrin fərqləndirici keyfiyyətlərində bu qiymətləndirmə özünün özünə deyil, reallığa yönəlmiş qiymətləndirməsidir. Onlar özlərini və başqalarını düzgün, dəqiq qiymətləndirməyi bacarırlar. Yeniyyətmələrin özünütəyinin funksiyalarında olduqca mühüm cəhətlərdə biri onları qiymətləndirən zaman

şübhə və həyəcan hisslərinə məruz qalmamalarıdır.

Yeniyetməlik yaş dövründə şagird şəxsiyyətinin inkişafı üçün yeni perspektivlər açılır. Koqnitiv inkişafın sürətlənməsi, yeniyetmənin dünyagörüşünün genişlənməsi, gələcək hadisələri proqnozlaşdırma bilmək qabiliyyəti yeniyetməyə inam verir ki, o gələcək haqqında, öz həyatı haqqında fikirləşə bilsin və ona uyğun davranış elementləri yarada bilsin.

Bu dövrdə şəxsiyyət baxımından inkişaf da əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Mən kiməm? Yolum hayandır? – kimi suallar onu düşündürməyə başlayır və bu yönündə həssaslıq yüksəlir. Şəxsiyyət sanki ikinci dəfə doğulur. Bütün bunlar belə bir fikri təsdiqlənir ki, yaş xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək üçün, o cümlədən özünügerçəkləşdirməklə bağlı yaşın xüsusiyyətləri mühüm meyardır. Bu prosesdə yeniyetmələrin yaş dinamikası, peşə seçimi məhz yeniyetməlik yaş dövründə onların seçdikləri əmək sferasında özlərini həyata keçirməyə ciddi təsir göstərir (1).

Bir çox tədqiqatçılar (6) hesab edirlər ki, yeniyetməlik və erkən gənclik yaşları aktiv sosiallaşma dövrüdür. Yeniyetmə yaşında sosial rolların mənimsənilməsi problemləri ilə əlaqədar olaraq, eləcə də sosial rolların seçimində ziddiyyətlər və

şəxsi konfliktlər meydana gələrkən neqativ emosiyalar və hərəkətlər özünü göstərir. Tədqiqatçıların fikrincə, özünügerçəkləşdirmə məhz göstərilən istiqamətdə – yəni sosial rolların mənimsənilməsi istiqamətində peşəpəynümünə təsir göstərir. İdealın formalaşması, özünü identifikasiya etmə və s. özünügerçəkləşdirmənin istiqamətinə təsir göstərənə bilir ki, bu da birbaşa peşəpəynümünə zəmin yaradır.

Bütünlüklə aydındır ki, yeniyetmələrdə özünütəyininin yaranması, onun genetik kökləri, cinsi yetişkənliklə əlaqələndirilir. Bununla bərabər yeniyetmələrin özünütəyininin xarakterinə aیلə daxili münasibətlər, xüsusilə onlar kifayət qədər konfliktlidirsə, ciddi təsir göstərir. Başqa bir tərəfdən yeniyetməlik yaş dövrünün böhran xarakteri də müxtəlif konfliktləri zamanı onun kəskinləşməsinə gətirib çıxara bilər. Bu zaman özünütəyinin istiqamətləri pozulur.

Amerikan alimi Marqarit Mid müəyyən etmişdir ki, bəzi mədəniyyətlərdə yeniyetmələr arasında, bir qayda olaraq konfliktlər olmur. Müəllifin tədqiqatları göstərmişdir ki, yeniyetməlik yaş dövrü konfliktlər nəinki bioloji, hətta sosial faktorlarla şərtləndirilir. Aydındır ki, özünügerçəkləşdirmə zamanı bu amillər onun istiqamətinin dəyişməsinə və neqativ yönümdə özünügerçəkləşdirməyə təsir göstərir.

çəkləşdirməyə, antisosial davranışlara gətirib çıxarır(4).

Yeniyetmənin özünütəyinin strukturunun müəyyənləşdirilməsi peşə yönümünün komponentlərinin aşkar edilməsinə imkan verir ki, bu da dolayısı yolla özünügerçəkləşdirmənin vacib rolu danılmazdır. Problemin təhlili zamanı peşəseçiminə təsiri məsələlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Özünügerçəkləşdirmənin bir sıra elementləri aydın şəkildə peşə seçimində və davranışda üzə çıxır. Onlar motivasiyalaşmış – dəyərləndirilmiş – əhatəli məzmununda prosessual və emosional-iradi elementlərdir.

Hesab etmək olar ki, göstərilən komponentlər özünü gerçəkləşdirmədə kiçik və böyük yeniyetmələrin yaş xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Onlar yeniyetmələrin xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq dəyişir və peşə seçiminə motivləşməsində mühüm rol oynayır.

Psixoloji ədəbiyyatların (2) təhlili göstərir ki, özünügerçəkləşmənin peşəseçiminə təsiri əsasən üç istiqamətdə baxılır: a) nəzəri təfəkkürə yiyələnmədə; b) ünsiyyət və kommunikasiya prosesində; v) şəxsiyyətin - özünüdərk və şüurlu fəaliyyətində. Hesab edirik ki, burada refleksiya aktını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Özünügerçəkləşdirmə prosesinin fasiləsiz genişləndirməsi və

subyektin aktiv şəkildə həyat fəaliyyətində və təşkilində özünü şüurlu dərk etməsiində refleksiya mühüm rol oynayır. Bu nöqteyi nəzərdən aydın olur ki, şəxsiyyətin özünütəyini ilə əlaqədar proses və refleksiya səviyyəsində özünü göstərən qabiliyyətlər kənar təsirləri azaldaraq, bunun üçün geniş imkanlar açmaqla yeniyetmələrin gələcək peşə seçimində potensial imkanlarını şərtləndirə bilər (6, s.123).

Qeyd etmək lazımdır ki, gerçəklik və həqiqətlər refleksianın köməyi ilə insanın özünün olduqca hər tərəfli dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Əgər özümüzü təlqin etsək, prosesin xarici tərəfi dərk olunanır - bu subyektin idrak prosesini özü tərəfindən dərk etməsidir. Onda onun daxili tərəfi bilikləri sistemləşdirərək məhdudlaşır. Peşəyönümünə özünügerçəkləşdirmənin təsiri zamanı özünəmunasibəti yaddan çıxartmaq olmaz.

Kappanın(11) tədqiqatlarında şəxsiyyətin özünə munasibətin formalaşmasının taktikası açıqlanır. Müəllifin fikrinə görə, insanın özünü dərk etməsi, yalnız özünü qavrama deyil, həmçinin özünü qiymətləndirmədə rol oynayır. Belə halda şəxsiyyətin öz keyfiyyətlərinin neqativ qiymətləndirməsi “Mən”in tərkibinə obyekt kimi daxil olur. Məlumdur ki, özünü hər hansı bir şəkildə qiymət-

ləndirən şəxs, bu zaman özünə hörməti itirmir. Bununla yanaşı, əgər bu keyfiyyət subyektiv qiymətləndirmədə iyerarxiyada aşağı yer tutursa, onda əks asılılıq yaranır. Dəyərləndirmədə məhz aparıcı rol dəyərlərə verilsə, bu zaman peşəyönümünə uyğun olaraq özünügerçəkləşdirmə baş verir.

Özünügerçəkləşdirmənin məna-motivasiya mexanizmləri peşəyönümünə müəyyənəddici təsir göstərə bilər. Bu zaman güclü motivasiya formalaşdıran amillərə hər şeydən öncə maraqları və dəyərləri daxil etmək olar. Tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetmələrdə motivasiya – məna mexanizmlərini aktivləşdirməklə özünü gerçəkləşdirmənin adekvat istiqamətdə getməsinə təmin etmək olar. Aşağı səviyyədə özünügerçəkləşdirmənin məqsədə təsiri rigidlikdə ifadə olunaraq stabilləşdirici səciyyə daşıya bilər.

Tədqiqatlar göstərir (2,11) ki, məqsədə təsirin bir neçə formaları vardır ki, özünügerçəkləşdirmə prosesində onlar özünü aşağıdakı kimi göstərir:

- Daxili ziddiyyətlərdən doğan məqsədə doğru yönəlmiş fəaliyyət motivləri və situasiyalar.

- İstifadə olunan yol və məqsədlərdən kənara çıxan effektlərin yaranması.

- Yüksək gərginlik zamanı şəxsiyyətin emosional sferasına effektiv təsirin yaranması.

- Mümkün olmayan özünügerçəkləşdirmə situasiyaları zamanı xarici amillərlə şərtlənən məna məneələrinin yaranması (2, s.112)

Aşağı səviyyədə peşəyönümündə motiv yüksək səviyyəli məqsəd rolunu oynayır. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, motivlər olduqca aktual tələbatlar və situasiya xüsusiyyətləri əsasında formalaşır. Arzu olunan məqsədlər aktiv fəaliyyətin iştirakı olmadığı zaman buna nail olmaqdan ötrü sualın dəyişdirilməsi əsasında həyata keçirilir. “Məni nə vadar edir?” “Bu məna nə üçün gərəkdir?”. Bəzən uyğun situasiyalarda əşya haqqında təsəvvürlər dəyişir. Motivasiya – məna təsəvvürləri yaranır. Bundan əlavə arzu olunan gerçəkliyə çevrilmir. Təlim prosesində müəllimlər yeniyetmələrin məqsədlərini motivə çevirməyi bacarmalıdırlar və çalışmalıdır ki, arzu edənlər üçün şərait yaratsın və yeniyetmələr uğurlu bu peşəyönümü mərhələsinə keçə bilsinlər.

Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, yeniyetməlik yaşında şagirdin davranış və münasibətlərində təlim-tərbiyəyə qarşı müqavimət daha da güclənir. Aydın məsələdir ki, təfəkkürün divergentliyi adlanan şəxsin fərdiliyini əks etdirən əlamət müəllimlər tərəfindən qiymətləndirilmir. Bəzən müəllimlər, hətta belə uşaqlarda rast gəlinən hallara neqa-

tiv münasibət bəsləyirlər. Müasir məktəb belə yeniyetmələrin fərdilik tələbatı qarşısında acizdir, desək yanılmazıq. Burada müəllimlərin psixoloji hazırlıq səviyyəsinin artırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Yeniyetmələrin özünütəyininə peşəseçimi mühüm rol oynayır. Düzgün seçilmiş peşə seçimi özünütəyinin fasiləsiz möhkəmləndirməsinə gətirib çıxarır və özünügerçəkləşdirmə müsbət emosiayalarla müşahidə olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, peşəseçmədə də yeniyetmələr “səhv”ə yol verə bilər. Məsələn, saat mexanizmi düzəldərkən millimetrin ən kiçik bir hissəsi qədər fərq belə kobud səhv sayılır. “Yaxşı və pis”, “olar və olmaz” arasında bu və ya digər dərəcədə qeyri-müəyyən sərhəd mövcuddur. Bütün kənara çıxmalar müəyyən hədd daxilində səhv sayılmaz. Bu həddi aşmaq səhv sayılır. Bəs görəsən yeniyetmələrin peşəseçimində nə kimi səhvlər ola bilər? Yeniyetmələrin peşəseçimində özünü göstərən səhvləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1) Yeniyetmələrin peşəseçmənin müxtəlif şərtlərinə düzgün münasibətin olmaması, fəaliyyət sahəsinə, ətrafdakıların davranışına münasibətdə və qərar qəbulunda tam sərbəstliyin olmaması;

2) Yeniyetmələrdə peşəseçmədə mövcud imkan, vəziyyət haqqında

lazımi biliyin, təcrübənin və məlumatın çatışmaması;

3) Peşəseçməyə peşələr okeanında “dəyişilməz ada” kimi baxılması (7).

Belə yanaşma istər-istəməz azmaq təhlükəsini yaradır. Şagirdlər adətən yüksək ixtisaslı peşəyə yiyələnmək arzusunda olurlar. Lakin yüksək ixtisasa çatmaq üçün müəyyən yol keçmək lazımdır. Unutmaq olmaz ki, çoxpilləli yol keçmək üçün çoxpilləli əmək yolu keçməlidir. Təbii ki, yuxarı pilləyə qalxmaq üçün aşağı pilləni adlamaq vacibdir. İxtisas artdıqca hər bir sahədə istər nəzəri, istərsə təcrübi qanunauyğun olaraq vəzifədə dəyişir. Belə ki, yaxşı mühəndis o şəxs olur ki, əvvəllər fəhləlik edib briqadir olub, bu işin bütün incəlikləri bilir.

Lakin qeyd olunan bütün cəhətlər psixi inkişafın normal səviyyədə təzahürü üçün yetərlidir. Yeniyetmələr həmişə normal davranış göstərməyə və uyğun peşəseçməyə meylli deyildirlər. Bir sıra hallarda onlar tez-tez dərsi pozur, yoldaşları ilə yersiz mübahisələr edir, özlərini qeyri-ciddi aparırlar. Bütün bunlar yeniyetmələrin davranışında neqativ hallar yaradır. Onlarda deviant davranışların təşəkkül tapıb formalaşması riski artır. Bununla əlaqədar çoxlu yanaşmalar olsa da, yeniyetmələrdə həmin davranışların psixofizioloji,

etnopsixoloji, sosial-psixoloji tərəfləri hələ tam aydınlığı ilə açılmamışdır. Buna səbəb istər yaşlı adamlarda, istərsə də yeniyetmələrdə belə davranışlar müxtəlif situasiyalarda, müxtəlif tarixi dövrlərdə zaman və məkanda eyni şəkildə eyni intensivliklə təzahür etməməsidir. Belə davranışların səbəbləri də müxtəlif olur. Bu bir sıra xarici və daxili amillərlə bağlıdır.

Yeniyetmələrdə özünü göstərən belə deviant davranışların səbəbləri şübhəsiz ki, həmişə valideynləri, tərbiyəçiləri, pedaqoq və psixologiyaları düşündürmüşdür. Təbii haldır ki, belə davranışın baş verməsi, yaranması ailə tərbiyəsi, ictimai-sosial şərait, psixofizioloji, psixogenetik, psixopedaqoq amillərlə şərtləndiyi kimi, onların korreksiyası da müxtəlif vasitə və yollarla, üsullarla aparıla bilər. Ailələrdə tərbiyə işinin düzgün qurulması, yeniyetmələrə daim psixopedaqoji nəzarət, psixoprofilaktik tədbirlərin aparılması, müsahibələrin təşkili belə vasitələrdəndir.

Tədqiqatçıların (3,5,7,11) fikrincə, yeniyetmələrin şəxsiyyətinin strukturundakı müəyyən keyfiyyətlər antisosial davranışa meyl oyadır, inkişafın müəyyən situasiyaları və xüsusi şərait onların meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetmələrdə özünü gerçəkləşdirmənin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi də

həmin yaş dövründə yaşla bağlı dəyişmələrin konkret psixoloji mexanizmini açmağa, peşəyönümün istiqamətlərini müəyyən etməyə və onların gələcək inkişaf perspektivlərini qiymətləndirməyə geniş imkanlar açır.

Yeniyetmələrdə özünü gerçəkləşdirmənin inkişaf dinamikasının öyrənilməsi, həmin yaş dövründə yeniyetmənin özünə, öz şəxsi həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərinə maraq yarandıqca, özünü gerçəkləşdirmə tələbatı, özünü başqaları ilə müqayisə etmək meyli xüsusi məna kəsb edir. Bu cəhətdən istifadə etməklə özünü tənqidinin və peşə seçiminin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, yeniyetmələri mənfi vərdislərdən çəkindirmək və düzgün peşə seçiminə istiqamətləndirmək olar. Yeniyetmənin özünü gerçəkləşdirməsində yaranan çətinliklərin səbəblərinin öyrənilməsi də bu işin təşkilini asanlaşdırır.

Aparılmış tədqiqatlardan çıxış edib yeniyetməlik yaş dövründə özünü gerçəkləşdirmədə və peşə seçiminə yaranan çətinliklərin səbəblərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Ekoloji tarazlığın pozulması;
- İstehsalatda və ailə münasibətlərində emosional fiziki gərginliyin artması;
- Ailədaxili münasibətlərdə konfliktlər, uşaqların sosial psixoloji baxımsızlığı;

– Tibbi xidmətdə çatışmazlıqlar, psixi cəhətdən zəif uşaqların aşkar olunmaması və onların mümkün olan yardımla təmin edilməməsi;

– Alkoqolizmin və narkomaniyanın artması;

– Psixi və fiziki cəhətdən zəif yeniyetmələrlə pedaqoji işin zəif olması.(11)

Araşdırmalar (1,3,5,7,11) göstərir ki yeniyetmələri özünütəyinetməsində peşəseçmə motivləri mühüm rol oynayır. Bu həm də özünügerçəkləşdirmə motivləridir. Yaranmış motiv müəyyən bir fəaliyyəti, çətin bir tapşırığı yerinə yetirməkdə, həmçinin işə vadar edən psixoloji hal kimi sərvət meyli üçün ilk mərhələni təşkil edir. Təzahür edən motivlərin ictimai qiymətinin müxtəlif səviyyəsi olur. Burya vətəndaşlıq borcu hissi, müsbət rəy qazanmağa cəhd etmək, şəxsi nüfuzu artırmaq və s. daxildir. Sadalanan amillərlə yanaşı etnik xüsusiyyətlərin də təsiri burada nəzərdən qaçırılmamalıdır. Buraya ilk növbədə ailə ənənəsi, mikromühit tələbi, qohumluq əlaqələrindən uzaqlaşmaq, yaxında iş yeri tapmaq, evə yaxın yerlərdə oxumaq və digər amillər aid edilə bilər.

Yeniyetmələrin özünütəyininə etnik amillərin düzgün nəzərə alınması, onların etnik mühitinin öyrənilməsi də təlim-tərbiyə işində vacib şərtlərdəndir. Yeniyetməlik yaşında

müşahidə edilən real situasiya əhəmiyyətli rol oynayır. Psixodinamik nəzəriyyədə peşəkar inkişafı uşaqlıqdan qəbul olunmuş instinktiv xüsusiyyətlər və emosional təcrübə kimi nəzərdən keçirilir. İstənilən peşəkar fəaliyyət şəxsiyyəti inkişaf etdirmir. Bəzən də əksinə onun deformasiyasına səbəb olur. Peşəkar bilik və bacarıqlar ümumi və xüsusi qabiliyyətlər, sosial və peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər mütəxəssisin peşəkar inkişafını təmin edir. Potensialın gerçəkləşməsi bir sıra amillərdən asılıdır: insanın bioloji təşkili, sosial situasiya, peşəkar fəaliyyətin xarakteri, şəxsiyyətin aktivliyi, özünüaktuallaşdırma tələbatı və s. Yeniyetmələrə dəstək qayğıdan başlayır. Pis uşaq yoxdur. Düzgün tərbiyə olunmayan və nəzarətdən kənarda qalan uşaq var (4, s. 55).

Apardığımız tədqiqatdan çıxış edib belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yeniyetmələrin peşəyönümündə özünügerçəkləşdirmənin rolu böyükdür. Azad və seçim imkanlarına malik tərbiyə yeniyetməyə özünü adekvat və potensiala uyğun gerçəkləşdirməsinə zəmin yaradır. Peşəyönümünə istiqaməti real situasiyalara uyğun həyata keçirmək üçün yeniyetmələrin özünüdərkinə, azad seçiminə, özünü adekvat qiymətləndirməsinə şərait yaratmaq lazımdır. Müəllimlər və valideynlər bu faktı nəzərə almalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Cabbarov R. Gerçəklik terapiyası və ya yaşamaq sənəti. Monoqrafiya. Bakı: Ecoprint, 2016, 232 s.
2. Cabbarov R. Özünügerçəkləşdirmənin psixologiyası. Monoqrafiya. Bakı: Ecoprint, 2016, 263 s.
3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
4. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
5. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386 s.
6. Tağıyeva Q., Kazımov M., Ağayeva B. Yeniyetmələrin sosiallaşması. Bakı: 2014, 150 s.
7. Выготский Л.С. Психология. М.: АПРЕЛ-ПРЕСС, 2002, 1008 с.
8. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. М.: Академия, 2010, 304 с.
9. Пряжников Н.С. Профориентация в школе: игры, упражнения, опросники. М.: ВАКО, 2005, 288 с.
10. Jabbarov R. (2017). Factors affecting the development of self-realization among students of different professions // Science and Education, Vol. 8, Issue 9; 2017, p.75-87
11. Traumatic factors affecting the self-realization of students // Vol. 8, Issue 6; June, 2017 Issue of International Journal of Pharmaceutical sciences and Research (Thomson Reuters) (çapdadır)
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Professional_identification.

**РОЛЬ САМОРЕАЛИЗАЦИИ В ПРОФОРИЕНТАЦИИ
У ПОДРОСТКОВ**

ABSTRACT

В статье исследуется роль самореализации в профориентации у подростков, исследуются факторы, влияющие на самоопределение, указываются пути и средства самореализации подростков. Отмечается, что с появлением у подростка интереса к себе, к своей личной жизни, к личностным особенностям в этом возрастном периоде особое значение имеет изучение динамики развития самореализации у подростков, потребность самореализации, склонность к сравнению себя с другими.

Используя эту черту можно определить особенности самоопределения и выбора профессии, удерживать от вредных привычек и направить на правильный выбор профессии. Исследование показало, что формирование интереса к профессии и мотива является необходимым условием для формирования у подростков представлений о себе позитивного направления. В заключении приходим к выводу, что в профориентации подростков роль самореализации огромна. Свободное и имеющее возможности выбора, воспитание создает предпосылки для формирования у подростков адекватной и в соответствии со своим потенциалом самореализации. Для осуществления направления профориентации в соответствии с реальными ситуациями необходимо создать условия для самопознания, свободного выбора, адекватной самооценки подростка. Учителя и учащиеся должны принимать во внимание этот факт. Рекомендуется, что для самореализации подростков следует заботиться о свободном выборе в деятельности обучения и развитии нравственных ценностей.

THE ROLE OF SELF – REALIZATION IN THE PROFESSIONAL DIRECTION OF TEENAGERS

ABSTRACT

The role of self - realization in the professional direction of teenagers is studied, factors that have impact on the self – determination are investigated and ways and means of self – realization of teenagers are mentioned in the article. It is noted that studying the dynamic of development of self – realization in teenagers, the demand for self – realization and tendency to compare himself/ herself with others is of special significance as interest in himself /herself, his / her personal life and the peculiarities of personality is formed at that age. Using these features, the peculiarities of self – determination and professional choice can be determined, teenagers can be avoided from negative habits and they can be directed to the proper professional choice. The study has shown that the formation of professional interest and motif is a necessary condition for the formation of imaginations of teenagers about themselves in a positive direction. In the end, we come to

such a conclusion that the role of self – realization is great in the professional direction of teenagers. Free education with the opportunities of choice paves the way for the teenager to realize himself / herself in an adequate and potentially compatible manner. It is necessary to create conditions for teenagers' self – realization, free choice and adequate assessment in order to implement the professional direction in accordance with the real situations. Teachers and parents must consider this fact. It is recommended that care should be taken to develop a free choice in the training activity and moral values for teenagers' self – realization.

Məqalə BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 23 yanvar 2017-ci ildə daxil olmuşdur

GƏNCLƏRDƏ DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müşviq Mustafayev

*BDU-nun Psixologiya kafedrasının elmlər
proqramı üzrə doktorantı
E-mail: mustafayev76@mail.ru*

Açar sözlər: şəxsiyyət, dəyərər sistemi, sərvət, sosial münasibətlər, gənclik yaşı, ontogenez

Ключевые слова: личность, социализация, общество, адаптация, культурная среда, кросс-культурный, модальная личность.

Key words: personality, socialization, society, adaptation, cultural environment, cross-cultural, modal personality.

Şəxsiyyətin təşəkkülü psixoloji ziddiyyət və əksikliklər şəraitində təkmilləşməyə gedir. Həmin paradoksların vaxtında və lazımi səviyyədə nəzərə alınmaması şəxsiyyətin təşəkkülündəki təzadları duyub dərk etmək, onların səbəblərinin şərhini verməkdə çətinlik törədir.

Müasir dövrdə gənclik yaşında şəxsiyyətin təşəkkülü ən mürəkkəb sosial münasibətlər mühitində baş verir. Belə ki, indiki zamanda insan münasibətlərinin dairəsi genişlənmiş, çalarları zənginləşmişdir. İnsan belə münasibətlərdən lazımınca baş çıxartmalı, həm də lazım gəldikdə ona uyğunlaşmalıdır. Bunun üçün isə o, öz davranış və rəftar sistemində dəyişikliklər ya-

ratmalıdır. Buradan isə yeni bir vəziyyət nəşət edir. Yəni, sosial təsir kanalları çoxalır, onların istiqamətləri müxtəlifləşir. Belə bir şəraitdə bir tərəfdən şəxsiyyətin dinamikliyi artır, bağlılıq, sabitlik zəifləyir; digər tərəfdən isə müxtəlif mənfi təsirlərə qarşı durmaq üçün gənclik dövründə şəxsiyyətin daxili inamı formalaşmalı, dəyanət və mətinliyi güclənməlidir.

Gənclik dövründə şəxsiyyətin təşəkkülü çox mürəkkəb prosesdir, xüsusən də onun təzadlı cəhətləri nəzərdən qaçırılmamalıdır. Şəxsiyyətin təşəkkülündə mühüm təzad törədən səbəblərdən biri şəxsiyyətə verilən tələb və təsir istiqamətləri ilə reallıq, xüsusən də həyati davranış nümunələri və etalonları ara-

sında ziddiyyəti sezmək, onu idrak obyektinə çevirərək müəyyən nəticəyə gəlməkdir. Şəxsiyyətin təşəkkülünü belə psixoloji təzadları nəzərə almadan öyrənməyə cəhd göstərmək ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Əgər biz müasir sosial mühitin gənclik dövründə şəxsiyyətin dəyərlər sisteminə təsir edən ən ümdə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirsək, ilk növbədə nəzərimizi cəlb edən cəhət onun dinamikliyi olacaqdır. Çünki, elm və texnikanın sürətlə inkişafı, istehsal prosesinin intensivləşməsi ilə yanaşı iqtisadi-ictimai şəraiti və sosial münasibətləri də təbəddülata uğradır. Belə bir təbəddülət insanın psixi həyatında, münasibətlər sisteminə də baş verir. Elmi-texniki tərəqqi, sosial mühitdəki dəyişkənlik yalnız informasiyaların deyil, həm də informasiya kanallarının çoxalması, xüsusən də insanların ünsiyyət sahəsinin həddən ziyadə genişlənməsi şəxsiyyətin psixologiyasında həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə ciddi dəyişiklik yaratmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dəyərlər sisteminin təşəkkülü şəxsiyyətin psixoloji statusunun göstəricilərindən biri olub onun formalaşmasını şərtləndirir. Gənclərdə dəyərlər sisteminin təzahürü, onun formalaşması, hər şeydən əvvəl, həmin

gənclərin yaşadığı cəmiyyətdə mövcud olan normativ qaydaların, etalonların hansı səviyyədə olmasından çox asılıdır. Bu gün gənclər şəxsiyyət kimi elə formalaşmalıdırlar ki, həlli vacib olan bu məsələlərin öhdəsindən şərəflə gələ bilsinlər. Bu sosial iqtisadi, milli, mənəvi dəyişikliklər birinci növbədə, gənclərin fəaliyyət sahələrinin mahiyyətini, onların mənəvi inkişaf səviyyəsini, təfəkkür tərzini, bilik və maraq dairəsini müəyyənləşdirməyi tələb edir. Çünki, inkişafımızın müasir səviyyəsi gənclərdə milli şüuru, milli əqidəni, ləyaqət hissini ön plana çəkir. Gənclərin mənəvi dəyərlər sisteminin öyrənilməsinə marağın artması da məhz bu zərurətdən irəli gəlmişdir. Təbii ki, gənclər özlərinin təbiəti etibarlı ilə cəmiyyətin ictimai strukturunda mühüm yer tutur. İndiki dövrdə cəmiyyətin ictimai həyatında aparıcı qüvvə olan gənclərdə mənəvi dəyərlər sisteminin müsbət istiqamətə yönəldilməsi zəruri tələbə çevrilir. Müasir gənclik aydın surətdə dərk etməlidir ki, harada olursa-olsun tutduğu vəzifəsindən asılı olmayaraq milli-mənəvi dəyərləri, mənliliyini, ləyaqətini həmişə qorumaq, bununla başqalarına nümunə olmalıdırlar. Bir mühüm məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın sosial inkişafı

yalnız elmi-texniki tərəqqi və iqtisadi amillərlə deyil, insanların mədəniyyəti, yüksək ideyalılığı, əqidəsi, elmi dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi, mədəni nüfuzu və s. ilə şərtlənir.

Aydın ki, dəyərlərin dərk edilməsi və onlara müvafiq emosiyaların yaranması sərvət meyllərinə münasibəti şərtləndirir. Bu zaman, hər şeydən əvvəl, qiymətləndirmə özündə idraki və emosional komponentləri əks etdirməklə müəyyən dəyərlərə münasibətdə idraki fəallıq kimi çıxış edir. Məsələn bu yöndə araşdıran V.P.Tüqarionov göstərir ki, dəyərlərə münasibət subyektin fəaliyyətinin idraki qiymətləndirmə aspekti ilə bağlıdır. Onun fikrincə, mədəni dəyərlərə münasibətin əsasında mədəni qiymətləndirməni özündə əks etdirən qiymətləndirmə durur (4, s.66). Əlbəttə, bu fikirlərlə razılaşmamaq olmaz. Çünki mədəni inkişafın təzahüründə mədəniyyətin başlıca komponenti qiymətləndirmədir. Yəni hər hansı bir keyfiyyəti, hadisəni mövcud etalona uyğun qiymətləndirərək şəxsiyyət ona öz münasibətini bildirir. Bununla da mədəni inkişafın komponentləri yaranmağa başlayır. Doğrudur, bu prosesdə qiymətləndirmə ontogenetik inkişafın sonrakı mərhələsində meydana çıxma bilər. Lakin bura-

da bir məsələni xüsusi qeyd etmək yerinə düşərdi ki, onun ontogenezdə necə formalaşması və ilkin komponent kimi nəyin əsas götürülməsi hər iki tədqiqatçının əsərində toxunulmamış qalır. Fikrimizcə, mədəni inkişafın ilkin mərhələlərində uşağın özü haqqında və cəmiyyətdə mövcud olan təsəvvürlərin müqayisəsinin meydana çıxması, yaxşı və pis anlayışlarının formalaşması deyil, məzmun baxımından dərk edilməsi mədəni inkişafın genezisi kimi götürülə bilər. Bu məsələləri geniş şəkildə təhlil etməyə çalışan L.İ.Ruvinski qeyd edir ki, hər hansı mədəni hadisənin qiymətləndirilməsi mədəni münasibətlərdə müvafiq dəyərlər sisteminin yaranmasını təmin edir. Müəllifin fikrincə, obyektiv mədəni dəyərlər prosesinin şəxsiyyətə transformasiyası bir xətlə istiqamət üzrə baş vermir (4, s.70). Müəllifin fikirlərinə münasibət bildirərkən, qeyd etmək lazımdır ki, doğrudan da hər hansı bir hadisənin mənfəəti qiymətləndirilməsi, onda çatışmayan cəhətlərin dərk edilməsi şəxsiyyətin mədəni inkişaf prosesinə daxil ola bilməz. Doğrudur, bəzi hallarda belə neqativ cəhətlər subyekt tərəfindən əsaslandırılır. Lakin həmin əsaslandırma cəmiyyətdə mövcud olan dəyərlər sisteminin çox az hissəsini özündə əks etdirir.

Gənclərin mənəvi inkişafına təsir göstərən əsas amillərə misal olaraq özünütərbiyəni, özünüdərk etməni, özünüqavramanı və özünüqiymətləndirməni göstərə bilərik. Özünütərbiyə prosesində hər bir gəncin qarşısında yüksək məqsədin olması və həmin məqsədə nail olması üçün öz üzərində çalışması mümkün şərtlərdən biridir. Bu da təsadüfi deyildir. Gənclər qarşılarına müxtəlif həyat məqsədləri qoya bilərlər. Kiçik arzu və məqsədlərlə yaşayan gəncin həyatı «birtəhər ölüb getsəydim, canım dincələrdi» fəlsəfəsinə gətirib çıxara bilər. Belə gənc yalnız öz şəxsi həyatını təmin etməyə çalışır, ayrı-ayrı hallarda cılız hisslərin doğurduğu egoist məqsədlərin yerinə yetirilməsini əsas tuturlar. Onların fədakarlıqları çox zaman bu şəxsi mənafehlərin ödənilməsinə yönələn, çox da mürəkkəb olmayan maneə və çətinliklərin aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Ancaq öz xalqının mənafehi ilə bağlı olan və daha ülvü məqsədlər insanın enerjisini, mübarizə əzmini qat-qat artırır. Həmin məqsədə çatmaq üçün qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması həmin şəxsə zövq verir. Onun mənəvi cəhətdən təkmilləşməsinə səbəb olur. Ona görə də gənclərimiz öz həyat məqsədlərini, ideallarını nəzərdən keçirərkən onların

xalqımızın tərəqqisi, elm və mədəniyyətimizin inkişafı ilə nə dərəcədə bağlı olduğuna inanmalıdır. Özünütərbiyə ilə məşğul olan gənclərimiz özlərinə qarşı məhz belə tələbkarlıqla yanaşdıqda lazımi nəticə əldə edə bilərlər. Onlar həmişə mübariz olmaq insan olmaq deməkdir devizi ilə yaşayıb, yaradır, özlərində müsbət mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə ciddi fikir verirlər. Bütün bu deyilənlərdən məlum olur ki, hər bir gənc özünütərbiyə prosesində mənfi və müsbət keyfiyyətlərini düzgün qiymətləndirməli, bunun üçün uyğun və təsirli vasitələr axtarıb tapmalıdırlar. Özünütərbiyə prosesində insan nəinki öz biliklərini artırır, həm də özündə mətin, iradəli və möhkəm əqidəli insanlar üçün xarakterik olan dəyərlər sistemib tərbiyə etmək imkanı əldə edir. Gənclərin dəyərlər sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsi ilə əlaqədardır. Özünüqiymətləndirmə insanın öz qabiliyyətinə, imkanına, şəxsi xüsusiyyətlərinə, eləcə də zahirî görkəminə münasibətidir. Həm aşağı özünüqiymətləndirmə, həm də yüksək özünüqiymətləndirmə insanın həyatını çətinləşdirir. Özünəinamsızlıq, həddən artıq həssas olmaq da pisdir, lakin özündən

yüksək dərəcədə razı olmaq da yaxşı xüsusiyyət deyildir.

Gənclərin özünüqiymətləndirməsinin dərk edilmiş görüşlərdən, əxlaqi normalardan və nümunələrdən asılılığı əsasən gənclik dövründə tədqiq edilir. Gənc oğlan və qızlar öz davranış motivlərini əxlaq normaları nöqtəyi nəzərindən əsaslandırmağa çalışırlar. Onlar şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərini əxlaqi nöqtəyi nəzərdən yaxşı və pis, haqlı və haqsızlıq kimi qiymətləndirməyə çalışırlar. İnsanın özünə bələd olması yalnız öz daxili qüvvələrini hərəkətə gətirmək, onların idarə etmək yollarını tapmaq üçün deyil, həm də təbiətin sirlərini anlamaqda ona kömək edə bilər. Ancaq insanın özünü dərk etməsi, ona bələd olması və onu kəşf etməsi çox da asanlıqla başa gəlmir. Çünki insanın mənəvi aləminin təşəkkülü mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdir. Onun formalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir. Hə-

min amillər içərisində şəxsiyyətin özünü dərk etməsi, onun özünü düzgün qiymətləndirməsi, mənəvi cəhətdən təkmilləşmə üçün öz üzərində fəal surətdə çalışması mühüm yer tutur. Təəssüf ki, bəzən bizim öz mənəvi aləmimiz haqqında biliyimiz həddən ziyadə kasad olur. Əlbəttə, insanın başqa şəxslərə nisbətən özünüdərk etməsi, özünəbələd olması daha çətin prosesdir. Amma bununla yanaşı etiraf edək ki, rəftar və davranışımızın mexanizmini açmaq, ora nüfuz etmək, ona səmərəli surətdə təsir göstərmək qayğısına çox zaman qalmırıq. Halbuki görkəmli alim İ.R.Pavlovun sözləri ilə deyilsə insan özünü yüksək surətdə tənzim etməyə, təkmilləşdirməyə qadir olan yeganə ali sistemdir. Bunun üçün isə insan özünü tərbiyə etməlidir. Əlbəttə, bu zaman gənclərə qayğı göstərmək, onları istiqamətləndirmək, onların tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmaq daha vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Gənclik və özünütərbiyə haqqında söhbət. Bakı: Gənclik, 1969, 136 s.
2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1981, 190 s.
3. Əliyev B.H. Şəxsiyyət problemi-nə yeni baxış / Elm XXI əsrin astandasında elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Renaissance, 1998, s.1
4. Рувинский Л.И. Нравственное воспитание личности: М.: Изд. МГУ, 1981, с. 184

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ У МОЛОДЕЖИ

Абстракт

В статье отмечается, что в современных условиях в процессе формирования системы ценностей у молодежи возникают вызванные требованием времени новые особенности. Существующие в обществе социально-экономические, психологические факторы способствуют появлению новшеств в мировоззрении молодых людей, в них отношениях к себе и обществу. В статье также подчеркивается, что на формирование системы ценностей молодежи, наряду с другими факторами, существенное влияние оказывают самовоспитание и самооценка.

FEATURES OF VALUE SYSTEM MANIFESTATION OF YOUTH

Abstract

The article notes that in modern conditions in the process of forming a system of values, young people have new features caused by the demand of time. Socioeconomic and psychological factors that exist in society contribute to the emergence of innovations in the worldview of young people, in their attitudes towards themselves and society. The article also emphasizes that self-education and self-assessment have a significant impact on the formation of the value system of young people, along with other factors.

Məqalə BDU-nun sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə olunaraq çapa məsləhət görülmüşdür (protokol 02)

Rəyçi Cabbarov Rəşid Vəkil oğlu, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Məqalə redaksiyaya 08 mart 2018-ci ildə daxil olmuşdur.

ОХРАНА РЕПРОДУКТИВНОГО ЗДОРОВЬЯ НАСЕЛЕНИЯ

Илаха Кадырова

д.ф.н. по психологии

Кямала Юсифова

Азербайджанский Университет Языков

Açar sözlər: ixtisaslı yardım, ailə planlaması, hamiləlik

Ключевые слова: квалифицированная помощь, планирование семьи, беременность

Key words: *qualified help, family planning, pregnancy*

Здоровье женщины – здоровье нации. Только к ней два важнейших демографических параметра: рождаемость и смертность – имеют прямое отношение. 20 век стал веком великого раскрепощения женщин. Женщина из забитой крестьянки стала равноправной труженицей города, но не могла уже выполнять детородные функции в прежнем объёме. Настало время помочь ей восстановить их хотя бы частично. С самых первых дней жизни организм девочки готовится стать матерью. Именно в детстве закладываются основы ее будущего репродуктивного (детородного) здоровья. Медико-демографические процессы в Азербайджане характеризуются тем, что переживаемый страной социально-экономический кризис

накладывает существенный отпечаток на относительно плавное течение популяционных процессов. Можно выделить долговременную почти линейную составляющую падения рождаемости на протяжении. Причинами, определяющими долговременное снижение рождаемости, являются изменение уклада жизни женщины, урбанизация, большая занятость общественным трудом и появление социальные амбиций. На эту тенденцию накладываются изменения, вызываемые текущими причинами, хотя они могут быть и весьма значительными: эхо войны, изменение социально-экономической ситуации. Уровень характерных женских заболеваний относительно невелик, но они играют существенную роль в демографии

женщин и воспроизводства, влияя на коэффициент рождаемости: заболевания женских половых органов, осложнённые роды и. т.д. Младенческую смертность невозможно рассматривать без учёта заболеваний матери и последа, патологии беременности и родов. Репродуктивное здоровье – это составляющая общего состояния организма. Оно напрямую зависит от образа жизни матери во время беременности, а также от здоровья отца. Этот термин напрямую связан с демографической наукой, которая занимается изучением уровня смертности и рождаемости в обществе. Но репродуктивное здоровье – это часть общего здоровья человека, которое подразумевает физическое, духовное и социальное благополучие. По определению (ВОЗ), репродуктивное здоровье – это важнейшая составляющая общего здоровья человека. Оно подразумевает состояние полного физического, умственного и социального благополучия, характеризующее способность людей к зачатию и рождению детей, возможность сексуальных отношений без угрозы заболеваний, передающихся половым путем, гарантию безопасности беременности, родов, выживание и здоровье ребенка, благопо-

лучие матери, возможность планирования следующих беременностей, в том числе и предупреждение нежелательных. Забота о сохранении репродуктивного здоровья также включает в себя и сексуальное здоровье, целью которого является улучшение жизни и межличностных отношений, а не только консультации и лечение, связанные с репродукцией и инфекциями, передаваемыми половым путем. Если говорить о здоровье репродуктивной системы, то имеется в виду не только отсутствие заболеваний в половой системе, нарушений функций, но и душевное состояние, и общественное благополучие. В настоящее время о репродуктивном здоровье заботятся не только врачи, но и психологи и социологи. В условиях экономического кризиса, низкой рождаемости и высокого уровня смертности проблема охраны и сохранения репродуктивного здоровья населения приобретает особую значимость. К сожалению, в последнее время статистика дает неутешительные показатели. В настоящее время подрастающее поколение входит в группу риска по развитию бесплодия. Это прежде всего касается детей и подростков, рано начинающих половую жизнь, употреб-

ляющих алкоголь и наркотики. В свою очередь ранняя половая жизнь ведет к риску заболеваний, передаваемых половым путем, увеличивается риск заражения вирусом иммунодефицита человека (ВИЧ-инфекции). Выросли показатели частоты ранних абортов. Так, из 5 беременностей заканчивается абортами, причем каждый 5 аборт производится у девушек в возрасте от 15-19 лет! Сохраняется высокая частота осложнений после аборта, особенно если первое прерывание беременности произведено в юном возрасте. Это приводит к заболеваниям репродуктивной системы, в частности увеличивается количество нарушений менструального цикла, возникают хронические воспалительные заболевания женской половой сферы. Причем, на этом фоне лишь 1 из 10 больных самостоятельно обращается к детскому или подростковому гинекологу. В последние годы увеличивается заболеваемость и распространенность болезней системы кровообращения, нервной системы, мочеполовых органов у будущих родителей. Увеличивается число молодых девушек и мужчин, ведущих нездоровый образ жизни. Это лица с табачной зависимостью, употребляющие алко-

голь и наркотики, что оказывает огромное негативное влияние на состояние их репродуктивного здоровья. Количество ежегодных случаев материнской смерти во время родов в мире превышает число гибели людей на войне. Согласно информации Всемирной организации здравоохранения, ежегодно во время родов умирают 500 тысяч матерей. Выходит, что ежеминутно во время родов умирает одна мать. В Азербайджане также наблюдаются определенные проблемы в связи с материнской смертностью. Детская смертность является серьезной проблемой, как в Азербайджане, так и во всем мире. Нужно предпринять необходимые меры до 2015-2020 годов для предотвращения этой проблемы. Вопрос репродуктивного здоровья стоит на повестке дня, что показывает, насколько важно женское здоровье для государства и нации. Более 140 стран мира приняли закон о репродуктивном здоровье. Несмотря на то, что термин «суррогатная мать» возник в Европе, в ряде европейских стран, в том числе в Англии и Франции, вопрос о суррогатном материнстве не внесен в закон. Турция, Малайзия, Иран вообще не принимали такого закона, считая, что он не соответствует исламской рели-

гии. Тем не менее, в Азербайджане в 2017 году была проведена конференция, где был разработан национальный стратегический план по охране репродуктивного здоровья населения Азербайджана. На первом плане стояли вопросы по улучшению качества и доступности медицинских услуг в сфере репродуктивного, материнского, перинатального и младенческого здоровья. Были определены виды и объем услуг по репродуктивному здоровью, включая антенатальный уход для беременных, планирование семьи (как для женщин так и для мужчин), услуги по диагностике и лечению бесплодия (как для женщин так и для мужчин), а также методы современной контрацепции и условия их включения в базовый пакет обязательного медицинского страхования. Были пересмотрены и усовершенствованы функциональные обязанности всех категорий медицинских работников первичного и вторичного звена, оказывающих услуги в сфере репродуктивного здоровья и материнского здоровья, с целью повышения качества и эффективности их работы, увеличить вовлеченность среднего медицинского персонала в консультирование и услуги по репродуктивному здоровью. Пе-

ред работниками медицинской сферы, которые обеспечивают охрану репродуктивного здоровья населения стоят такие задачи как, внедрение скрининга рака шейки матки, вакцинацию ВПЧ, усовершенствовать систему тестирования беременных на ВИЧ/СПИД и сифилис, путем внедрения на первичном уровне экспресс-диагностики, а также лечения их на раннем сроке беременности.

В Азербайджане сохраняется высокий уровень абортов, растет частота осложненного течения беременности, уменьшается число нормальных родов, прогрессирующе ухудшается здоровье детей, начиная с периода новорожденности. Это требует более активного внедрения в практическую медицину всего спектра средств и методов сохранения репродуктивного здоровья женщин. Педиатрам хорошо известно, что повторные непланируемые беременности опасны не только для здоровья женщины, но и будущего ребенка. Поэтому педиатры должны активно просвещать будущих родителей в области регулирования наступления беременности, прежде всего в отношении выбора эффективных средств контрацепции и культуры их применения. Это не значит, что им

следует выполнять работу за акушера-гинеколога, но поскольку педиатр является самым авторитетным консультантом семьи по всем вопросам, именно он обязан помочь семье иметь здорового ребенка у здоровой матери. Чтобы правильно советовать, педиатру необходима определенная информация в области планирования семьи, в первую очередь о том, что означает “планирование семьи”. В медико-социальном плане – это “управление рождением детей”. Планирование семьи позволяет: регулировать наступление беременности в оптимальные сроки для сохранения здоровья женщины и не в ущерб здоровью будущего младенца; избежать зачатия в период кормления грудью; предотвратить случайную беременность; снять нежелательные стрессы во взаимоотношениях будущих родителей. Представляется важным, чтобы врачи сосредоточили основное внимание на таком серьезном аспекте этой проблемы, как использование оральных контрацептивов во время кормления грудью. Необходимость и безусловные преимущества грудного вскармливания для матери и ребенка признаны во всем мире. Защитные свойства грудного молока хорошо известны педиатрам. Помимо

этого кормление грудью обладает еще одним важным свойством. Оно оказывает контрацептивное действие. Это женщины с сахарным диабетом, отклонениями в состоянии здоровья, гипертонией, мигренью и др. Несмотря на известные положительные свойства прогестиновых контрацептивов, женщины иногда неохотно их применяют. Это связано с боязнью неблагоприятного влияния любых оральных контрацептивов на качество молока, рост, развитие и заболеваемость ребенка. В настоящее время за рубежом проведено достаточно много клинико-эпидемиологических исследования состояния лактации, состава грудного молока, роста и развития детей у матерей, принимающих мини-пилли. Как видно из приведенных данных, применение ПСК для предотвращения нежелательной беременности у женщины, имеющей младенца до 1 года, существенно не отражается на количестве и качестве грудного молока и физическом развитии младенца. Корректность выборки и методологии выполненных зарубежных специалистами исследований позволяет доверять приведенным в таблицах результатам и использовать эту информацию в ежедневной работе педиатра с

семьей. Поэтому состояние репродуктивного здоровья в настоящее время является предметом интереса не только медицины, но и всей мировой общественности, так как оно напрямую связано со здоровьем детей, а, следовательно, и с будущим государства. Только решив проблему здоровья молодых, вступающих в репродуктивный возраст, можно ожидать рождения здорового поколения. Необходимо безопасное и эффективное предохранение от нежелательной беременности. В настоящее время существует большой выбор противозачаточных средств как гормональной, так и негормональной природы. Девушке, впервые вступающей в половую жизнь, необходимо проконсультироваться с врачом гинекологом о выборе для себя определенного способа контрацепции. Профилактика, своевременная диагностика и лечение заболеваний, передаваемых половым путем. Среди них наиболее распространены дисбиозы (бактериальный вагиноз, урогенитальный кандидоз), хламидиоз, трихомониаз и вагиниты, которые часто проявляются синдромом длительных обильных белей. Недопустимо заниматься самолечением таких заболеваний, так как при этом болезнь приобретает запущенную

форму и становится трудноизлечимой впоследствии. Поэтому любая женщина, ведущая активную половую жизнь, должна проходить профилактический осмотр у гинеколога раз в полгода. Своевременное и правильное лечение хронических заболеваний органов малого таза у специалиста. Лечение эрозий и псевдоэрозий у девушек необходимо проводить еще до наступления беременности. Тщательно планировать беременность обоими партнерами и обеспечить здоровый образ жизни будущих родителей. Необходимо проводить просветительные работы о соблюдении правил личной гигиены у девочек и женщин, профилактические мероприятия по укреплению иммунитета будущих родителей и об их питании и ведении правильного образа жизни. Просвещение должно начинаться с семьи и продолжаться в учебных заведениях. Об этом надо разговаривать с подрастающим поколением. Особую роль надо отвести: Профилактике абортов, особенно в раннем возрасте. Предохранению от заражения различными инфекциями, которые передаются половым путем. Рассматривать вопросы планирования семьи и рождения детей. К этому необходимо готовиться, а первым шагом может стать посе-

щение генетической консультации, где специалисты помогут просчитать вероятность рождения детей с различными патологиями. Несмотря

на не очень благоприятную экологическую обстановку, репродуктивное здоровье человека в большей степени зависит от него самого.

Литература:

1. “2017-2025-ci illər üzrə Reproductiv Sağlamlığa dair Milli Strategiya”nın ilkin layihəsinin Reproductiv Sağlamlığa dair Milli Strategiya üzrə Fəaliyyət Planı
2. Безрукова О.Н. Репродуктивные мотивации женщин // Социологические исследования, 2000, № 12, с.122—124.
3. Игнатьева Р. К. и др. // Вопросы охраны материнства. – 2000.—№7. – С.61-65.

ƏHALININ REPRODUKTIV SAĞLAMLIĞININ QORUNMASI

ABSTRAKT

Ailənin və cəmiyyətin reproduktiv sağlamlığı səviyyəsi valideynlərin və dövlətin uşaqların tərbiyəsi və inkişafı üçün məsuliyyətini xarakterizə edir, ölkədə demoqrafik vəziyyətə birbaşa təsir edir, dövlətin bərpa və demoqrafik təhlükəsizliyini təmin edir və ümumi meyar, insan reproduktiv sağlamlığı vəziyyətini.

PROTECTION OF REPRODUCTIVE HEALTH OF THE POPULATION

ABSTRACT

The level of reproductive health of the family and society characterizes the responsibility of parents and the state for the upbringing and development of children, directly affects the demographic situation in the country, ensuring reproduction and demographic security of the state and represents a general criterion, the outcome of the whole complex of factors characterizing the state of human reproductive health and society.

Məqalə ADU-nun Psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №4)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 13 may 2017-ci ildə daxil olmuşdur

DAUN SİNDROMLU UŞAQLARIN PSIXOLOJİ VƏ KLİNİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Zeynəb Əhədzadə

Payame Nur Universitetinin IV kurs tələbəsi

E-mail: Zeinab.ahadzade@gmail.com

Açar sözlər: *daun sindromu, kliniki problemlər, genetika, diaqnoz, istedad və bacarıq, loqopedik ritmika, incəsənət, assosiasiya*

Ключевые слова: *синдром дауна, клинические проблемы, генетика, диагноз, талант, логопедические ритмика, искусство, ассоциация*

Key words: *down syndrome, clinical problems, genetics, diagnosis, talent, logopedic rithms, art, assosiation*

Bu sindrom 1866-cı ildən məlumdur. İngilis həkimi “Langdan Daun” xarakter xüsusiyyəti olan bu xəstəliyi bir qız uşağında müşahidə edib və onu “Monqolizm” adlandırır. Ancaq Asiyalı alimlərin xəstəliyin “Monqolizm” adlandırılmasına münasibətindən sonra bu xəstəlik onu kəşf edən alimin şərəfinə “Daun sindromu” adını alıb. Bu uşaqlar bir-birlərinə oxşayır, stereotipləri eyni olur. Yəni onlarda boy qısa olur, əqli inkişafdan geri qalır, kəlləsi kiçik və yumru olub üz nahiyyəsində yastılaşıır. Yanaqlar üzün yastılaşmış fonunda bir qədər üzə çıxır. Gözləri uzunsov və kiçik olur, göz yarığı çəp, göz bucağında dəri bükülüşü, ağzı yarıaçıq, dili böyük, qarnı köpmüş, dişləri seyrək, əzələləri və oynaqları zəif inkişaf

etmiş olur. Yəni Monqoloid irqinə mənsub şəxslərə bənzəyirlər. “Monqolizm” adı da bu səbəbdən işlədilib.

Daun irsi xəstəlikdir və xəstəlik uşağa yalnız anadan keçir. Bu sindroma əsasən 35 yaşından sonar hamilə qalan və irsi genetik xromosom dəyişiklikləri olan qadınların körpələrində rast gəlinir. Daun sindromu ilə uşaq doğma ehtimalı 35-40 yaşlı qadınlarda 10 dəfə, 40 yaşdan yuxarı olanlarda 100 dəfə çoxdur. Yəni burda atanın yaşının heç bir fərqi yoxdur. Xəstələk yalnız ananın organizmindəki xromosomlardan asılıdır. Bu ananın yumurta hüceyrəsinin fizioloji qocalması ilə əlaqədardır. Oğlanlarda spermatozoid həddi buluğa çatdıqdan sonra yaranırsa, qızlarda yumurta hüceyrənin bünövrəsi ana bətnində olarkən

qoyulur. Qız uşağı yumurta hüceyrəsi ilə doğulur. Onun yumurta hüceyrəsi qızın yaşından çox olur. Yumurta hüceyrənin yaşı çox olanda, yəni normal reproduktiv yaş həddindən çox olduqda genetik aparatda səhvlər olur. Buna hüceyrənin parçalanmasında olan səhvlər də deyilir. Bunlar təbii səhvlərdir. Qadındakı üçüncü 21-ci xromosomun yaranmasına hamiləliyin ilk həftələrində çirklə hava şəraiti, stres və normal qidalanmamaq da səbəb olur (1, s. 64).

Daun sindromu ilə doğulan uşaqlarla bağlı verilən məlumatlarda qeyd olunur ki, belə uşaqlarda məhdud anlama bacarığı, böyük və kiçik motor problemləri var. Uşaqların nitqində ləngimə, zəif eşitmə, görmə problemləri olur. Skeletin normal inkişafı pozulduğu üçün daun sindromlu körpələr oturmağı və yeriməyi gec öyrənir. Onların immunitetləri də zəif olur və bu uşaqlar qulaq, göz infeksiyalarına meyillidirlər. Bundan əlavə olaraq, immun sisteminin zəif olması səbəbi ilə xəstəliklərə daha tez tutulur, xüsusi ilə də bədxassəli şişlərə tutulma riskləri çox böyükdür. Beynin ümumi inkişafdan qalması və beyinciğin zəif inkişaf etməsi əqli cəhətdən geriliyə, eləcə də hərəkətin normal koordinasiyasının pozulmasına gətirib çıxarır. Kişilər dölsüz olur, qadınlar bəzən nəsil verə bilir. Daun

sindromlu xəstələrin əksəriyyətinin böyrəklərində və ürəklərində anadangəlmə qüsurlar müşahidə edilir. Ağılqəmliyi bütün bu xəstələrdə xarakterikdir. Ağılqəmliyi iki formada olur: İdeateya və imuselis. İmuselis bu xəstəliyin daha yüngülüdür. Ən ağır forması isə ideateyadır. Daun xəstələrində tez-tez piylənmə halları da aşkar edilir. Daun sindromlu uşaqlar çox mehriban olurlar. Onlar insanlarla tez bir zamanda ünsiyyətqururlar. Hətta özlərinə qulluq etməyidə bacarırlar. Belə körpələr digər normal uşaqlar kimi şeir, nağıl öyrənib yadda saxlayırlar (2, s. 95).

Daun sindromu olan uşaqlara gəlinə, onlar da adi körpələr kimi qidalanırlar. Ancaq belə xəstələr piylənməyə meyilli olduqları üçün yağlı qidalardan uzaq olamaları məsləhətdir. Vitaminli qidalar daha məsləhətdir. Daun xəstələrinin dişlərində də daim problemlər olur. Buna görə də onlar daha çox kalsiumlu qidalar qəbul etməlidirlər. Ən əsası isə Daun sindromlu uşaqların ayaqları və əlləri tez-tez masaj olunmalıdır. Uşağın inkişafı valideynlərin onunla işləməsindən çox asılıdır. Daun sindromu ilə uşaqlarla erkən məşğul olmaq lazımdır. Belə uşaqlar reabilitasiya mərkəzlərinə cəlb edilməli, onlarla psixoloji iş aparılmalıdır (1, s. 68).

Əvvəllər Daun sindromu ilə doğulan uşaqların 16-18 il ömür sürdüyü bildirilirdi. Lakin, hal-hazırda Daun sindromlu insanların normal insanlar kimi ömür sürdüyü təsdiqlənir və 40-45 yaşlı Daun sindromlu insanlar görə bilərsiniz. Onlarda bu xəstəliklə yanaşı digər xəstəliklərə yoluxma ehtimalı yüksək olur. Bir səbəb də valideynlərin şüuraltı olaraq övladlarının tez öləcəyinin qəbullanmasıdır. Bu uşaqlar adi insanlar kimi 70 il də yaşaya bilərlər. Ümumiyyətlə, Daun sindromlu uşaqların zəif və güclü tərəfləri var. Məsələn, onun eşitmə və görmə zəifliyi, nitqində qüsuru olur. Bu uşağın zəif tərəfidir. Amma belə uşaqlarda yamsılamaq, təqlid etmə bacarığı yüksəkdir. Daun sindromlu uşaqlar mətni tez qavrayırlar. Onlarda mexaniki yaddaş güclü olur. Uşaqların cəmiyyətə çıxarılması, müxtəlif tədbirlərə qatılması çox faydalıdır (3).

Valideynlərin suallarına cavab verərkən vacibdir ki, pediatr yaxşı məlumatlandırılmış olsun və aşağıdakı sahələr üzrə məlumatları körpənin ailəsinə verə bilsin:

Daun sindromunun etiologiyası, uşağın sağlamlığında yaranan və təcili tibbi müdaxilə tələb edən problemlər, Daun sindromlu uşağın inkişaf perspektivləri, Xüsusi ehtiyacları uşaqların sosial uyğunlaşması,

təlim-tərbiyə və təhsili sahəsində müasir nailiyyətlər, Valideynlərin kömək və məsləhət üçün müraciət edə biləcəyi təşkilatların ünvanları (4, s. 8).

Yeni doğulmuş körpənin valideynləri üçün Daun sindromunun mövcudluğu faktı, şübhəsiz ki, sarsıntıdır. Psixoloqlar hesab edirlər ki, bu halda valideynlər gözlədikləri “ideal uşaq” itkisi barədə kədərlənirlər. Məhz buna görə də onların həyəcanı uşağın ölməsi zamanıyaşanan həyəcanla çox oxşardır. Bu vəziyyəti bir-birinin ardınca gedən 4 fazaya ayırmaq olar :

“Şok Fazası” dövründə valideynlər özlərini itirirlər və praktiki olaraq fəaliyyətə qadir deyillər. Bu həyəcan fazası bir neçə dəqiqədən bir neçə günə qədər sürə bilər.

Şok fazasını açıq-aydın olan bir şeyi inkar etməkdə, qəzəb, kədər və ümitsizlik hisslərində özünü bürüzə verən “Reaktiv Faza” əvəz edir. Bu emosiyalar adətən yaxında olan və diaqnozu xəbər verənlərin üzərinə düşür. Valideynlərin münaqişə yaranan, etimad etməyən bir halları olur, onlar eyni sualı müxtəlif mütəxəssislərə ünvanlaya, aldıkları informasiyalara tənqidi yanaşa bilərlər.

Reaktivlik dövründən sonra “Uyğunlaşma Fazası” gəlir. Bu zaman valideynlərin həyəcanlı vəziyyəti nəzərə cərpacaq dərəcədə aşağı

düşür və onlar məsələnin həlli yollarının axtarış strategiyasını müəyyən etməyə çalışırlar.

Və nəhayət, "Səmtini Tapma Fazası" gəlir ki, bu zaman ailə müvafiq xidmətlərdən kömək axtarmağa başlayır (4, s. 9).

Neonatal Dövrə Daun Sindromlu Uşaqların Əsas Tibbi Problemləri:

1. Daun sindromlu uşaqlar əksər hallarda "morfofunksional cəhətdən yetişkin olmama" əlamətləri ilə, daha az hallarda isə yarımçıq (vaxtından qabaq) doğulurlar. Nəticədə isə digər yetişməmiş uşaqların qrupları kimi onlara da eyni qulluq şərtləri və profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi lazımdır.

2. "Anadangəlmə ürək qüsurları (AÜQ)" Daun sindromu zamanı 40-60% hallarda rast gəlinir. Daha çox isə mədəciklərarası arakəsmənin defekti (MAAD), ümumi açıq atrioventrikulyar kanal (AVK) (20%) və tetrada fallo (TF) özünü büruzə verir.

Daun sindromlu uşaqlarda AÜQ zamanı ağciyər hipertenziyasının simptomları başqa uşaqlardakından daha tez baş verir. Əksərən AÜQ şübhəli yeni doğulmuş körpənin kliniki müayinəsi kifayət etmir. Çox vaxt (əsasən də damarlar daralmadan arakəsmələrin böyük defektləri zamanı) körpənin həyatının ilk 2 həftəsində küy və digər kliniki əlamətlər müəyyən olunmur. Buna görə də

neonatal dövrdə EKQ, ExoKQ və döş qəfəsinin rentgenoqramını çıxarmaq lazımdır (4, s. 14).

Oftalmoloji Problemlər

Anadangəlmə katarakta, nistagm, çəpgözlük, qlaukoma, keratokonus, blefarit və burunsuyu axarlarının çatışmamazlığı xəstəlikləri Daun sindromu zamanı özünü geniş büruzə verir. "Göz-burun axarlarının çatışmamazlığı və ya obstruksiyası" tez-tez konyuktivit, gözdən yaş axması ilə özünü göstərir. Göz-burun kisəcini masaj edən zaman yaş, ya da irin çıxır. Qlaukoma göz yaşı axma, işıqdan qorxma və blefarospazma ilə aşkar olunur. Onun daha parlaq simptomu buynuz təbəqənin tutqunlaşmasıdır. Buynuz təbəqənin azacıq şişməsi (əgər o simmetrikdirsə) yeni doğulan uşaqlar üçün norma sayılır. Asimetriya isə qlaukoma üçün xarakterikdir. Qlaukomanın erkən diaqnostikası və cərrahi korreksiyanın aparılması lazımdır.

İmmunoloji Çatışmamazlıq

Uşaqlarda immunoloji çatışmamazlıq neonatal dövrdə tez-tez infeksiya xəstəliklərinə və allergik reaksiyalara meyilliliklə özünü büruzə verir. İmmunitet sisteminin əsas pozulmaları hüceyrə-vasitəçi immunitet reaksiyalarının, faqositoz və anticisim-vasitəçi reaksiyaların dəyişikliyi.

Otolaringologiya

Daun sindromlu uşaqlarda eşitmə qabiliyyətinin aşağı düşmə tezliyi

38-78% təşkil edir. Əksərən onlarda qulaq kanalında qulaq kirinin ifrazı çoxalır, eşitmə sümüklərinin qüsurları, eləcə də yevstaxi borusunun disfunksiyası ilə əlaqədar olaraq orta qulaqda artıq mayenin toplanması ola bilər. Uşağın həyatının birinci ayında audioqram və dinamikada eşitmənin yoxlanılması göstərilir. Tez-tez yaranan orta otitlər konduktiv ağır eşitməyə və nəticədə nitqin inkişafında pozulmalara gətirib çıxarır (4, s. 17).

Döşlə Əmizdirmə Zamanı Çətinliklər

Çənə-üz aparatının quruluşundakı xüsusiyyətlər və əsəb sistemindəki inkişaf etməməzliliklə əlaqədar olaraq Daun sindromlu uşaqlarda yeni doğulma dövründə əksər hallarda döşlə əmizdirmə zamanı çətinliklər müşahidə olunur. İmmunitetin qüvvətləndirilməsi, otitlərin profilaktikası və nitqdəki pozulmalar zamanı Daun sindromlu uşaqların təbii yolla yedizdirilməsinə dair yardım işlərini aparmaq olduqca vacibdir.

Daun sindromlu uşaqların digər önəmli kliniki problemləri bunlardır:

Yuxuda apnoe, Qalxanvari Vəzinin Patologiyası, Mədə-Bağırsaq Traktının Anomaliyası, Dayaqlı Hərəkətverici Aparatın Patologiyası, Yeni Doğulmuş Körpələrdə Mieloproliferativ Reaksiyalar və Kəskin Leykoz (3).

Loqopedik Ritmika Nədir?

Loqopedik ritmika uşağın nitqindəki çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş və loqopedik, musiqili ritmik və bədən tərbiyəsi üsullarını əhatə edən korreksiya xarakterli özünəməxsus təlim formasıdır. Loqoritmika məşğələlərində nitq, musiqi və hərəkət çox sıx şəkildə bir-birinə qarışır.

Nitq pozulmasının kompleks korreksiyasında loqoritmikanın meydana gəlməsi 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu dövrdə Avropada əsasən “ritmik gimnastika metodu”nu işləyib hazırlamış məşhur İsveçrəli pedaqoq və musiqiçi “Emil Jak-Dalkrozun” qoyduğu “ritmik tərbiyə”adlanan sistem yarandı. Onu, hərəkətin köməyi ilə musiqinin ifadə edilməsi maraqlandırır. Daha doğrusu, insanın bədənini, musiqi əsərinin ritmini, tempini, dinamikasını və bədii ideasını ifadə edən özünə məxsus alətə çevrilirdi. Sonradan böyük musiqili ritmika bölməsindən müalicə ritmikası, daha sonra isə onu şaxələndirən biri olan və xüsusi olaraq nitq pozulmalarının korreksiyası üçün işlənib hazırlanmış loqopedik ritmika ayrılışdır. Bu gün, loqopedik ritmika mütəxəssislər tərəfindən insanın hissiyyat və hərəkət sisteminin funksional xüsusiyyətləri, eləcə də onların digər psixi proseslərin, xüsusilə nitqin inkişafı ilə bağlılığı

haqqında yeni biliklərin əldə edilməsi sayəsində daim inkişaf edir və zənginləşir.

Loqopedik məşğələlər qavrama, eşitmə diqqəti və qulaq yaddaşının inkişafına yönəldilmişdir. Onlar, optik-məkan təsəvvürlərini, iri və kiçik hərəkətlərin əlaqələndirilməsi vərdişlərini inkişaf etdirir, temp və ritm hissi aşılایır, nəğmə deməyi və danışmağı öyrənməyə kömək edir.

Loqoritmikanın arsenalındakı bütün oyun növləri iki qrupa bölünür. Bu qruplarda biri qeyri-nitq proseslərinin, yəni iri və kiçik motorikanın, hərəkətin əlaqələndirilməsinin, məkan daxilində oriyentasiyanın inkişaf etdirilməsinə, əzələ tonusunun yüksəldilməsinə, eləcə də diqqət və yaddaş kimi diqər psixi proseslərin inkişafına yönəldilmişdir. Digər qrup isə birbaşa olaraq düzgün tənəffüs, səs, artikulyasiya və mimikanı idarə etmə qabiliyyətini, nitqi və eşidilən digər səslər dərk etməni, passiv və aktiv nitqi, eləcə də səslərin düzgün tələffüzünü, nitqin temp və intonasiyasını inkişaf etdirən nitq məşqlərini təmsil edir (6, s. 3).

Loqoritmika Məşğələləri Aşağıdakı Oyun-Məşq Növlərini Əhatə Edə Bilər.

1. "Müxtəlif istiqamətlərdə yerimə".

2. "Əzələ sistemini idarə etmə qabiliyyətinin, yəni, müəyyən əzələ qruplarının düzgün gərilməsi, boşal-

dılması və lazımi hərəkətləri sərbəst şəkildə yerinə yetirmək bacarığının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş oyun-məşqlər".

3. "Aydın danışmaq üçün düzgün tənəffüs və artikulyasiya əmələ gətirmək lazımdır".

4. "Diqqət və təlim yaddaşını fəallaşdıran, genişləndirən və işə salmağa kömək edən oyun məşqləri".

5. "Musiqi müşayiəti olmadan nitq məşqləri".

6. "Ritm məşqləri".

7. "Nəğmə".

8. "Uşaq musiqi alətləri ilə oynamaq kiçik motorika və eşitmə qabiliyyətini inkişaf etdirir, musiqi ritmini duyma hissini formalaşdırır, diqqət və yaddaş möhkəmləndirir".

9. "Barmaqlarla oyunlar".

10. "Mimika və artikulyasiyanı inkişaf etdirən oyunlar".

11. "Əgər uşaqda fonematik eşitmə qabiliyyəti kifayət qədər inkişaf etməyibsə, onun sözü düzgün tələffüz etməyi çətinləşir. Fonematik diqqət və qavrama adlandırılan, yəni, dilin səs vahidlərini eşidərkən fərqləndirmə qabiliyyətini inkişaf etdirən məşqlər uşağın tələffüzünün yaxşılaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə yardım edir (6, s. 5).

Bakıda yerləşən Daun Sindromlu Şəxslərin Assosiasiyası haqqında

2002-ci ilin əvvəlində Bakıda Zaqafqaziyada yeganə olan "Daun

Sindromlu Şəxslərin Assosiasiyası” yaradılmışdır. Assosiasianın əsas məqsədi Daun sindromlu şəxslərin və həmçinin onların ailə üzvlərinin sosial-mədəni reabilitasiyası və cəmiyyətə inteqrasiyasından ibarətdir. Assosiasiyada uzun müddət müxtəlif səbəblər üzündən cəmiyyətimizdən kənar düşmüş 80 uşaq və yeniyetmələr cəmləşib. Assosiasianın nəzdində dünyanın bir çox ölkələrində tanınmış, 2003-cü ildə Vyanada keçirilmiş Beynəlxalq festivalda “Avropada analoqu olmayan teatr” kimi təsdiq edilmiş, artistləri 1 və 2 qrup əlil uşaq və yeniyetmə olan “Dəcəllər” teatrı yaradılmışdır. Teatrla yanaşı Assosiasianın nəzdində həmçinin rəqs, əl işləri, rəsm dərnəkləri fəaliyyət göstərir, 2006-cı ildən isə “Özümə qəlyanaltı hazırlayıram” aşpazlıq məktəbi yaradılmışdır. Bu dərslər zamanı uşaqlar özlərinə müxtəlif yeməklər hazırlamağı öyrənirlər (4, s. 27).

Bundan əlavə olaraq, “Qayğı-Sağlam nəsil naminə” İctimai Birliyi Heydər Əliyev fondunun təşəbbüsü ilə təsis edilib. İctimai biliyə 3-7 yaş arası serebral iflicli uşaqlar üçün

nəzərdə tutulan “Qayğı Uşaq Reabilitasiya Mərkəzi” və 5 yaşdan yuxarı Daun sindromlu şəxslər üçün nəzərdə tutulan “Daun Sindromlu Şəxslərin Reabilitasiya Mərkəzi” (2013) daxildir. Birliyin məqsədi bu kateqoriyalara aid olan şəxslərin reabilitasiyasını, həmçinin sosial həyata inteqrasiyasını təmin etməkdir (7, s. 12).

Ümumiyyətlə, bu sindromla bağlı iki nüansı dəqiq bilməlisiniz;

Birincisi: Daun sindromlu uşağın doğulma səbəbi ana-ata deyil, genlərdir. İkincisi: Digər uşaqlar kimi Daun sindromlu uşaqların da özlərinə xas şəxsiyyətləri, qabiliyyətləri və düşüncələri vardır.

Lakin unutmamalıyıq ki, bir uşağın inkişafı yalnız genetik faktorlarla bağlı deyil. Ətraf və öyrənmə faktorları da uşağın inkişafında çox əhəmiyyətli təsir edir. Evdə yaxşı təlim keçən Daunlar özləri geyinib-soyuna bilər, yemək və su içə bilər, öz gigiyenik ehtiyaclarını təmin edə bilər. Bəzi Daunlar hətta məktəbə və universitetə gedə biləcək təlimə yiyələnə bilirlər. Və son olaraq bunu bilməliyik ki, Daun Sindromu xəstəlik deyildir, sadəcə fərqlilikdir.

Ədəbiyyat:

1. Education of exceptional children-Abdullah Bani Hashemi, Hossein Gholamzade Saffar-Tehran - 1388(2009)
2. General psychology 2-payame noor University-Tehran-1387 (2008)
3. Sağlamolun. Az

4. Daun sindromlu uşağın doğulması-Daun Sindromlu Şəxslərin Assosiasiyası-Bakı-2010	6. Логопедическая Ритмика – Г.А.Волкова – 2002
5. Daun sindromu xəstəliyi-Xalq Cəbhəsi Qəzeti-11. 04. 2014	7. Biz də hamı kimiyik-Z. Məmmədov - İki Sahil Qəzeti-28. 03. 2017

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И КЛИНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТЕЙ С СИНДРОМОМ ДАУНА

АБСТРАКТ

Эта статья посвящена психологическому и клиническому анализу детей с синдромом Дауна. Было упомянуто, что дети с синдромом Дауна со значительным энтузиазмом относятся к искусству и музыке. Не следует забывать, что синдром Дауна – это всего лишь отличие, а не болезнь.

PSYCHOLOGICAL AND CLINICAL FEATURES OF CHILDREN WITH DOWN SYNDROME

ABSTRACT

Article has been dedicated for psychological and clinical analysis of children with Down syndrome. It has been mentioned that Down syndrome children are remarkably enthusiastic toward art and music. It should not be forgotten that Down syndrome is just a differentiation rather than soreness.

Məqalə Peyam Noor Universitetinin Psixologiya b[ilim]w[et]n[et]n iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №20/8. 3. 8)

Rəyçi R. H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 15 may 2017 –ci ildə daxil olmuşdur

[illegible]

[illegible]

[illegible]

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavini:

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AVN№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 9,0.

Tiraj: 300. Sifariş 196.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2017